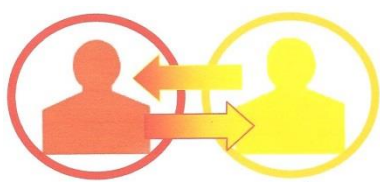

הגירה

כתב עת אקדמי רב תחומי מקוון

Hagira – Israel Journal of Migration

קהילת הגירה ודמוגרפיה

המכון להגירה ושילוב חברתי
המרכז האקדמי רופין
The Institute for Immigration and Social Integration
Ruppin Academic Center

האגודה
הסוציולוגית
הישראלית
رابطة علم الاجتماع الإسرائيلية
Israeli Sociological Society

Vol. 2 2013

גיליון 2 תשע"ג

הגירה

כתב עת אקדמי רב תחומי מקוון
Hagira – Israel Journal of Migration

מזוודות, מאיר פיצ'חדזה 1955-2010

Editor-in-Chief:

Prof. Sergio DellaPergola

Associate Editor:

Prof. Rachel Sharaby

Editorial Board:

Prof. Moshe Semyonov

Prof. Rebeca Raijman

Prof. Lilach Lev-Ari

Dr. Rita Sever

Dr. Karin Amit

Editorial Coordinator:

Mr. Doron Dgani

linguistic editor :

Mrs. Elia Demeter (Hebrew)

Mrs. Joy Pincus (English)

Mrs. Shoshana Silver

עורך ראשי:

פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה

עורכת משנה:

פרופ' רחל שרעבי

חברי המערכת:

פרופ' משה סמיונוב

פרופ' רבקה רייכמן

פרופ' לילך לב ארי

ד"ר ריטה סבר

ד"ר קארין אמית

רכז המערכת:

מר דורון דגני

עריכה לשונית:

גב' אליה דמטר (עברית)

גב' ג'וי פינקוס (אנגלית)

גב' שושנה סילבר (אנגלית)

Extension Council:

Prof. Judit Bokser Liwerant

Universidad Nacional Autonoma de Mexico, Mexico City

Prof. Barry Chiswick

University of Illinois at Chicago
Chicago

Prof. Andrew Markus

Monash University,
Melbourne

Prof. Jose Moya

Columbia University
New York

Prof. Rainer Munz

Hamburg Institute of International Economics, and Erste
Bank, Vienna

Prof. Alean Al-Krenawi

Ben Gurion University
president of Achva Academic College

Prof. Noah Lewin Epstein

Tel Aviv University

Prof. Uzi Rebhun

The Hebrew University of Jerusalem

Prof. Nissan Rubin

Bar Ilan University and Ashkelon Academic College

Prof. Sammy Smootha

Haifa University

Editorial Address:

The Institute for Immigration and Social Integration
Ruppin Academic Center
Emek Hefer 2025000, Israel
E-mail: rsharaby@gmail.com

חברי המועצה הרחבה:

פרופ' יהודית בוקסר ליברנט

אוניברסיטת נסיונל אוטונומיה דה
מכסיקו, מכסיקו סיטי

פרופ' בארי צ'יוויק

אוניברסיטת אילינוי
שיקאגו

פרופ' אנדרו מרקוס

אוניברסיטת מונאש
מלבורן

פרופ' חוזה מויה

אוניברסיטת קולומביה
ניו יורק

פרופ' ריינר מונץ

המכון לכלכלה בין לאומית,
המבורג
מנהל המחקר והפיתוח בקבוצת
ארסט

פרופ' עליאן אלקרנאוי

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
נשיא מכללת אחווה

פרופ' נח לוין אפשטיין

אוניברסיטת תל אביב

פרופ' עוזי רבהון

האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' ניסן רובין

אוניברסיטת בר אילן
והמכללה האקדמית אשקלון

פרופ' סמי סמוחה

אוניברסיטת חיפה

כתובת המערכת:

המכון להגירה ושילוב חברתי
המרכז האקדמי רופין
עמק חפר 2025000, ישראל
דוא"ל: rsharaby@gmail.com

דבר העורכים

אנו שמחים להגיש לקוראים את הגיליון השני של כתב העת **הגירה**. כתב העת יוצא לאור ביוזמה משותפת ובחסות של קהילת הגירה ודמוגרפיה של האגודה הסוציולוגית הישראלית והמרכז האקדמי רופין והמכון להגירה ושילוב חברתי, התורם להפקתו ולמימונו. הגיליון הראשון יצא לאור ב-2012 והתקבל בהערכה רבה על-ידי קהיליית החוקרים ובעלי המקצוע המעוניינים בהיבטים השונים והמגוונים של נושא רחב, מורכב ומרכזי זה. גם גורמים מקצועיים במוסדות הממלכתיים והציבוריים האחרים הקשורים בעבודה היומיומית שלהם לנושאי הגירה קיבלו בברכה את הפרסום החדש.

כתב העת המקוון **הגירה** פתח במה חדשה, איכותית, בלתי תלויה ורב-תחומית לדיון במכלול ההיבטים הקשורים להגירה ולניתוחם, הן במדינת ישראל והן בעולם. כתב העת שואף לפרסם את עבודותיהם של בכירי החוקרים והמקצוענים בתחום מן הארץ ומחו"ל, ובזמנית שואף לשדר מסר של עידוד לחוקרים צעירים, שבמה זו יכולה לשמש להם כהזדמנות ראשונה לפרסם את יצירתם המחקרית. ברור שפרסום מאמר, גם בשפה העברית, שעבר את הביקורת השיפוטית המקובלת בפרסום מדעי, הינו צעד חשוב לקראת התקדמות מקצועית של חוקרים בראשית ובהמשך דרכם.

הגירה עוסק בכל מגוון הנושאים וההדגשים מכל הדיסציפלינות הרלוונטיות במדעי הרוח, ובכלל זה היסטוריה וספרות, במדעי החברה, בתחום המשפט ועוד. מטבע הדברים, שיטות מחקר שונות, כמותניות ואיכותניות, מקבלות ביטוי בכתב העת, בשאיפה ליצור שיח רב-תחומי פורה, חדשני ובעל תהודה באקדמיה, בתחומי העשייה ובקרב הקהל הרחב.

בגיליון זה של **הגירה** שבעה מאמרים. פותח אותו מאמרה של **אפרת קנטור: וולפי, אַנייה אחת נסעה בלעדינו. בַּאֲנייה הבאה אני נוסעת. איתך, או בלעדיך: הגירת משפחות יהודיות מפולין אל מעבר לים באביב 1940**. המחברת מתחקה אחר תחנות מסען של משפחות יהודיות מפולין שהיגרו באופן עצמאי לפלשתינה ולארצות המערב ב-1940. המאמר מסיק שקבוצה זו הייתה קבוצת ביניים: רגל אחת נגעה באירועי הכיבוש הגרמני ונכוותה מהם, והשנייה משכה להצלה ביבשת החדשה. ההגירה שלהם היא מעבר חד ביותר, ממוות לחיים, שכן אחריהם נסגרו השערים. בסיפור האישי שלהם, העולם גם פתח חלון והושיט לעתים עזרה.

ארבעת המאמרים הבאים בגיליון מתמקדים בהיבטים שונים של קליטת העלייה, בתהליכי ההתמודדות של עולים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה בעשורים האחרונים, ובמדיניות הגירה של מדינת ישראל.

מאמרה של **ליאת יכניץ: תהליכי הערכה והתמודדות עם לחץ בקרב עולי חבר העמים בישראל**, מצביע על השפעה של משאבים אישיים על הערכות קוגניטיביות, אסטרטגיות ההתמודדות, רמות מצוקה ושביעות רצון של עולים חדשים במדינת ישראל. המחברת מייחסת לממצאי המחקר חשיבות רבה הן ברמת מדיניות קליטת העלייה והן ברמת הטיפול הפרטני שניתן לעולים על-ידי מוסדות ואנשי מקצוע.

ענת כורם וגבריאל הורנצ'יק, במאמרים **תפיסות של צעירים יוצאי אתיופיה את הסתגלותם הסוציו-תרבותית בישראל**, בוחנים את האופן שבו צעירים יוצאי אתיופיה, תופסים את הסתגלותם הסוציו-תרבותית בישראל. הממצאים מצביעים על תפיסה אמביוולנטית של יוצאי אתיופיה כלפי הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם. כמו כן, בלט מגוון של דפוסי התנהגות חברתית במגעיהם החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים. נטען שממצאי המחקר עשויים לסייע לשתי הקבוצות המעורבות במפגש, הקולטים והנקלטים, ולהפיק ממנו הזדמנויות לצמיחה ולהתפתחות אנושית.

מאמרם של **אייל גמליאל, מיכל אורן סעד וקרן אור-חן: עמדות של עולים ושל ותיקים כלפי העדפה מתקנת**, בדיק במחקר השוואתי את עמדותיהן של שלוש קבוצות במגזר היהודי: ילידי ישראל הוותיקים, יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר ויוצאי אתיופיה, כלפי העדפה מתקנת בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה ולמקומות עבודה. ממצאי המחקר איששו את קיומה של אינטראקציה בין הקבוצה החברתית של המשתתפים לבין קבוצת המטרה, בניבוי העמדות כלפי העדפה מתקנת. ממצאים אלה עשויים, לדעת המחקרים, לתרום לתכנון מושכל של תכניות להעדפה מתקנת.

אילנה שפיזמן, במאמרה מאוניברסלית לסלקטיבית: שינויים במדיניות העלייה והקליטה של ישראל: 2004-2010, בוחנת באמצעות ניתוח מוסדי, שינויים בשלושה תחומי משנה במדיניות העלייה והקליטה של ישראל בשנים אלו: עידוד עליה, תושבים חוזרים ותעסוקה, ואת מושגי היסוד הרעיוניים שהשפיעו על שינויים אלו. שפיזמן מסיקה שחל שינוי מהותי במדיניות אוניברסלית למדיניות סלקטיבית, שנועדה לעודד בואם לישראל של מהגרים שיתרמו לצמיחתה הכלכלית. מגמה זו משקפת, לדעת המחברת, את ההשפעה העמוקה שיש לרעיונות גלובליים על מדיניות מקומית.

מאמרה של **אפרת צדיק: ישראליות בבריסל – לחיות בבועה ישראלית**, מציע הצצה לחווית ההגירה של נשים ישראליות בבלגיה מנקודת מבטן. הוא דן בזהויות הדומיננטיות בחייה של המהגרת: זהות נשית, אמהות, מקצוע, יהדות וישראליות, ובוחן את המכניזם התומך בעיצוב זהויות אלה. מחקר זה, לדעת המחברת, מלמד אותנו על התנסות של חברת מהגרים בתקופה של שינויים חברתיים מהירים, ובכללם הגירה של בעלי ידע ובעלי מקצוע, אשר לעתים מהגרים לתקופת זמן מוגבלת.

המאמר האחרון בגיליון, מאמרה של **פולט קרשנוביץ' שוסטר: נשים יהודיות סוריות במקסיקו סיטי: מהגירה לאתגרים בני זמננו**, מפנה את הזרקור להגירה היהודית מסוריה למקסיקו סיטי בשנים 1878-1950, ובוחן את הדור השני של בני מהגרים ילידי מקסיקו, תוך דגש מיוחד על תפקידיהן וחוויותיהן של נשים. נשים מדור שני היו מודעות יותר לחוסר השוויון החברתי שנבע מעמדות דתיות ומסורתיות כלפי מגדר, מאשר אימותיהן. הן ניכסו לעצמן חללי זהות על-ידי אימוץ ערכים, התנהגויות ואמונות, הדומים לחברה המקסיקנית, אך קבעו גבולות ברורים כדי לשמר את ייחודיותן לעומת האחרים. לטענת המחברת, המחקר מאשש מחקרים קודמים ביחס לטבעה הפרגמטי של הגירה וקליטתה, אך מוסיף תובנה חדשה על קשיי התמורה הבין-דורית בהקשר של הגירת נשים.

כל המאמרים המופיעים בגיליון זה של **הגירה** עברו שיפוט קפדני של קוראים מומחים, כראוי לכתב עת אקדמי השואף להוות בימה מרכזית ותחרותית בשיח על נושאי הגירה. אנו מבקשים להודות לקוראים שנענו לפנייתנו, ותרמו מידיעותיהם ומניסיונם בקריאה קפדנית ובהערות מדוקדקות, לאיכותו המדעית של כתב העת. תודה עמוקה **לדורון דגני**, רכז מערכת כתב העת וקהילת הגירה ודמוגרפיה, על השקעתו הרבה בארגון הגיליון והפצתו. כמו-כן אלפי תודות **לאליה דמטר ולג'וי פנקס**, העורכות הלשוניות, על עבודתן המקצועית המצוינת.

פרופ' רחל שרעבי
עורכת משנה

פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה
עורך ראשי

Editors' Note / Sergio DellaPergola, Rachel Sharaby

"וולפי, אנייה אחת נסעה בלעדינו.

באנייה הבאה אני נוסעת. איתך, או בלעדיך".¹

הגירת משפחות יהודיות מפולין אל מעבר לים באביב 1940

אפרת קנטור*

תקציר

מחקר זה בוחן הגירה עצמאית של משפחות יהודיות מפולין באביב שנת 1940 לפלשתינה ולארצות המערב. התחושה כי שלב חדש עומד להתרחש בחיי היהודים בפולין, דרבנה אותם להסתכן, להתנתק מהמשפחה הרחבה ולבחור בדרך של יחידים ולא של הרבים. לפנינו חבורה לא מאורגנת שהופכת לקבוצה רק במחקר זה, עקב ההחלטות שהובילו אותם מפולין אל מעבר לים.

המאמר מתחקה אחר תחנות מסעם ומברר האם ניתן להגדירם כבורחים או כמהגרים של הרגע האחרון. המסע שעשו וההכנות שהובילו לביצועו נחקרים באמצעות מקורות ועדויות שטרם הוארו. האם יש אפיונים כלכליים או פוליטיים ייחודיים לקבוצה זו?

קבוצת הזוכרים במקרה הנידון במאמר זה היא קבוצת ביניים. רגל אחת נגעה באירועי הכיבוש הגרמני ונכוותה מהם, והשנייה משכה להצלה ביבשת החדשה. מספר חודשים לאחר שחילצו את עצמם, כבר הגיעו ידיעות על רצח המוני של בני משפחה או קהילות מוכרות. זיכרון המסע מתחיל בחרדה ובמצוקה ובוקע אל הצלחה, אופטימיות והצלה. כיצד סיפרו את סיפורם והאם היה לו מקום במדף הזיכרון?

מילות מפתח: יהודי פולין, הגירה, הגירת מנוסה, עיצוב זיכרון, מגדר, עלייה, שואה

***ד"ר אפרת קנטור,** המכללה האקדמית "כנרת"

מבוא

הייתי רוצה לנסוע לפלשתינה, אבל לא באנייה או ברכבת, אלא עם סוס ועגלה בדרך היבשה. דרך אוסטריה, הונגריה, יוגוסלביה, יוון [...], דרך טורקיה האסיאתית, ואחר כך לפלשתינה. אקח אתי דוב מאלסקה בכלוב [...] אחי ואני בבגדי טורקים. עם טורבן וקפטן רחב. אחי יגן במיתרי הלאוטה ואני אעשה להטוטים עם החרב ועם הפגיון כמו לוחם טורקי. ככה אני מצייר לעצמי את כל העניין הזה. (לבנת, 2009: 303)

כך כתב הילד היהודי הנס אנגרס בעיתון הילדים היהודי בגרמניה "קינדר רודנשאו" בשנת 1934. הדמיון של אנגרס בן ה-11 לא היה פורה מדי. שש שנים לאחר מכן, היו הרפתקאות אלה מנת חלקו של נחום לאופר בן הארבע, במסע הארוך שנועד להצילו מכשאנוב שבפולין ועד בומביי בהודו.

מילדות שמעתי על ספנים כורדים שבונים רפסודה מעורות מנופחים של כבשים. רפסודה על החידקל, כפרים ציוריים, לינה במערות, אוניית משא לבומביי [...] תמיד דמיינתי את אבא שלי כנסיך הודי, רוכב על פילים ומשתעשע עם קוברות. (לאופר, 2009)

ההגירה היהודית מאירופה ערב מלחמת העולם השנייה, בימים בהם לבשה התופעה ממדים של בריחה או הגירת מנוסה, נחקרה והוארה רבות. מרבית המחקרים והאוטוביוגרפיות שבמרכזם תולדות יהודי גרמניה בתקופת השלטון הנאצי, מסתיימים בפרק המתאר את ההגירה החפזה ומחירה מחד גיסא, ואת הסגירה ההדרגתית של השערים מאידך גיסא. אברהם מרגליות קובע כי "יהודי גרמניה שלא הורגלו למעשים של זיוף דרכונים, של שיחוד פקידים קונסולריים והברחת גבולות, גילו [לאחר 1938] תושיה רבה ומצאו פרצות [...]". (מרגליות, תש"ן: 90). רות זריז (1990) ייחדה ספר שלם להגירת יהודי גרמניה ערב המלחמה ובשנותיה הראשונות לפריצתה. על נדירות התופעה ועל המחיר היקר שהיו מוכנים יהודים לשלם תמורת האפשרות להגר, ניתן ללמוד מסקירתה השיטתית של הכותבת. היא תיעדה אפילו יוצאים בודדים ועקבה במהדוק אחר מסעם. חנה לבנת (2009) התחקתה אחר תפקידה של עיתונות הילדים היהודית בגרמניה בהכנות המעשיות והנפשיות לקראת הגירת ציבור קוראיה. מריון קפלן מסיימת את מחקרה אודות חיי היומיום של יהודים בגרמניה בתיאור מדויק של אפשרויות ההגירה, המנוסה או הגירוש (Kaplan, 1998). גיא מירון בחן את הסיפור שרקמו היוצאים מגרמניה ועמד על ההבדלים שבין היוצאים בתקופה הראשונה לעליית הנאצים לשלטון לבין אלה שהגירתם הייתה חפזה כמוה כדחיפה (מירון, תשס"ה; אלקין, תשע"א). ביוגרפיות של יוצאי גרמניה ממקדות את הסיפור בניסיונות ההגירה ובמאמצים למצוא מקלט. יונה אטרמן, חבר קיבוץ גשר, סיפר על חייו בברלין וסיים בתיאור עלייתו לארץ ישראל והחיפושים הנואשים של הוריו אחר מקום מקלט. הם הגיעו ביולי 1939 לשנחאי (אטרמן, 2010).

סיפור חייהם, סבלם ומותם של יהודי פולין במלחמה, כולל בדרך כלל גם את ניסיונות הבריחה לכיוון שטחי ברית המועצות בשנה הראשונה לפרוץ המלחמה ואף את האכזבה של חלק מהבורחים. דן מכמן (תשנ"ח) סבור כי משנחסם למעבר הגבול החדש עם ברית המועצות, לא ניסו יהודי פולין לחצות את הגבול ולהסתכן. מכמן משווה דפוס התנהגות זה לירידה שחלה בהגירת יהודי גרמניה בשנים 1934-1937, לאחר היציאה המסיבית והבהולה בשנת 1933. ההנחה, שנבעה כמובן מניסיון קודם, הייתה כי הנאצים מנסים לדכא את היהודים, לרושש אותם ואף לגרשם, אולם לא הייתה תחושה של קטסטרופה. דב לוין תיאר את הבריחה המסיבית של

יהודים ממרכז פולין אל הגבול המזרחי ולשטחים שנלקחו על-ידי ברית המועצות מאז ספטמבר 1939. הוא בחר בכותר "תקופה בסוגריים" כדי לתאר את מצבן של הרפובליקות הבלטיות בשנים 1939-1941, ובכך הוא מיקד שאלה היסטוריוגרפית שטרם הובררה. האם אפשר לשייך תקופה זו לימי השלום טרם המלחמה, או לימי המלחמה שפרצה בהמשכם, ובתוך שאלה זו עולה גם שאלת ההצלה לרגע של היהודים (ליון, 1989).

בשנים האחרונות מתרבים המחקרים אודות פעילותם של גופים וארגונים בסיוע להגירה חוקית ובלתי חוקית מפולין ומארצות אחרות, בימי הדמדומים של ערב המלחמה (רובינסון, 2010; טובי, 2011). פרק הבריחה וההגירה כתגובה לפרוץ המלחמה, מופיע גם בהיסטוריוגרפיה העשירה של כל אחת מהקהילות היהודיות באירופה וגם בספרי עדות וזיכרון אישיים וקהילתיים (גוטמן, 2011).

מאמר זה מתחקה אחר יציאתן של משפחות מפולין מערבה בחורף הראשון למלחמה. ענייננו בכמה מאות יהודים שעזבו כבודדים את פולין באמצעות מסמכים חוקיים ומוזייפים מחדש דצמבר 1939 עד מאי 1940. נתיב יציאתם עבר ברכבת מוורשה דרך קטוביץ' לוונייה ומשם לגבול האיטלקי ולטריאסט. מאיטליה היו דרכי יציאתם מגוונות, באייה, במטוס או ברכבת. מרביתם שאפו להגיע לארץ ישראל, אחרים מצאו מקלט בארצות הברית.

א. [אפוליניר] הרטגלס (1883-1953), מנהיג ציוני שיצא מפולין בחורף 1939, תיאר בפירוט רב את קורות מסעו וההכנות שקדמו לו. לאחר שגרמניה כבשה את פולין, והתבססו הסדרי החלוקה עם ברית המועצות יחד עם אופני השליטה הגרמנית בשטחים השונים של פולין, חודשו גם קשרי הדואר עם ארצות ניטרליות או בעלות ברית לגרמניה. סטפן פורייסקי (Stefan Furiisky), קרוב משפחתו של נשיא פולין איגנאץ מושצ'יצ'קי, היה מנהל משרד חברת האניות "אדריאטיקה" בוורשה. עם התחדשות קשרי הדואר, קיבל פורייסקי מהמשרד הארצישראלי בז'נבה, בקשה והנחיה להסדיר יציאתם של 18 עסקנים ציוניים ובני ביתם. לכל אותם אנשים המתינו סרטיפיקטים לעלייה בטריאסט. פורייסקי שיחד פקיד גרמני והעריך כי הסידורים יעלו כאלף זהובים לאדם. כל הנוגעים בדבר עמדו בהבטחותיהם. ב-18 בדצמבר 1939 קיבלו עובדי המשרד הארצישראלי ועסקנים ציוניים אחרים בוורשה, דרכונים, אשרות איטלקיות והיתרי יציאה גרמניים כדי שיוכלו לעבור לאיטליה עד ה-2 בינואר 1940. כן צורפו כרטיסי נסיעה ברכבת מוורשה לקטוביץ'. המעבר מוורשה לקטוביץ' הוציא את הקבוצה מגבול הגנרלגוברנמן (Generalgouvernement - ממשל כללי), והביאם לאזור פולני שסופח לרייך השלישי והיה תחת שלטון צבאי. הם קנו גם כרטיסים מקטוביץ' לביטום ומשם לארנשטיין (ארנולדשטיין). כמו כן קנו בהמשך, תמורת סכום גדול, כרטיסים מהגבול האוסטרי לטריאסט. הרטגלס מתאר את הנסיעה ברכבת ואת השינוי בהתנהגותם של עובדי הרכבת הפולנים, שחלקם סירבו לדבר פולנית והשתמשו בגרמנית. בתחנת הברברג באוסטריה, המתינה הקבוצה לרכבת מברלין לוונייה ובינתיים הצטופפו סביבם חיילים גרמנים צעירים שהחלו להתגרות בהם. הסדר הושב על כנו באמצעות מלצר ורב-סמל. בתחנת הגבול ארנולדשטיין לקח איש הגסטפו את דרכוניהם בתואנה כי אחת החבילות לא נרשמה, אולם בהמשך החזירם והם הגיעו בשלום לטריאסט. בכל שלב במסעם נתקלו באנשים שסייעו והעלימו עין מתקנות, ובאחרים שהיוו גורם מעכב שסיכן באופן ממשי את המשך הנסיעה ואף את חייהם (הרטגלס, 1959). תיאורו של הרטגלס,

מאפיין את התחנות שעברו חברי הקבוצה בהם עוסק המאמר. אולם להם לא חיכו נציגי משרדים ארצישראלים בווינה ובטריאסט ולחלקם גם לא היו סרטיפיקטים לארץ ישראל. לפנינו פרק בהגירה יהודית שטרם נחקר. קבוצת היוצאים בחודשי החורף והאביב של שנת 1940 מפולין לכיוון איטליה הייתה קטנה, אולם קיומה מעורר שאלות מאתגרות. המאמר יעסוק בייחודם של היוצאים והאם בכלל ניתן לאגדם כקבוצה. המשפחות הנידונות כאן, היו בין האחרונות שהגיעו מפולין לארץ ישראל או אל מעבר לים. במשנה זהירות תיבחן השאלה האם לפנינו פרק בהחמצה משמעותית או הצלחה נדירה בתנאים בלתי אפשריים. העובדה שהנושא טרם זכה להארה מעלה גם את השאלה מדוע הם לא שימשו כמעבירי אינפורמציה ומה היה המידע שהיו יכולים להביא עימם? האם משכו את האלם גם לתוך הזיכרון המשפחתי שלהם, או באיזו נימה סיפרו את סיפורם וכיצד שזרו אותו לזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

מתודולוגיה

עיקר המקורות במחקר זה הם זיכרונות בכתב ובעל-פה. חלקם נכתבו או נמסרו מיד עם הגעת המשפחה לחוף מבטחים, וחלקם נכתבו בשנים מאוחרות יותר. בשנים האחרונות תופסים יומני זיכרונות מקום של כבוד לתיאור תקופה. אסתר פרבשטיין קוראת להסרת החשדנות מיומני הזיכרונות ומבקשת לראות בהם טקסט אמיתי וכן, שיש לאמתו ולעמתו עם טקסטים נוספים, ממש ככל מקור אחר בן הזמן (פרבשטיין, תשנ"ח). אכן, יומני זיכרונות וסיפורים משפחתיים שהועברו בעיקר מאם לילדיה, יכולים להיות מקור חשוב ומהימן המנגיש את המתעניין בעבר לנופים אנושיים מרתקים, באמינות ובלא משוא פנים. בחינת הזיכרונות צריכה להיעשות במשנה זהירות. בהיעדר מסמכים תומכים אחרים, תהווה השוואה ביניהם מקור לאישוש ואימות. לסיפור שנמסר בעל-פה ונצרך על-ידי הילדים, מושאי ההצלחה וההעלאה, יש מקום חשוב בעיצוב סיפור ההגירה המוצלח. הסיפור המשפחתי נתמך במספר זעום של תמונות, תעודות ומכתבים, ומאומת בגיבוי סטטיסטי כגון רשימות עולים המצויות בארכיון הציוני בירושלים או מספרי הנכנסים והתפלגותם.

מרבית המקורות המשמשים במאמר זה, יתאימו להגדרה של Egodocument שהציע ההיסטוריון ההולנדי ז'ק פרסר, ובכך כיוון לכל טקסט בו כותב או מדבר המחבר על עצמו, מעשיו, זיכרונותיו ורגשותיו והוא נוקט באופן עקבי בלשון "אני". בין טקסטים זה נכללים יומנים, זיכרונות, צוואות, ספרי מסע ואוטוביוגרפיות (Kaspar von Greyerz, 2010). פעמים רבות, יצרני נרטיב כזה הם ילדים או נשים, המבנים אוטוביוגרפיה כמקור שיש בו כבוד רב לחיים הרגילים ומרחב לטקסט של מי שקולו אינו נשמע מעל בימות הציבוריות. התייחסות כזו תאפשר לי למקם את מקורות המחקר במדף הראוי להם, כסיפור המספר קורות משפחה מנקודת תצפית של מספר גיבור ההופך לעתים לעד. הוא מספר את שהוא יודע, מגובה מבטו ומאופק ראייתו ותו לא. כדי להביא עמדה זו בזהירות הנדרשת, אצמד לסיפור המסופר, תוך מודעות לזמן שעבר ולתפקיד החשוב של "מסננת הזיכרון".

סיפור ההגירה שיעמוד במרכז מחקר זה הוא "סיפור קטן" מכל בחינה שהיא. מספר המשתתפים בו שולי ומועט ועיקרו פחות מאלף איש. בדו"ח של המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית בארץ ישראל פורסם כי בשנת 1940 הגיעו לארץ ישראל 1,248 עולים מפולניה ו-4,232 עולים מגרמניה, מרביתם ללא נתינות גרמנית וחלק ניכר מהם שהה מספר חודשים בדרך, כלומר עזב את ארץ המוצא טרם פרוץ המלחמה (גורביץ', גרץ ובקי, תש"ה: 60-61).

התקופה בה אנו דנים ארכה מספר חודשים בלבד, מחורף 1939 ועד סתיו 1940. המסע שערכו המהגרים היה ארוך, אך קליטתם בארצות אליהן הגיעו, ובפרט בארץ ישראל, הייתה מהירה יחסית. הסיפור לא השפיע על אופני ההגירה של קבוצות גדולות וגם לא על פעולות ייחודיות מצד הממסד הציוני או שלטונות המנדט הבריטי. גורלו של "סיפור קטן" הוא להישכח. האם יש סיבה להזכירו ולפרט? במאמר זה אבקש לטעון כי לסיפור קטן וייחודי יש מקום מכובד וראוי על מדף העבר, על אחת כמה וכמה אם שזורות בו עלילות גבורה של יחידים.

קושי מצוי גם במסגרת הזמן. התקופה מוגדרת במחקר כתקופת ביניים או תקופת מדומים. יש המותחים את שוליה אל 1939 ואז דפוסים ההתנהגות הפוליטיים והאישיים מתוארים ומוסברים ככאלה הרווחים בימי שלום יחסי. יש הרואים בה את ראשית תקופת השואה, אז חוו יהודי פולין גירוש, נישול כלכלי, התעללות ורצח. קהילת יהודי פולין ככלל עברה בראשית 1940 תהליך מהיר של דה-לגיטימציה ומשום כך יש מקום להחיל עליה את המינוח "תקופת השואה" (פרידלנדר, 2009). אלא שראייה זו מחמיצה את האפשרויות שהיו עדיין בנמצא עבור היהודים בראשית המלחמה. בנוסף לכך, ראייה כזו מגמדת את קשיי המהגרים אל מול אימת תקופת השואה ואולי מיתרת את חשיבותו של מחקר זה. התיקוף, לימי שלום או לימי מלחמה, ימשיג גם את אופייה של ההגירה. האם לפנינו הגירה מהירה אך מתוכננת, כפי שהתרחשה בקרב יהודי הרייך כבר מאז 1938? יעקב טובי, שחקר את פעולות העלייה של התנועה הרביזיוניסטית, משייך את שנת 1940 לתקופה של טרם המלחמה. כותרת ספרו וגם חלק מהפרקים מתייחסים לשנים 1930-1940 (טובי, 2011).

האם דומה יציאת המשפחות להגירה מבוהלת נוסח היציאה הכפויה של יהודי הרייך המתרחב ב-1939? האם זו בעצם בריחה, כבריחת רבע מיליון יהודים מגבול פולין אל ברית המועצות עד סתיו 1940? נתונים מאותה תקופה אינם מקלים על ההחלטה. המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית חילקה את תקופות העלייה לחומשים. כך נכרכו יחד השנים 1937-1942 ואין הבדלה בין מי שהגיע לארץ לפני פרוץ המלחמה או לאחריה (גורביץ, תש"ה: 60-61).

קושי נוסף טמון בהגדרת גיבורי המסע כ"קבוצה" ובתפיסתם העצמית. ההגירה בה אנו עוסקים היא הגירה פרטית. האנשים החליטו על דעת עצמם מתי לצאת, כיצד ולאן, ולעתים, החלטתם הנועזת התקבלה בתמיכה בקרב בני משפחותיהם. הנכונות להשאיר חלק מהמשפחה הרחבה מאחור ולא לחכות להסכמות והתארגנויות, הייתה מפתח חשוב בפתיחת הדלת. הם נעזרו בממסד הציוני ובממסד הגרמני, אולם בדרך כלל הייתה זו עזרה "מחוץ לחוק". ככל שהקבוצה היוצאת הייתה קטנה יותר, כך גברו סיכוייה להצלחה. האם הכללתם כחלק ממעגל חברתי אינה פוגמת בסיפור היציאה הייחודי שבו יוזמת הפרט היא העיקר? הראיונות שערכתי עם צאצאי היוצאים מפולין, היו אישיים. ייתכן שהמחקר יהפוך אותם לקבוצה בעלת איכויות מובחנות.

חלק מהמספרים (המעבירים) היו ילדים צעירים שהזכרון שנשאו עימם נתמך בעיקר על-ידי סיפורים שסיפרו הוריהם. עד כמה נמהל זיכרון זה בסיפור הקליטה המהירה? האם התפנו המשפחות לטוות סיפור יציאה מול קשיי היומיום והמחויבות להיקלט במהירות בארץ החדשה? האם יש קשר בין האקטיביות שבהצלת המשפחה לבין הנכונות לספר סיפור

ולהקדיש מאמצים לבניית זיכרון? כיצד שיבצו הילדים את זיכרון היציאה בתוך שרשרת חייהם שהייתה פעמים רבות רוויית הצלחות ומאבקים גדולים? שאלות אלה יוארו מעט במחקר זה.

פלישת גרמניה לפולין בספטמבר 1939, לא עצרה, כידוע, לחלוטין את הגירת היהודים מאירופה. תנועת הפליטים, הבורחים והמהגרים נמשכה בהתאם לקצב סגירת שערי אירופה בעקבות המלחמה, עד אוקטובר 1941, אז נאסר על הגירת יהודים מהרייך הגרמני ומהשטחים הכבושים. המהגרים שעזבו את מרכז אירופה, נחלקו למספר קבוצות. חלקם עזבו את הרייך הגרמני כמה חודשים לפני פרוץ המלחמה, אולם עדיין שהו בתחנות שונות בדרכם לארץ ישראל. אחרים יצאו משטח הרייך הגרמני בשנה הראשונה למלחמה דרך מדינות שהיו בנות בריתה של גרמניה, כגון איטליה, בולגריה, יוגוסלביה ורומניה. הבריחה מפולין, שנכבשה בספטמבר 1939, הייתה בעיקרה מזרחה, לעבר השטחים שהועברו לידי ברית המועצות, או למדינות הבלטיות ומשם לעתים גם לשוודיה. דרך נוספת למנוסה מפולין הייתה בכיוון הונגריה.

המידע אודות היוצאים והפליטים היה גלוי למדי והוא פורסם בעיתונות ואף ביומני הקולנוע. מכתבים, מברקים ושיחות טלפון בין מחפשי המקלט לבין ארצות היעד, היו אפשריים, אף אם היו עיכובים בהעברתם (ווייס, תשע"ב: 184-188). לצד קשר רציף, יש עדויות כי על דברי דואר שקיבלו ושלחו עת שהו באיטליה, צוין "הנמען עזב את מקום מגוריו", אך הפליטים הצליחו להתכתב גם עם בני משפחותיהם שנשארו בפולין ואף קיבלו לעתים חבילות שנארזו קודם ליציאה (ווייס, תשע"ב: 282, 291). המידע שזרם הנכיר את מצוקת יהודי פולין ואת סבלם של הפליטים לציבור בארץ ישראל שהיה אחוז חרדה לחיי הקהילות היהודיות באירופה ולסכנות בהן היו נתונים בני משפחה קרובים ורחוקים. אחריות מעשית יותר הייתה לגורלם של המהגרים והפליטים שנמצאו בדרך אל מחוץ לאירופה.

הדאגה באה לידי ביטוי בישיבות תכופות שהוקדשו לנושא הסיוע לפליטים ובפרסום תוכן הדיונים וההרצאות מעל דפי העיתונים. פירוט עדכני ומדוקדק של עולים, דרכי עלייה, ותיאור הנעשה בריכוזי הפליטים בערי נמל שונות בים התיכון, הופיעו חדשות לבקרים בעיתונות והעידו על התעניינות, אחריות וחרדה של החברה היישובית לשלומם של העולים הפוטנציאליים. אליהו דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, מסר בישיבת מרכז העלייה של ההסתדרות הציונית, כי מאז פרוץ המלחמה ועד חודש ינואר 1941 הגיעו לארץ ישראל כ-20,000 עולים ועוד 7,000 פליטים מחכים לעלייה לאחר שיצאו משטח הרייך ומפולין. להערכתו, 2,000 מהם לא יצליחו לממש את רישיונות העלייה שבידיהם שכן הם נתונים תחת כיבוש גרמני במערב אירופה. דובקין דיווח על מאמצים אדירים להצלת אלפים שנתקעו בתחנות מעבר בצ'כוסלובקיה, וינה וטרייאסט והם מהווים את "שארית הפליטה הציונית" (כר!)². הוא עדכן אודות ניסיונות לפתוח ערוץ מעבר דרך הים השחור, תורכיה וסוריה. העיתון **דבר** משרטט לקוראיו את המסע הפתלתל שעוברים יחידים שמגיעים לארץ ישראל:

עשרים אלף הנפש שארץ ישראל הצילה [...] וגילוי דרכים אשר עד לפני שנה וחצי איש לא חלם עליהם [...] מליטא לארץ ישראל: דרך איראן ועיראק ועבר הירדן. או גם דרך סיביר, יפאן, הפיליפינים והודו [...]. (דבר היום, **דבר**, 7.1.1941: 1)

חלומותיו של הילד הנס אנגרס, שצוטט בפתח מאמר זה, לא היו אם כן חלומות שווא. רשימות העולים היומיות המצויות בארכיון הציוני המרכזי או בארכיון גנזך המדינה, מסתירות את הדרמות האישיות העומדות מאחוריהן. עם זאת, התקצרות הרשימות באביב 1940,

עם פלישת גרמניה לצרפת והצטרפות איטליה למלחמה בראשית יוני 1940, והזרם הדקיק לאחר אביב 1941, עת נחסמו גם הדרכים מהבלקן, מעידים על הקטסטרופה. ביולי 1940 בישר עיתון **דבר** לקוראיו כי נמצא מסלול חדש מאירופה לארץ ישראל, דרך תורכיה וסוריה (**דבר**, יום ו' 19.7.1940: 8), ואכן, ביום 9.8.1940 נכנסה לארץ ישראל דרך ראס א-נקורה שבלבנון קבוצת עולים. ביניהם היו אפשטיין איזידור ולידיה ובתם בת הארבע יוהנה דורותה. לצידם ברשימה, אירנה ויעקב באואר וכן איגנץ בורסטיין. סיפורם יואר במחקר זה. מתוך 49 העולים שנכנסו באותו יום במעבר הגבול מלבנון, שבעה היו ילדים, הקטן בהם בן שנתיים, וחמישה היו בני יותר מ-50 (אצ"מ [ארכיון ציוני מרכזי], רשימת עולים 9.8.1940, 145 SA1154914). מבחינה זו מהווה עלייתם המשך לדפוס של עולי שנות השלושים מגרמניה, המאופיינים בארגון המשפחתי ובשוויון מספרי בין נשים לגברים.

בראשית העשור בלט מספר הגברים אולם הוא התקזז כעבור מספר שנים. לעתים הגבר הקדים לעלות והכין את הקליטה בארץ עבור משפחתו שהצטרפה אליו (חלמיש, 2006: 503-500). לשם השוואה, ההגירה היהודית הגדולה אל מעבר לים בראשית המאה העשרים התאפיינה גם היא בדפוס משפחתי. השיעור הממוצע של נשים בהגירה היהודית הגיע ל-44%, ושל ילדים ל-25%. כן אפשר למצוא דמיון בין "מהגרי הרגע האחרון" של דיונונו לבין עליית בעלי הון מפולין בשנות השלושים (צ'רניאבסקי, 2010: 193). לעומת אלה, הדפוס המשפחתי אינו קיים בבריחה שהתרחשה באותם חודשים ממזרח פולין אל תוך ברית המועצות. הנמלטים היו גברים יהודים צעירים שעזבו בעידוד בני הבית מתוך הבנה כי הם צפויים למאסר או לעבודת כפייה. דפוס זה חזר כשנה וחצי מאוחר יותר, ביוני 1941, כאשר צבא גרמניה פתח במתקפה על ברית המועצות. המנסים להימלט אל תוככי רוסיה היו גברים צעירים שהשאירו את משפחותיהם מאחור. גם השלטונות הסובייטיים אפשרו ביתר קלות לגברים צעירים להצטרף אל הכוחות הרוסיים הנסוגים. בוועד הפליטים בוילנה נרשמו בספטמבר 1940 כ-10,000 יהודים, בהם 74.5% גברים ו-5% ילדים (לוי, 1989: 204-216, 320-332).

שנת 1940 היוותה סיום תקופה מבחינת העלייה לארץ ישראל. אם כניסת העולים בשנות השלושים אופיינה בביטויים דוגמת "גלי הגירה", "גאות בעלייה" עד כדי "שיטפון", הרי עניינו כאן בזרם דקיק, טיפות קטנות וכמעט אחרונות. ב-1940 הגיעו לארץ 1,113 עולים בעלי נתינות פולנית. 362 מהם הגיעו על סמך סרטיפיקטים שניתנו להם במשרד הארצישראלי בוורשה, והאחרים באמצעות סרטיפיקטים שניתנו במקומות אחרים.³ בסוף חודש אפריל 1941, מיד לאחר פלישת הגרמנים ליוגוסלביה, ושינוי גבול מסיביים בעקבותיה, פירט אליהו דובקין ששימש ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, את דרכי המעבר שנחסמו ואת הנתיבים שממשיכים להוות ערוץ הגירה והצלה. דובקין סיפר על הגעתם של יהודים ליפן ולשנחאי, תורכיה ופרס ומנה גם את ההכשרות המצפות בשוודיה לאישורי עלייה (א. [אליהו] דובקין, "העלייה לארץ ישראל נמשכת", **דבר**, 30.4.1941: 1, 6). מבין השורות עולה תחושה כי נסתיים פרק אחד בעלייה היהודית, שבמונחים דמוגרפיים יוגדר כ"הגירת בריחה" ולא ברור מתי יחל הפרק השני.

החוקרת רות זריז שעסקה רבות בהגירת יהודי גרמניה בין ימי שלום למלחמה, הבחינה בין בריחה לבין הגירה מבוהלת או כפויה, ובין שני מצבים אלה לבין גירוש (זריז, 1990: 40). הגירה כפויה, אפילו מבוהלת, יש בה מרחב החלטה והיא נעשית לרוב בדרכים מקובלות. במצב

זה, המהגר מחליט לאן ייצא ומסמן את ארץ היעד אליה יגיע, גם אם לא היה יעד זה בכוונתו הראשונית. הוא משלם ועשוי אף להתמקח על מחירי ההובלה, הכרטיסים או השהות בבתי מלון. הוא דואג למפרע לתעודות שיאפשרו את הגירתו, גם אם חלק מהתשלומים והמסמכים אינם תקינים ומצריכים שוחד, רמאות וזיוף.

כאשר גובר הלחץ ומתמעטות האפשרויות, הופכת ההגירה ליציאת מנוסה או בריחה. מאפייניה הם שימוש תכוף בדרכי תשלום בלתי חוקיות, בזיוף תעודות המשמשות לזיהוי, לאישור, לכניסה ולשהייה בתחנות הביניים. היציאה מארץ המוצא היא חוקית רק למחצה והיא נעשית באמצעים מסוכנים. מאפיין נוסף הוא נכונות להגר לכל מקום, כולל לאזורים שההיקלטות בהם עלולה להיות קשה במיוחד מבחינת תנאי מחיה, רמת הזרות של השפה והיעדר קהילה קולטת או מידע מכין. פירוק המשפחה כדי להינצל הוא המאפיין השלישי הצובע את ההגירה בצבעי בריחה. פיצול המשפחה מביא להשארות הורים מבוגרים מאחור, שליחת ילדים צעירים במיוחד ללא הורים, או פיזור ילדים בין מספר יעדי הגירה במטרה להצילם ולהתאחד עימם בהמשך (זריז, 1989; אלקין, 2012).

הקבוצה המתוארת בעבודה זו דומה בחלק מדרכי פעולתה למהגרים מבוהלים ובחלק אף לקבוצה של בורחים. האם תקופת הדמדומים נתפסת על-ידי המשפחות שמהגרות/נמלטות מאירופה לכיוון איטליה, כפרוזדור בו נותרו חלק מיסודות העולם הישן ומובלטים בו כבר שרטוטי העולם החדש של הכיבוש הנאצי? עד כמה יהיו נכונים לחיות ולנהוג בדרכים לא חוקיות?

רות זריז מבדילה בין בריחה לבין הגירה מבוהלת גם באמצעות מידת התקפות והאמתות של התעודות בהן משתמשים היוצאים (זריז 1990: 168-170, 181). עם זאת, לא בכל בריחה מקקים הנמלטים לתעודות. תנועות בריחה גדולות כגון זו של היוצאים מפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה לכיוון שטחי ברית המועצות החדשים (על-פי הסכם ריבנטרופ מולוטוב), היו ללא תעודות. גם הנמלטים מבלגיה לצרפת מאימת ההפצצות, לא החזיקו תעודות וניצלו את הגבול הפתוח ואת חוסר יכולתם של משמרות הגבול לעצור בעדם, כדי לעבור לאזורים שקטים יותר (פוזנסקי, תש"ס).

גיבורי מחקר זה יצאו מפולין באמצעות תעודות שעבורן שילמו ממון רב. בחודשים הראשונים לכיבוש הגרמני, המדיניות הנאצית הייתה לא ברורה, לא עקבית ואף לא אחידה, ומשום כך היה מקום לזיוף ושוחד או שימוש במסמכים שהושגו קודם לפרוץ המלחמה. הבטחות והוכחות כי סרטיפיקטים לעלייה לארץ ישראל מחכים בטרייאסט, או ויזה לארצות ניטרליות כמדינות בדרום אמריקה, הקלו על התהליך. המהגר יכול היה לקבל מהרשויות הנאציות וזת מעבר לאיטליה. כך למשל סיפר יעקב קורץ, אזרח ארצישראלי שהיה בקבוצת המוחלפים והגיע לארץ ישראל בנובמבר 1942:⁴

בלודז' [בסתיו 1939] השתדלתי לקבל רשיון לצאת לארץ-ישראל שהגסטפו הייתה נותנת בעת ההיא לאזרחי פלשתינה [...]. לא דקדקו ביותר בתעודת הזהות, לא נרשמה בה נתינותי [...]. (קורץ, תש"ד: 62)

משפחת שטרסמן ניצלה אף היא את חוסר הבהירות:

בעזרת ממון אפשר היה לסדר הכל באופן חוקי. דרכונים, אשרה אמיתית לאיטליה, הניטראלית עדיין, אשרה מזויפת להונדורס המרוחקת, אישור על חיסון נגד טיפוס. (שטרסמן, 2010:49)

אפולינרי מקסימיליאן הרטגלס זומן לשיחה "אצל השלטונות" ושם נשאל אודות חידוש ההגירה היהודית באמצעות המשרד הארצישראלי או בדרכים אחרות.⁵ זיוף מסמכים, קניית תעודות מזויפות או שינוי פריטים בתעודות, היו תופעה נפוצה בפעילות ההגירה של יהודי פולין. ככל שצומצם מספר הסרטיפיקטים שחולקו למשרדי העלייה הארצישראלים בפולין, כך רבו מעשי זיוף, שוחד ותשלום באמצעים לא חוקיים (צ'רניאבסקי, 2010: 141-144). עם פרוץ המלחמה, לא ניתן היה להשיג מסמכים ללא רמייה. השימוש במתווכים, ביצרני תעודות וב"פותחי דלתות" אצל הרשויות, התגבר מאז חודש דצמבר 1939. מצבם של היהודים הובלט לרעה מול זה של הפולנים והיה ברור כי יחסם של הגרמנים ליהודים רק ילך ויחמיר. רדיפות הגרמנים, הנישול והשוד הכלכלי האיצו את ההחלטה להשתמש בכספים וברכוש לצורך ביצוע ההגירה, לפני שיילקח על-ידי הגרמנים. האפשרות לברוח דרך הגבול הרוסי החדש הלכה ונחסמה והחורף הקשה במיוחד על דרך זו. צעירים רבים שברחו לכיוון מזרח שבו חבולים אל משפחותיהם בפולין, תופעה שהרתיעה את המבקשים לצאת מפולין באמצעות "גניבת גבול".

בדצמבר 1939 יצאה קבוצת מנהיגים ציונים מוורשה לטרייאסט ובכך נפתח אשנב קטן ליציאה והחלה פעילות אינטנסיבית של השגת מסמכים. חוקיות המסמכים בהם השתמשו היוצאים שהפכו לפליטים, נעה מניירות אמתיים לחלוטין ועד למזויפים. כושר ההמצאה עלה על כל דמיון.

כיצד הופכים אנשים ישרים ואזרחים צייתנים למפיקים ולצרכנים של תעודות מזויפות? בחלק מן המקרים נראה כי פעילות ההגירה שארגנו הרוויזיוניסטים מפולין, מרומניה ומצ'כוסלובקיה, הפגישה את לילי שטרסמן ואת איזידור אפשטיין עם העושים במלאכה בחודשים שלפני המלחמה. התחום האפור שבין חוקי לבלתי חוקי היה מוכר להם והם ידעו לנוע בתוכו בתבונה. מאז 1937, הרוויזיוניסטים שקראו לעלייה בלתי לגלית ולמעשה ל"הצפת הגבולות" בפליטים מבקשי דרך ויציאה, היו שותפים לארגון ובעיקר לפיזור הארגון של כל שלבי היציאה והעלייה. היו להם מגעים עם ממשלת פולין שנועדו לאפשר את היציאה ולהתיר החתמת עשרות אלפי יהודים על עצומה בה הם דורשים לצאת מפולין. אנשי הצה"ר (הציונות הרוויזיוניסטית) תבעו ממשלת פולין לתמוך בסכומים, קטנים ככל שיהיו, ביציאה ההמונית. הוקם בנק למימון היציאה וההגירה, נשכרו אגניות והופעלו סוכנים פרטיים, התפתחו משרדי נסיעות ואומנו מומחים בזיופי מסמכים. מארגני ההגירה יצרו מגעים עם אדולף אייכמן באוסטריה והקימו משרדי עלייה ברחבי אירופה. נוסדו אגודות ידידים ברחבי העולם כדי שיתמכו ויממנו את הפעילות שהפכה, כביטוי המדויק של זאב ז'בוטינסקי, ל"ספורט לאומי". חלק ניכר מפעילות זו לוה במתן שוחד, "כיפוף" תקנות, מתיחת הגבולות המותרים ואף גבל בהברחה ובזיוף גלוי (רובינסון, תשע"א). ההיכרות עם שדה פעילות זה הקלה על לילי שטרסמן ועל אחרים את ההחלטה לצאת מפולין, גם ללא תעודות שלמות או חוקיות למשעי. שטרסמן עצמה "מתחה" את חוקיות המסמכים ונישאה בנישואין פיקטיביים ליעקב ליטמנוביץ'. היא ושני בניה עלו יחד עימו לארץ ישראל.

סרטיפיקט ייחודי שנשלח עבור לילי פולמן שהתעתדה ללמוד באוניברסיטה העברית, הגיע לפולין, לעיירת הנופש יוזפוב בה נפשה עם בני משפחתה, באוגוסט 1939. בני המשפחה סברו כי אין להיחפז משום שהלימודים עתידיים היו להתחיל רק בחודש אוקטובר. לרוע המזל, הסרטיפיקט, כמו מאות אישורים אחרים, נשרף בסוף ספטמבר יחד עם תכולת המשרד הארצישראלי בוורשה. בינואר 1940, דווח ישראל קשטן לחיים ברלס, אז מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית שישב בז'נבה כי נשרפו כשלוש מאות רישיונות עלייה וכספים רבים (אצ"מ, 56/1531). גם אישור העלייה של לילי פולמן נשרף, אולם ארוסה, אליהו גולדנברג, שחזר אז לארץ ישראל, הפך עולמות והצליח לשגר שנית אישור עלייה שחיכה לילי הצעירה בטריאסט. אליהו המאוהב והדואג אף הודיע לחברתו כי פעולותיו הצליחו ועליה להגיע לאיטליה. במאי 1940, הגיע אליה אישור על כך שבטרם פרצה המלחמה, נרשמה ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. בעזרת אישור זה, יצאה מוורשה בדרכה לטריאסט שבאיטליה, משם הייתה אמורה להפליג לארץ ישראל. היא הייתה מהאחרונים שהצליחו לצאת מוורשה לאיטליה דרך וינה.

מרשימותיו של עמנואל רינגלבלום (אפריל 1940), אפשר ללמוד כי משרדי הנסיעות שעוד פעלו בעיר ורשה, נסגרו. המשרדים "אדריאטיקה" האיטלקי, "אגון לי קוק" הגרמני ו"פרנקופול" הצרפתי, נסגרו לאחר פשיטה שערך הגסטפו ב-16 באפריל 1940. "נוס הבונדאי מצטער מאד על שסגרו את משרד-הנסיעות והתבטלה אפשרות ההגירה" (רינגלבלום, תשנ"ג: 119). יעקב קורץ סיפר בפרוטרוט על תקוות, אכזבות, עיכובים והתרוצצויות סביב פתיחתם וסגירתם של משרדי סוכנות הנסיעות אדריאטיקה בוורשה באפריל 1940, עד שלבסוף נסגרו כליל (קורץ, תש"ד: 97-104).

לילי פולמן-גולדנברג, הצליחה איפה לצאת מוורשה, הגיעה לווינה ובה התעכבה שלושים ימים משום שבאותם שבועות הרי גורל מבחינתה, הצטרפה איטליה למלחמה, ונחסמה אפשרות היציאה מנמליה אל הים התיכון. מסמכיה וכרטיס הנסיעה של לילי חיכו לה לשווא בטריאסט. היא ונוסעים נוספים החלו להתלבט האם להישאר בווינה או שמא לחזור לוורשה. אחרי כשלושים יום, התגלגלה שמועה כי תורכיה הניטרלית מאפשרת לקבל אשרת מעבר. בראשה של הנערה החלו להביזק תמונות של תרבושים והרמונות, וגם היא, כאחרים ששימשו לה מעין יועצים או כתחליף למשפחה לזמן קצר, הגיעה אל הקונסוליה התורכית בווינה. אכן, השמועות התבררו כנכונות. חלק מחברי הקבוצה קיבלו ויזה שאפשרה להם לצאת בחודש יוני 1940 ברכבת מווינה דרך יוגוסלביה ויוון, לתורכיה. הקהילה היהודית בסלוניקי אירחה את קבוצת הפליטים בנדיבות.

בוורשה, המשיך יעקב קורץ במאמציו לצאת מהעיר הכבושה. הוא הצליח לחדש את תעודת המסע שלו תמורת סכום כסף, והמתין לתורו בסוכנות הנסיעות אדריאטיקה בוורשה. משרד זה פעל בתפוקה מלאה, כאילו אין מלחמה וכאילו אפשרות היציאה תלויה אך ורק בכרטיסי הנסיעה שמנפיקה סוכנות הנסיעות (קורץ, תש"ד: 76, 79-82, 97).

על חוסר הבהירות בקרב הרשויות הגרמניות בנוגע לאישורים, היתרים או פעילות של סוכנויות הנסיעות, אפשר ללמוד גם מפרשת הניירות של חנה לאופר ובנה נחום. לטענת נחום לאופר, איש הגסטפו "האוסטרי" בכשאנוב, שנתן נייר לא חוקי לאימו, רצה בעצם לפגוע באפשרות יציאתה. אולם, ייתכן בהחלט כי אישור היציאה הזה, שנרשם בכתב יד, משקף את

חוסר הבהירות בהנחיות ואת ההתניות הקודמות. אם מצפה סרטיפיקט בנמל היעד, אין סיבה לא לאשר את היציאה מפולין. אפשרות דומה ניצל חיים שווייסגולד מלודז', בעל הון וציוני. הוא העביר חלק ממפעל הטקסטיל שברשותו לארץ ישראל כבר בשנת 1935. בתו עדה רונן סיפרה כי ב-1940 קנה ויזות מזויפות לבוליביה לכל משפחתו בכסף רב ובאמצעות מתן שוחד לשורה של פקידים ופותרחי דלתות. ויזות אלה אפשרו להם לקבל אשרות מעבר לאיטליה ולצאת ברכבת מפולין. בשבועות בהם חיפש דרך להוציא את משפחתו מפולין, קנה כאמור ויזות לבוליביה אך הגיש מחדש בקשות לסרטיפיקט, הן כציוני ותיק והן כבעל הון (מתוך שיחה עם עדה רונן, ינואר 2012). הנכונות לנסות את כל המסלולים האפשריים, אפיינה את המבקשים לעזוב את פולין.

הפקת המסמכים והתעודות עלתה הון רב והצריכה קשרים מיוחדים. הנריק שטרסמן, שהיה כלוא במחנה השבויים סטרובייִלֶסק שבמזרח פולין, חזר ושאל במכתביו הקצרים את רעייתו, שהחלה במסעה, מהיכן יש לה כסף ואיך היא מסתדרת. סביר להניח כי רעייתו השתמשה בכספים ובחפצי ערך שהוטמנו בבית, ואף קיבלה מאביו של הנריק שטרסמן, שהיה אדם אמיד, סכומים גדולים כדי לצאת מפולין. גם משפחת אפשטיין עזבה את פולין באמצעות ניירות מדומים שהוסדרו הודות לכספו של הסב. אירנה בורסטין כותבת על כמה מקורות שאפשרו את יציאת המשפחה מוורשה. חמותה העבירה לה בחיפזון אוסף גדול של תכשיטים ויהלומים מפחד שמא תיתפס כשהיא מחזיקה בהם. האבנים היקרות והכסף הזר שימשו את הכלה הצעירה לזיוף, למתן שוחד ולקניית מסמכים. בהמשך המסע תרמה הצעירה דם לאחד החולים בהם טיפל בעלה בעבור סכום כסף (Burstyn, 2002: 75-78). משפחת ליאון ורחל פינקלשטיין האמידה, שילמה סכום עתק של 25,000 דולר ל'מאהבת' של המפקד הגרמני בקרקוב כדי לקבל היתר יציאה. דרכונים היו להם, אולם היה צורך להוסיף לדרכון גם את שמות שתי בנותיהן, רותה ואירינה שהיו בנות 11 ו-16 (מתוך שיחה עם רות שרייבר ואירינה ידידיה, אוקטובר 2011). לדבריהן, את העסקה עם 'מאהבת' עשו עוד עשר משפחות עשירות. משפחות אלה הוצאו להורג בבוקר בו יצאה משפחת פינקלשטיין מוורשה. לגיטה וגשול ובעלה היו דרכונים, אולם לא היה להם אישור יציאה. שני יהלומים גדולים, כך מספרת המסורת המשפחתית, שימשו להסדרת הוויזה. כדי להשיגה, נדרשה גברת וגשול להעז פנים מול איש גסטפו רחב גוף, הר אדם, כפי שנהגה לשרטט בדידה. הוא השיב לה את הדרכונים והיה עליה לנסוע מוורשה לקרקוב, שם הבטיח עורך דין לסדר את ענייניה. כדי להתגבר על איסורי התנועה, שכרה גיטה וגשול אמבולנס ובאמצעותו הגיעה לקרקוב ואף שבה בשלום לוורשה (מתוך שיחה עם רות ורם מודן, אוקטובר 2011).

המחירים ששולמו עבור התעודות בחורף 1939-1940 אינם ברורים לחלוטין, אולם המספרים מתקרבים לעשרות אלפי זלוטי ולעתים אף עשרות אלפי דולרים. יהלומים ואבני חן בשווי רב במיוחד שימשו גם הם כאמצעי תשלום לזיוף ולעדכון מסמכים. לשם השוואה, בשנת 1935 שולמו בפולין עבור דרכון מזויף, 1,125 זלוטי (45 לירות ארצישראליות) ובתמורה לזיוף בתוך מסמך חוקי, נדרשו העולים לשלם כ-700 זלוטי (צ'רניאבסקי, 2010: 141-143). הפליטים שהו בדרך חודשים מספר. חלקם הגיעו ליעדם לאחר מספר ימים, כמו הרבי מגור ובני פמלייתו, ואחרים נאלצו לשהות כמעט שמונה חודשים בתחנות שונות, כמשפחת אפשטיין שעזבה את ורשה בראשית פברואר ונכנסה דרך מעבר ראס א-נקורה באמצע אוגוסט

1940. ההמתנה, המעברים ושינויי התכניות חדשות לבקרים, עלו ממון רב. במהלך החודשים בהם שהו הפליטים בערים שונות באירופה הם נעזרו בקהילות היהודיות המקומיות, בג'וינט ובסוכנות היהודית, שעשו כמיטב יכולתם כדי לאפשר את החיים ואת המשך המסע של אלפי הפליטים. קרובי משפחה מארצות שטרם נכבשו, שלחו אף הם סכומי כסף. אירנה בורסטין מספרת כי גיסה, שהיה אזרח בלגי, שלח להם כספים. הפליטים שירתו אחד את השני ולעתים השיגו מעט עבודה גם אצל האיטלקים. קבוצת המהגרים שעזבה את פולין דרך וינה אימצה ומיצתה את כל ממונה ורכושה, ואף את כל אומץ הלב ויצירתיות המחשבה כדי לחלץ את בני ביתם בריאים ולהביאם למקום מבטחים.

באבחנות שבין הגירת מנוסה לבין בריחה, נראה כי המהגרים פסחו על שני הסעיפים. מצד אחד הם הכינו ותכננו בקווים כללים את מסעם, ודאגו לשמור את ילדיהם עימם, מאפיינים המקרבים את יציאתם להגירת מנוסה. מצד שני הם כילו את כל ממונם ואת קשריהם. הם גילו יכולת תיאטרלית ואומץ לב במתן שוחד, קנייה, זיוף מסמכים שברובם הגדול לא היו עומדים במבחן הגירה בימי שלום. הם עברו מארץ לארץ בכל כלי תחבורה אפשרי ושינו את יעדיהם הקרובים בתגובה לסגירת שערים ושינויי עמדות של הארצות שלקחו חלק במהלכי המלחמה. תכונות אלה צבעו את מסעם בצבעים של בריחה. לפנינו אם כן קבוצה מובחנת ששילבה במסעה אופני הגירה ייחודיים ומקוריים, ועל כן, על השאלה "האם ניתן להגדירם כקבוצה" - התשובה היא חיובית בהחלט.

פרופיל קבוצתי של גיבורי המסע

יוזמי המסע המתואר השתייכו לקבוצה בעלת אפיונים ברורים למדי. משפחות עירוניות ממעמד בורגני גבוה שמרביתם עסקו במקצועות חופשיים. הנשים זכו לחינוך גבוה מהמקובל ועבדו מחוץ לבית, חלקן אף החלו לפתח קריירה. בקרב משפחות יהודיות עירוניות בפולין, כבשה הלשון הפולנית, לצד לשונות המערב כגרמנית וצרפתית, מקום חשוב. היכולת לתקשר בשפות המקומיות או בשפה של האליטה, הקלה כמובן על הסידורים הנחוצים, אך היא גם מעידה על עוצמת העצמאות של בני המשפחות שבהן מדובר במחקר זה. תהליך החיברות התרבותי בתוכו נמצאו תאם גם את נטיית השלטון הפולני שלא הכיר בלאומיות היהודית שיידיש הייתה המייצגת שלו. העברית לא הייתה ברת תחרות וכך מיעט השלטון הפולני לעסוק בדחיקתה. שכבה דקה של משפחות כבר נהנתה מהתחברותה לאליטה הפולנית. שורשיהם היו נטועים בערים גדולות כמו לבוב, ורשה או קרקוב, ובניה נעו בין וינה, פריז, ברלין וערים גדולות אחרות. הם למדו מקצועות חופשיים, רחקו מסממנים דתיים וחלק מבני משפחתם היגרו לפני מלחמת העולם הראשונה לערי מערב אירופה. הם הרבו לנוע בדרכים והיו מורגלים בשינויים תכופים של מקום מגורים בהתאם למקום לימודים או מקום עבודה (מייזליש, 1998).

בני משפחת שטרסמן היו חלק מקבוצה זו ובשנות השלושים הם חפשו את דרכם ונעו בין אידאולוגיות שונות. הם שילבו בהצלחה קריירה ענפה, נאמנות לפולין יחד עם פעילות הולכת וגוברת בתנועה הציונית הרוויזיוניסטית. מרים פרייליך הכתירה את פעילותם כ"פטריוטים פולני, קוסמופוליטיות, קומוניזם וציונות מיליטאנטית" (פרייליך, 1999: 206-232).

בספרים העוסקים בסיפור חייו, מאבקו ומותו של אברהם שטרן (יאיר), נשמר מקום של כבוד למשפחת שטרסמן. המשפחה מוכתרת שם כ"משפחה יהודית-מתבוללת, עשירה ומכובדת [...] ראתה את גורלה קשור בקשר הדוק עם התרבות וההיסטוריה הפולניים [...]"

(שמיר, 2001: 233). גבריאל שטרסמן מתאר את בית המשפחה והשכונה כ"רובע פולני אריסטוקרטי, סמוך לפארק לאז'נקי וארמונות הממלכה המפוארים שבתוכו" (שטרסמן, 2010: 44). זו הייתה משפחה חילונית במיוחד, דור שני לחילוניות.

משפחות פינקלשטיין, וגשול ושוויסגולד, השתייכו לשכבה דקה של בעלי הון גדולים בפולין. היו להם קשרים משפחתיים, חברתיים וכלכליים ענפים מחוץ לפולין. שלוש המשפחות התכוונו לעלות לארץ ישראל וכבר בשנות השלושים העבירו לתל-אביב חלק מעסקיהן ורכושן. ליאון פינקלשטיין היה בעליו של בית חרושת לתרופות "פרוטון" והוא החזיק ברכוש רב בפולין. גדליהו וגשול היה בנקאי, וחיים שוויסגולד היה בעליו של בית-חרושת לטקסטיל. בסיפורים המסופרים בשלוש משפחות אלה מודגש עושר רב ומתוארת רמת חיים גבוהה, כולל החזקת מכוניות, נהגים פרטיים, תרבות פנאי ובילוי, שימוש במטוסים ווילות רחבות ידיים העומדות לרשות המשפחה (מתוך שיחות עם אירינה ידידה ורות שרייבר, בנותיו של ליאון פינקלשטיין, אוקטובר 2011; רמי [וגשול] ורותו מודן, בן ונכדה לגיטל וגשול, אוקטובר 2011; עדה רונן [שוויסגולד], בתו של חיים שוויסגולד, פברואר 2012; גבריאל שטרסמן, 2011).

בני משפחת אפשטיין, ידיהם של משפחת שטרסמן, שחלקו עימם את תלאות הדרך, עסקו במקצועות חופשיים. הסבתות היו רופאות שיניים ואחד הסבים היה בעליה של חברה לייבוא מוצרים מהמזרח הקרוב והרחוק. בני המשפחה המורחבת למדו בברלין, בהולנד ובצרפת. הסב ביקר מספר פעמים בארץ ישראל ואף רכש בה מגרשים (מתוך שיחה עם ארנונה סיון, אוגוסט 2011). למרות זאת ציינה ארנונה סיון, כי הם לא היו ציונים ולא הייתה להם כל כוונה לעזוב את פולין. לדעתה הם היו ליברלים, חילונים ומודרנים, שחוג חבריהם הודח והודר מהזיכרון הציוני.

אמה של דבורה שרייבוביץ, סיימה גימנסיה בלודז' ועבדה כמזכירה עד נישואיה. היא נאלצה להפסיק את לימודיה בשל התרוששות משפחתה ונישאה לבחור ממשפחת סקורה העשירה יותר. היא דיברה מספר שפות ושאפה לפתח קריירה כאישה עצמאית.

המשפחות העומדות במרכז דיוננו היו קטנות באופן משמעותי מאלה של דור הסבים ונמצאו בתהליכי עקירה ופרידה מן המשפחה המורחבת. חלק מהמשפחות היו בתהליכי חילון ואחרות היו חילוניות. קו זה אינו מובחן, שכן משפחת ווייס או המשפחות והאנשים שיצאו יחד עם הרבי מגור, מהווים שדרה מרכזית במסד הדתי והדתי-ציוני. לקבוצה זו היו מעגלים חברתיים וזיקות חזקות בארץ ישראל והם "נמשכו" באמצעות סרטיפיקטים מירושלים בעזרת אנשי קשר רבים.

שאלה חשובה המקדימה את סיפורי המסע היא כיצד העזו משפחות עם ילדים צעירים לנוע ברחבי אירופה, לעתים ממש תחת אש. איך הצליחו לנדוד ברחבי העולם ללא ידיעה ברורה מה תהיה תחנתם הסופית ובאילו דרכים יגיעו אליה. אחד הזרזים ליציאה היה הניסיון החיובי שצברו גיבורי הסיפור במסעות מעבר לפולין. חלק מגיבורי סיפורנו היו מורגלים בנסיעות באירופה ואף מעבר לים, ונדרשו לא אחת לנהל מגעים עם השלטונות לשם השגת טפסים, אשרות כניסה ויציאה ורכישת כרטיסים.

שתיים מהנשים שדמותן מרשימה במיוחד, פנינה ווייס ולילי אילה שטרסמן, שהו באמצע אוגוסט 1939 בז'נבה בקונגרס הציוני ה-כ"א כחלק ממשלחות של מפלגות ציוניות מפולין. שתיהן סיפרו על הקושי לשוב אל משפחותיהן בוורשה, סיפור שחזר אצל כל הצירים

ומלוויהם מאותו קונגרס. אולם דווקא שהות זו בימים של טרם מלחמה, חידדה אולי את תחושתן כי יש לנצל כל הזדמנות כדי להימלט מאירופה. לא הייתה זו נסיעתה הראשונה של לילי שטרסמן אל מעבר לגבולות פולין. בנעוריה שהתה תקופות ממושכות בצרפת וחלק מבני משפחתה התגוררו בפריז.

יעקב ראובן לאופר מכשאנוב היה איש עסקים שסחר עם ארץ ישראל ואזור הבלקן. הוא הרבה בנסיעות והכיר את דרכי המזרח התיכון והים התיכון, תרתי משמע. בני המשפחה של אשתו חנה שרה לאופר (שטנר) היו פזורים בערי גרמניה ובפולין וסביר לכן כי הוריו של נחום לאופר הרבו לפקוד את תחנת הרכבת בקבלה ובפרידה מבני משפחה.

לידיה אפשטיין, אמה של ארנונה סיון, הספיקה לנוע באירופה טרם נישואיה. היא ביקרה את אחותה בהולנד, למדה בצרפת, נסעה לגרמניה ובילתה בשווייץ. כשמונה שנים לאחר שהגיעה לארץ ישראל, נטלה את בתה ונסעה לארצות הברית במסע ארוך ומפותל.

צאצאי הסב דוד רוסקיס נעו בין בירות העולם והורגלו לקחת עימם גם את בני משפחותיהם. סביר כי היכולת לארוז במהירות את המיטלטלים, התמצאות במפות וניסיון בהכנת מסמכים, השגת תעודות ועמידה בתחנות של ביקורת דרכונים, סייעו לגיבורי סיפור זה להחליט, לבצע, להסתכן, לפעול על-פי אינטואיציה ולהפגין יצירתיות, יכולת משחק והתחפשות.

דבורה שרייבוים העידה על אמה כי הייתה חכמה, אהבה את הקדמה והתחברה למי ש"אפשר לגנוב איתו סוסים" (שרייבוים, 1999: 25). היא זיהתה נכון ובמהירות את נקודות החולשה אצל בני שיחה או יריביה וכך זיהתה גם את האפשרות לעשות עסקה עם קצין גרמני בלודז' שתמורת סכום כסף גדול הסדיר את יציאת המשפחה מפולין.

לילי שטרסמן, אישה יפה ומרשימה, ניחנה באיפוק ובקור רוח, אך גם ביכולת להעמיד פנים בהצלחה רבה. שטרסמן, ששבה לוורשה מהקונגרס הציוני בשווייץ, בלא שפגשה את בעלה הנריק שטרסמן שכבר גויס לשירות המילואים בצבא הפולני, "נטלה פיקוד" הן על בני ביתה והן על שרידי הפעילות הפוליטית של הרוויזיוניסטים בוורשה. היא החליפה תלבושות והבעות פנים והצליחה להסתיר חששות, אי-ודאות ואפילו אקדחים.

יש עוד בעיה קטנה עם שלושה אקדחים שנשארו בבית [...] התושיה מתורגמת ללבוש שחור של אלמנה-אם-שכולה היוצאת כשביתה שלושה אקדחים [...] בבית הקברות בלב וארשה מניחה האשה לבושת השחורים את צרור הפרחים העוטה את האקדחים [...]. (שטרסמן, 2010: 48-49)

אירנה בורסטין סיפרה בזיכרונותיה כי היא ולילקה [לילי שטרסמן] החליטו להיפגש עם מושל פולין, הנס פרנק. הן התלבשו היטב והופיעו מול משרדי הגנרלגוברמן בוורשה, כדי למחות על יחסם של הגרמנים ליהודים. כניסתן נחסמה כמובן (Burstyn, 2002: 82).

עכשיו כבר חייבת אמא לענוד טלאי לבן ועליו מגן דוד כחול בצאתה לרחוב. באחת היציאות הללו עוצר אותה קצין גרמני ומכניס אותה לחנות [...] [ובה] מספר אנשים מבוהלים. אין לאיש מושג מה רוצים מהם [...] בהיעדר שעון מאפשרת הצתת סיגריה בסיגריה לאמא למדוד את זמן שהותה במקום. סבלנותה פוקעת. אני הולכת - היא מודיעה ומזעזעת את חבריה. (שטרסמן 2010: 48)

ואכן, לילי שטרסמן נתפסה בעיני חבריה המגלגלים שוב ושוב את סיפורי ההתחפשות שהביאו להצלה, כבעלת אומץ לב אך בו זמנית צובעים את דמותה בצבעים רומנטיים (ספר אילה [לילי] לובינסקי, 1960, ומתוך עדויות רבות).

לילי גולדנברג סיפרה כי בגימנסיה נודעה כמצחיקונת, שובבה עם לשון חדה שקנתה את לבם ואת אוזן שומעיה באמצעות יכולת המשחק שלה. כשנכנסה חנה לאופר אל משרדו של איש הגסטפו הבכיר בכשאנוב, הסבירה שם כי היא מבקשת רק אינפורמציה וזכתה בכך לתשומת ליבו של הקצין האוסטרי. מאותו רגע שיחקה בתמהיל שחציו גאווה ועמידה על המקח וחציו בקשת עזרה ורחמים. היא הציגה עצמה כמי שבעלה נמצא בחוץ לארץ והיא זקוקה רק לאישור יציאה, שכן הסרטיפיקט המיוחל מחכה לה באיטליה. אחד מקרוביה המליץ בפניה לבקש עזרה "אצל האוסטרי", אולי מפני שהכיר את חולשתו מול נשים נאות. השימוש במחוות נשיות נשמר עימה גם בשנים מאוחרות יותר. הסרט שערך נכדה, ארז לאופר, מנציח את כפל הפנים שבדמותה ואת יכולת המשחק שלה. דבריה מוקפדים, היא מודעת לכוחה והיא מציגה הומור עצמי אך גם גאווה. חנה לאופר מתבוננת במצלמה כאל עמיתה ותיקה וכמי שמורגלת הן ביחס והן בהכרה בכוחה הסמוי, אך גם בנשיותה.

ריילה סקורה (דורנבוש) מלודז' תוארה בפי בתה דבורה שרייבויס כאישה שקשה היה להכניע את רצונה והיא לא הסכימה להיות נתונה תחת פיקוח. לאחר שנים ארוכות של חיים בבית האחווה של משפחת בעלה, היא מרדה בדוד העשיר וסירבה להמשיך לחיות תחת חסותו. ריילה סקורה התעמתה עם "הדוד משה" וניסתה לצאת מחסותו וממקור הפרנסה שהציע. ב-1939 הצליחה לעזוב את בית המשפחה כשבידיה סכום כסף גדול, סך הפיצויים ששילם הדוד עבור עבודתו של בעלה משה. כסף זה הוא ששימש אותה כעבור מספר חודשים כדי לשלם לקצין הגרמני בלודז' עבור ניירות שיאפשרו את יציאת המשפחה. ההימור של האם וההסתמכות על הבטחתו של קצין גרמני, אליו העבירה את כל כספה, נראים כיום כמעט כמעשה טירוף. תחושה זו מתחזקת לאור העובדה שהמשפחה עברה לוורשה ואילו הכסף נשאר לתקופת מה בלודז'. אבל אופייה החזק ויכולת המשחק שלה, הוציאו את בני המשפחה בחודש מארס מוורשה דרך וינה לטרייאסט. שני חיילים גרמנים שמרו עליהם עד מעבר הגבול. "איך לא פחדה?" שואלת בתה "לעמוד שלוש פעמים מול המוות?" (שרייבויס, 1999: 257-274). "היינו מאושרים שניצלנו, היינו מאושרים על עצם היותנו נבחרים לחיים ולא למוות" כתבה דבורה שריבויס שהגיעה לארץ בחודש יוני 1940 בהיותה בת 11. היא הבליעה את האקטיביות בפעולות בני משפחתה, אך הדגישה את ייחודו של מסע הצלה זה.

חלק מגיבורי "מסע הרגע האחרון" לא השתייכו לציונות העובדת ואף לא היו ציונים אקטיביים. כמה מהמשפחות פעלו בשורות הקבוצות הרוזיוניסטיות. להשתייכות זו יש מקום חשוב בעצמאות ההחלטה להגר, במציאת הדרכים והחלופות ובנוסח הסיפור. מאמצע שנות השלושים החלו הרוזיוניסטים לפעול למען יציאת המונים מיהודי פולין. רעיון האבקואציה (פינוי המונים), שהגה ז'בוטינסקי, ולפיו מאות אלפי יהודים ייצאו במהירות מפולין בהסכמת ובעידוד הממשלה הפולנית, הפך לתכנית מעשית. אישים ומוסדות בהסתדרות הציונית החדשה ובשלוחותיה (אצ"ל, בית"ר וגופים רוזיוניסטים אחרים) חיפשו בני ברית אצל מדינות, מוסדות ואישים שונים ברחבי העולם כדי שיסייעו לפתוח את שערי ישראל בפני המפונים מפולין. הופעל מפעל העפלה רחב ממדים ואורגנו פעילים שטיפלו בכל שלבי המסע, מדלת השגרירות

בוורשה ועד החוף בנהריה או בתל-אביב. גם אברהם שטרן (יאיר), שהחל לפלס דרך ייחודית ביחסו לשלטון המנדט, תמך ברעיון היציאה מפולין בדרכים חוקיות ולא חוקיות, ונסע מספר פעמים לפולין כדי לארגן את הפעילות. העדויות כורכות תמיד את בני הזוג שטרסמן כמארחיו וכתומכיו של יאיר.⁶ לילי שטרסמן ערכה את שבועון האצ"ל בפולין, "ירחולימה ויז'ולונה" (ירושלים המשוחררת), ומתוארת כמי ששרטטה ותרגמה את הסיסמה "רק כך" שהפכה לסמל העיתון וסמל תנועת אצ"ל. רינת-יה (גורודנצ'יק) רובינסון, קובעת כי בני הזוג שטרסמן וחוג מכריהם הדאיגו את אנשי הסוכנות היהודית כ"מורעלים" על-ידי הרוויזיוניסטים (רובינסון, 2010: 197-199).

כדי לממש את רעיון הגירת ההמונים, הגופים הרוויזיוניסטיים הפעילו מערכת שלמה של סוכני נסיעות, מארגני שיירות, שוכרי אניות וזיפנים מומחים. קהילות בית"ר בדרום אפריקה, בארצות הברית ובמקומות אחרים, מימנו חלק מהפעילות והיא הלכה ותפחה. משפחת שטרסמן וחוג חבריהם, היו פעילים ודאי ידעו והיו קשורים לרשת הענפה של מארגני היציאה מפולין. לילי וילדיה, משפחת אפשטיין וחברים אחרים שהצטרפו למסעם, נעזרו בתשתית החוקית והמחתרתית שפיתחו הגופים. לא רק התשתית החומרית עמדה לצידם בהחלטה. המחשבה הלגיטימית על יציאה מפולין בדרכים לא חוקיות למהדרין, שרווחה בתנועה הרוויזיוניסטית, התקבלה גם על דעתה של לילי שטרסמן ואפשרה את המסע המסוכן. זאב ז'בוטינסקי שלח מכתב אישי לילי שטרסמן בטריאסט, בו כתב שהוא שמח לשמוע שהגיעה עם בניה לטריאסט, ושהנריק שטרסמן הצליח לחצות את הגבול המזרחי של פולין [כך!!]. ז'בוטינסקי שואל האם גברת שטרסמן מעוניינת שינסה לקשר אותה עם מספר עיתונים בארצות הברית.⁷ מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית ראה בלילי שטרסמן דמות פוליטית חשובה וידידה אישית וחש מחויבות להגן עליה ועל בני משפחתה. בכרטסת העולים שהגיעו מטריאסט לחיפה באניה "אגיאון" ביום 1.6.1940, מופיעים לילי שטרסמן ושני בניה כארבעת בני משפחת ליטמנוביץ' בקריטריון ג' בתוספת הציון "נשלח אישור מירושלים".

מהגרי הרגע האחרון דומים בפרופיל המשפחתי והכלכלי שלהם ובתכונותיהם האישיות, ויש להם מכנה משותף גם בהשתייכות הפוליטית. לחלקם כבר היו ניירות מוכנים והם היו מיומנים בארצות מזוודות ומגעים עם נקודות גבול. תכונות אלה, בצירוף עם מזל גדול ואינטואיציה טובה, הפכו אותם לקבוצה האחרונה שיצאה מפולין בשנת 1940.

בחירה ומחירה

המשפחות שהצילו את עצמן דאגו רק לקבוצתן הגרעינית הקטנה ביותר. הנאמנות למשפחה הרחבה נדחקה הצידה, ובמקומה עמדה הדאגה לקבוצת ההשתייכות הקרובה ביותר. בכך הקדימו גיבורי מאמר זה התארגנות חברתית חדשה שאפיינה משפחות יהודיות במהלך המלחמה.

מאחורי היה חורף של כפור, מלחמה שרק את ראשיתה טעמנו וכבר הייתה איומה דיה לבשר את הבאות, את המחיקה הטוטלית החשוכה היוודת על העולם [...] הגעגועים לסבתא, עזבנו אותה ולא לקחנו אותה איתנו [...] תמיד חזרנו לאותה משבצת ראשונה מעיקה, לגעגועים אליה [...]. (שרייבוים, 1999: 82)

חנה לאופר סיפרה לנכדה כיצד הסבה את ראשה לאחור וראתה את אביה מוחה דמעה (לאופר, 2009, דקה 3). מברק שהגיע אל בני משפחת שטרסמן מאבי המשפחה בעת ששהו

בטריאסט בציפייה לסרטיפיקט, מעיד על פער בין החלטתה של לילי שטרסמן לבין עולם הערכים של בעלה. הנריק שטרסמן היה כלוא אז במחנה שבויים בסטרוב'ליסק וביקש לדעת מה שלום קרובי משפחתו האחרים:

כתבי הכל בפרוטרוט, מה קרה אתכם מן ההתחלה, איך זה השפיע על הילדים? איך את מרגישה? מה תכניותיך? מה קורה ברחובות? מה קורה עם דִּנְקָה? [אחותו]. (שטרסמן, 2010: 45)

שטרסמן התנתקה בפתאומיות מדנקה, מהורי בעלה ומקרובי משפחה אחרים, וכן מידידים ומכרים. מרגע שהצליחה לעלות לרכבת בלילה קפוא בינואר 1940, היא חשה מחויבת אך ורק לעצמה ולילדיה הקטנים.

משפחתה של דבורה שרייבוים הצילה את עצמה, אולם בדרך נחלשו ההורים וחלו. אבד להם הברק בעיניים, כך נתחה הבת את התמונה שצירפה לסיפור חייה. ומצד שני: "הלבד היה קשה אבל הייתה בו גם קלילות ושמחה [...] בלי העמדות פנים של עושר מעושה [...] הם לא התגעגעו לסיר הבשר וגם לא היה למה להתגעגע [...] עם זאת, זכרה דבורה שרייבוים את סבה וסבתה שנשארו לבד ואף צירפה תמונה קטנטונת המכמירה את הלב (שרייבוים, 1999: 60, 65, 267-271). אימו של דוד רוסקיס האשימה כל חייה את בעלה שביכר את בני משפחתו על משפחתה. הכאב והחשבון, מנעו ממנה לספר את סיפור הצלתם והותיר בועת זיכרון לא פתורה לחלוטין. מישהו אחר מילא אריח זה במבנה הזיכרון המשפחתי.

לילי גולדנברג החליטה לצאת מפולין למרות חוסר הוודאות. רגשי אשמה כבדים ניכרים בין השורות ובהחלטה לכלול בספר שיר ששלחה אחותה הקטנה.

לילי שלנו / בחוץ שרקו כדורים, [...] / למעננו הסתכנה לילי שלנו [...] היא זכתה לימים של אושר / היא נסעה לצפות שם לנו / היא תביא גם אותנו בשעת כשר / למעננו הן נסעה - / לילי שלנו. (גולדנברג, 1992: 151).

דרכיהם של בני משפחת פון וייזל נפרדו בנמל מרסיי. דן פון וייזל זוכר ויכוחים בין הוריו, בהם החליט האב לדבוק באשתו ולעזוב את אימו. טרם הפרידה, חזר האב וולפגנג פון וייזל ממרסיי לפריז כדי לקחת עימו את האם אותה חילץ מווינה כשנה לפני כן. אשתו ואם שלושת ילדיו של וולפגנג פון וייזל, שלחה ממרסיי מברק לפריז, בנוסח שאינו משאיר ספק באשר לבחירה: "וולפי, אניי אחת נסעה בלעדינו. אנחנו בלעדיך. באנייה הבאה אני נוסעת. איתך, או בלעדיך" (דן פון וייזל מצטט את אמו נעמי פון וייזל, 30.5.2011). הבחירה כאן לא הייתה דרמטית כמו במקרים אחרים. בעזרת קרובי משפחה, קשרים וכסף הצליחה הסבתא פון וייזל לעבור ממרסיי לספרד ומשם הפליגה לארצות הברית, אל בתה שעזבה בבהילות את וינה.

הקליטה בארץ החדשה לוותה בהסתגלות מהירה ובוויתורים גדולים. ילדי המהגרים, מושא ההצלה המרכזי, נקלטו במהירות רבה. הם השתלבו בבתי הספר, בתנועות הנוער ועשו חיל. הוריהם התקשו להסתגל, ובמידה רבה, כפי שקורה למהגרים רבים, הקריבו את מאווייהם ועיסוקיהם למען עתיד ילדיהם. לילי שטרסמן לא נקלטה בקלות בארץ הנכספת. היא חשה אכזבה מהציבור העירוני בתל אביב. היא חיפשה לשווא פטריטיות של אמת, מעוף והקרבה מלאה. תחת זאת מצאה חיי יומיום אפורים ואף ארעיים, שהזכירו לה סטיכיה של מהגרים (Strasman-Lubinski, ל.ת.). היא המשיכה להתרועע עם "המושבה הפולנית" אך נמנעה כמעט לחלוטין מפעילות ציבורית פוליטית. הרתיעו אותה מלחמות האחים, יתכן שנמוגה ההילה

הרומנטית שריחפה על פעולות חוג אצ"ל בו הייתה חברה בפולין. גורמים משפחתיים ואישיים היקשו אף הם על הקליטה ותיעלו אותה לפעילות מצומצמת. היה עליה לגדל לבדה שני ילדים ללא עזרה של המשפחה המורחבת, או עוזרת ואומנת. היא מילאה את המקום של כולם, בנוסף להיותה 'קברניט הספינה', משרטטת המפות ודואגת לכלכלת בני הבית. הסערות שעברו הצה"ר (ברית הציונים הרוויזיוניסטים) והארגונים הצבאיים שצמחו ממנו, היקשו עוד יותר על קליטתה או על פעילותה הפוליטית. זאב ז'בוטינסקי, פטרונה הרוחני, נפטר בקיץ 1940, שעה שהיא עשתה את צעדיה הראשונים בארץ. יאיר, מבאי ביתה בוורשה ומי שדרבן אותה לפעילות והכרה לאומית-ציונית, והיה אולי 'אביה' הפוליטי השני, נרצח בידי הבולשת הבריטית בפברואר 1942. המחיר ששילמה לילי שטרסמן בהחלטה לעזוב את פולין במהירות, היה, אם כן, יותר אישי ופוליטי ופחות משפחתי. היא הניחה מאחור את תקופת הזוהר המחתרתית ובחרה בחיי יומיום שיבטיחו לה שלוה כלשהי. משפחות אחרות המשיכו במסלול הנדודים וחיפשו מקום בטוח לחיות בו או לבנות עתיד כלכלי.

מחיר ההגירה של הרגע האחרון היה, אם כן, בעיקר מחיר נפשי, והיו מעורבות בו תחושות אשמה יחד עם צדקת הדרך. תחושות אלה של נטישה או בגידה, אופייניות לשורדי שואה בכלל ובכך מתקרבת קבוצת המחקר יותר לשורדי שואה ופחות לתחושות של עולים שעזבו את אירופה בראשית שנות השלושים. יחד עם זאת, המרחק הקצר בין היחלצותם מאירופה הבוררת לבין הידיעות המזעזעות שהחלו להגיע מארץ מולדתם, גימדו את מחיר ההשתקעות והעלו על נס את תחושת ההצלה. תחושת צדקת הדרך והגאווה, גברו במידה רבה על תחושות של אשמה ונטישה. איפיונים אלה מקרבים אותם אל ציבור העולים שעלה לארץ ישראל מארצות אירופה בשנות העשרים והשלושים, בהשאירו אחריו באירופה בני משפחה.

כיצד מספרים?

יוסף חיים ירושלמי וחוקרים רבים בעקבותיו, מיפו את מטפורות היסוד של התודעה היהודית הקולקטיבית. הם הציבו את הפרדיגמות הבסיסיות בתבנית זו באמצעות הצגת שני הקטבים: גולה וגאולה. על תשתית זו נבנו מאורעות מכוננים – יציאת מצרים וחורבן בית המקדש מן העבר הרחוק, שואה ותקומה מן העבר הקרוב (ירושלמי, 1988). מחקרים מתחומי הספרות והפסיכולוגיה מטשטשים את ההבדלים שבין סיפור זיכרון, סיפור חיים, וידוי, עדות ואוטוביוגרפיה. מתבססת ההנחה כי לכל פעולת הזיכרון נלוות פעולות של עריכה, ברירת רכיבים, יצירת חוט עלילתי ועיצוב נרטיב קליט (בסוק, תשס"ז).

כמסד נתונים למחקר זה שימשו מאגרי זיכרון שונים בכתב, בעל-פה ובסרט. יומן זיכרונות אינו דומה ליומן הנכתב במקביל לאירועים ובזמן התרחשותם. סביר כי ביומן הזיכרונות יש מראש מרחב ציבורי והוא נועד למסור עדות לבני משפחה או לקהל קוראים רחב יותר. לפיכך, הממד הרפרזנטטיבי שבו בולט יותר מאשר ביומן אישי. בסוג כזה של כתיבה יש מתח קבוע בין האדם הפרטי ותכונותיו לבין האדם המציג עצמו בפני קהל ומחצין את האדם שרצה להיות. מתח זה בולט בחלק מחומרי הזיכרון ששימשו בסיס למחקר. הסיפור המועבר מעובד, מובנה וערוך. כאשר מדובר בזיכרון של הגירה, תבנית עלילה מקובלת היא כזו הבנויה כסיפור מסע בלשי, והתמודדותו של היחיד עם הקשיים עומדת במרכז. זהו סיפור של הצלחה, מגלות לגאולה, מעבדות לחרות. היומנים והעדויות רוויים אופטימיות וקלים להעברה ולקריאה.

יעקב קורץ כתב את עדותו כשנה לאחר שהגיע לארץ, הוא רואיין שוב ושוב ביד הממסד הציוני. כלומר בנה לעצמו מסד נתונים והסדיר נרטיב קליט סמוך מאוד ליציאתו מפולין. לילי גולדנברג וחברה, שבהמשך היה לבעלה, כתבו יומנים קצרים בעת ההתרחשויות. לילי גולדנברג עיבתה את "שלד הזיכרון" שבנתה והפכה אותו לסיפור קליט ואף שילבה והצליבה את יומנו של אליהו גולדנברג, לשם הרחבת שטיח הזיכרון. לילי, שניחנה ביכולת ביטוי, שרטטה נאמנה את חוסר הוודאות באשר להחלטות הגרמנים וגורל היהודים. בנובמבר היא כתבה כי עוד לא הוכנסו לגטו למרות שמועות עקשניות על כך ועל גברים שנכלאו או נלקחו לגסטפו, אולם שוחררו בהמשך, מה שאפשר לה לכתוב: "מתברר שאנחנו מדמיינים לנו דברים באופן יותר גרוע מאשר הם באמת". ככלל, יומנה הקצר רצוף ברגעי שמחה המייפים את המציאות הקשה ובעיקר את הקושי להפנים כי החיים לא יחזרו למסלולם הרגיל:

אני מקבלת את כל העניינים האלה [מידע על חובה לענוד טלאי צהוב בעיר לודז', שריפת בתי כנסת ברחבי פולין ומחסור חמור במזון בערים שונות] בשלוה ובהרבה תקווה לעתיד. תמיד יש משהו הנותן לי הזדמנות להתנחם ולשמוח

מחד גיסא, תחושת הדחיפות או אולי תחושת ההצלחה וההזדמנות, מובעות בביטויים כגון "כאילו איזה כוח מסתורי דחף אותי כל הזמן: קדימה! קדימה! לא להתעכב! לא להשתהות! לנסוע! לברוח!" ומאידך גיסא, מבהירה המספרת כי לא נפרדה כהלכה מהוריה ואחיותיה כאילו היא נוסעת לחופשה בת כמה ימים (גולדנברג, 1992: 120, 136-137). יומנה של גולדנברג הצעירה ממחיש את תחושות התקווה והאכזבה ואת חרושת השמועות שליוותה את חיי יהודי פולין בשנה הראשונה למלחמה.

כל השמועות לא התאמתו. סיכויי יציאה מכאן גדלים [...] כולי רועדת משמחה [...] אין זה החלום הגדול על ארץ ישראל אלא הרצון לצאת מכאן [...] עכשיו אני כמו מסוחררת, אך מה יהיה כשאעלה על האנייה? ואולי עוד אצליח לצאת עם כל המשפחה? רות יצאה מכאן עם כל המשפחה ובוודאי תפעל למעננו [...] רעם משמים - מכתב מאנשל רייס, [שליח הסוכנות שיצא בדצמבר 1939 מפולין לארץ ישראל עם משפחתו והבטיח כי יטפל בהשגת הסרטיפיקט מטעם האוניברסיטה העברית] על סרטיפיקט מארץ ישראל המחכה לי בטרייסט. (גולדנברג, 1992: 90)

פנינה ווייס כתבה את זיכרונותיה בשנות השישים, בהסתמכה גם על הרשימה שפרסם בעלה אברהם בשנות הארבעים. אברהם ווייס כתב רשימה שכותרתה הפשוטה מסמלת את תוכן ושפת הסיפור: "בורשה הנאצית". רעייתו פירטה בהרחבה. הביטוי הפשוט "ובינתיים אפשרויות הנסיעה התמעטו" מובהר בזיכרונותיה של פנינה ווייס בריבוי פניו. איך עמדו בתור וכיצד נכזבו תקוותיהם גם כשהיו בידיהם כרטיסים, איך איחרו את השעה באיטליה וכיצד היו אמורים למצוא נתיבים חלופיים. בנימה מאופקת אך מאוד מפורטת ומדויקת שרטטה את החרדה שהלכה והתגברה, יחד עם הכסף שהולך ומתמעט. משה ווייס הדגיש כי אימו, פנינה ווייס, הבינה שהפעולות הגרמניות לא ייתמצו רק בחיפושם ובאכיפת הוראת הסימון על השרוול, והאיצה באבי המשפחה לצאת מפולין ולא להשתהות (מתוך שיחה עם משה ווייס, קיץ 2011).

לילי שטרסמן מסרה עדויות למכון ז'בוטינסקי, אולם מסעה מהווה רק חלק קטן מהעדויות. בשנות החמישים כתבה ספר אוטוביוגרפי עב-כרס שלא פורסם, בו שילבה יסודות בדויים ונקודות ציון מחייה. שטרסמן שעיצבה את זהותה במו ידיה, עסקה במקצוע הכתיבה והייתה פעילה פוליטית אקטיבית ומעורבת, לא מסרה לילדיה זיכרון סדור. הספר שהשאירה

אחריה ובו השקיעה עמל רב ואף נכונות יוצאת דופן לחשיפה, נותר ללא קוראים. בניה חיפשו בו מה שחיפשו, והם אינם מתכוונים לפרסמו.⁸

באפופיאה המשפחתית של חמולת רוסקיס, שמור מקום של כבוד לסב דוד רוסקיס אשר בליל הסדר של 1939 ניצל את התכנסות בניו והורה להם לצאת מאירופה בטרם יהיה מאוחר מדי. ואכן, בזה אחר זה יצאו בניו בדרכים שונות בדרכם לקנדה. את תחושת ההצלה הדחופה מסכם המספר בפרפרזה על המזמור "דיינו" ובהיפוך לשרשרת חד-גדיא. הוא מחבר בין שני מרחבים ומניח מקום הן לנס האלוהי והן לתחושות הבטן של בני המשפחה:

אילו שלח סבא דויד את איצ'ה והנרי בראש והאחרים לא היו באים בעקבותיהם – דיינו [...]
אילו היו באים בעקבותיהם, אך לא היו מצליחים להביא את משפחותיהם – דיינו [...]. (רוסקיס, 2011: 90)

הביטויים "הרכבת האחרונה", "כמה שעות לפני", "האנייה האחרונה", הובלטו בכל העדויות. ולתפארת החתימה, נוסף הציון: "צוללת גרמניה הטביעה את האנייה [נאו הלאס, בה שטה מליסבון לניו יורק גם משפחת ווייס] בהפלגה חזרה."⁹ משפחת רוסקיס הרחבה, מילאה את פקודת-צוואת האב הקשיש והעיוור, "לצאת ממצרים". אימו של דויד רוסקיס שהייתה בצ'רנוביץ', נחפזה לבוקרשט ביום בו ויתרה רומניה על בוקובינה וצפון רומניה והצבא האדום נכנס לאזור. התהפוכות הפוליטיות ושינויי הגבול לוו בהחרפה קריטית של היחס כלפי היהודים. בקיץ 1940, בשבוע בו עזבו בני משפחת רוסקיס את עירם, עברו הרומנים משלב של איומים ונידוי לשלב של רצח המוני (אנצ'ל, תשס"ב). מסעם, על תחנוניו הרבות והעצירות הפתאומיות, תועד במצלמתו של הבן הבכור בנימין. אולם דויד רוסקיס, סוכן הזיכרון, בחר לתאר את התמונות במילים ולא לשבץ. החלטה זו הופכת את הקריאה למסע בילוש תזיתי, אפוף מתח ומסתורין. כדי להמחיש את תחושת הדחיפות והדריכות, מנגידה דבורה שרייבוים את רוח התזיתי שאחזה באימה עת טיפלה בבריחת המשפחה לעומת האיטיות בה נראו התוצאות של פעילותה. "כנצח נמשכו הבריורים [...]" (שרייבוים, 1999: 59, 69). הדריכות נמשכה כאשר בחרו להמשיך ברכבת לגנואה ולצאת באנייה שיצאה מוקדם יותר לפלסטינה. ההחלטה התבררה כנכונה. יומיים אחר כך הצטרפה איטליה למלחמה.

רות ליכטנשטיין שתיארה את הצלתם של הרבי מגור ובני לויתו, הדגישה את אחריותו של הנס בהצלת האדמו"ר ורבנים אחרים ובני משפחותיהם. למרות הנס, מלווה את הסיפור תחושה של מתח, דחיפות ומהירות יחד עם אווירה בלשית כמעט (תש"ס: 324-330).

איזידור אפשטיין תיאר את המתח שליווה אותם בכל תחנה. בגבול אוסטריה במעבר ארנולדשטיין, פנה אליו איש הגסטפו ודרש ממנו ויזה ליציאה מהרייך. אפשטיין החליט להחציף פנים. "מה זה? אתה מעז להעמיד בספק החלטת אובשטורמפירער? [...]" ההעזה הועילה ואפשטיין קיבל חזרה את דרכו. פעימות לבו, כפי שהעיד, התערבבו בשקשוק הגלגלים על הפסים (סיוון, 2003).

ספרה של אירנה בורסטין ממחיש במבנה ובטקסט שלו את תקופות הרגיעה מול תקופות האימה והמתח. פרקי האמצע של הספר, אודות התקופה מאז הכיבוש הגרמני של ורשה ועד הגעת המספרת ושני הגברים שאיתה לתל-אביב, כתובים במשפטים קצרים, לעתים מילים בודדות במשפט, שורות בנות שלוש עד חמש מילים, ריבוי פסיקים ונקודות, חזרות כמעט אובססיביות על תחושות וביטויים, בכל דף יש יותר רווחים והפסקות ממילים. נוצרת התאמה בין

תצורת השיח לבין תוכנו, וכך מועצמות חוויותיה של המספרת שיצאה אל הלא נודע. במקרה של אירנה בורסטין, תואמת צורת הכתיבה גם את המסגרות הרופפות והמתחלפות של חייה בעת המסע מוורשה לווינה, מטריאסט לסלונקי ומשם לאיסטנבול, חלב, ותל-אביב. תחושת מתח מעיקה מכניסה היטב את הקורא לקצב הנסיעה ברכבת, למתח השעות החולפות, לחוסר הבהירות והחשכה ובעיקר לסקרנות ודריכות לאשר יקרה:

הוא [קונדוקטור אותו היא משחדת לקנות לה שוקולד וכך נפטרת ממנו] מסתובב אל הדלת. שניה אחת, שתיים, עינינו נפגשות, פיו מקומץ, פרוסי. ירד. השארתי אותו מאחור [...] התחנה מאחורינו [...] וינה קרה וגשומה. דמויות במעילים נראות כצללים. עלינו על הרכבת, הלך וחזור, אחת שתיים שלוש, אחת שתיים שלוש, אחת שתיים שלוש [...] דלתות נפתחות. קולות [...].

כאשר הגיעה הקבוצה לתורכיה ומשם לסוריה, חקרו אותה בחשד לריגול. הסיפור יוצר מתח עצום ומלווה באירוניה רבה (Burstyn, 2002: 78-80). היא מרבה באזכורי חשכה, מתארת בדקדקנות את מזג האוויר הגשום והמעורפל ואת הדמויות נטולות הפנים. אירנה בורסטין לא חסה על הקורא. היא מתארת כיצד שיחדה סוכנים שונים בתכשיטים ויהלומים כדי ששיגו עבורה ניירות והקורא דרוך לדעת האם יספיקו בידה האמצעים. היא מתארת בפרוטרוט כיצד נזקקה לכסף נוסף אך לא הצליחה להשיגו, גם לא מחבריה למסע. הדרמה נמשכת גם כאשר הגיעה לתל-אביב והתקשתה למצוא את רחוב פינסקר בו גרו אימה ובני משפחתה, שעזבו את איטליה שבועות ספורים לפניו.¹⁰ מכל אלה עולה הרגשה של אדם המנווט דרכו באומץ, אך נאבק בשעון גדול שקוצב את הזמן, את קצב ההתקדמות ואת סופו של הסיפור.

רוח הזיכרון בכל הטקסטים היא אקטיבית מאוד, רוויה פעלים, מחוות גוף ותחושת ניצחון. רוח כזו רווחת גם באוטוביוגרפיות של יוצאי גרמניה שהיגרו לארץ ישראל. בזיכרונות אלה בולטת גאווה על היכולת להטרים את המאחר ועל הבחירה הנכונה בהתנתקות והגירה מגרמניה. יותר משני שלישי מיהודי גרמניה עזבו אותה, אולם משפחות שהקדימו לצאת, ראו עצמן כאקטיביות וכצופות נכון יותר את העתיד.

גיא מירון הציג סיבות רבות לכתיבת אוטוביוגרפיות בקרב יהודים יוצאי מרכז אירופה. כתיבה אישית המשמרת את ערכי המשפחה ומאששת את מקומו של היחיד, הייתה חלק מהתרבות הגרמנית המודרנית. גם הטרגדיות האישיות שחוו, דחפו אותם לכתיבה. כתיבה אוטוביוגרפית אפשרה דיון בזהות העצמית שנכוותה. אולם מעל לכל אלה, ההגירה הכפויה והטראומתית מהארץ האהובה חייבה יצירת גשרים שבדמיון. כתיבת הזיכרונות היוותה מעין מרפא ואפשרות לבידור עצמי מעמיק אודות מעגלי שייכות וקשר למורשות שונות. עקב הקיטוע החד וקריעת השורשים שכה עמלו לטוות, נאלצו יוצאי גרמניה להבנות שורשים, לפתח מחוז זיכרון וירטואלי, לביים מחדש את התפאורה ואת דפוסי השיח כדי להורישם לבניהם (מירון, תשס"ה). קווים דומים לאלה נמצאו גם אצל גיבורי מחקר זה.

היוצאים כשליחים וכמעבירי אינפורמציה

המשפחות שבהן דן המאמר, היו בין האחרונות שהגיעו מאירופה לארץ ישראל או אל מעבר לים. סביר כי יישאו עימן את החוויות הטריטוריות והמעודכנות ביותר מאירופה השדודה והנסגרת בתוך להבותיה. האם האנשים הביאו עימם מידע? האם היה מי שקיבל מהם פרשנות, ידיעות או חוות דעת על המתרחש? את עיקר האינפורמציה הביאו מי שהיו עסקנים ציונים מוכרים

כאפולינרי הרטגלס שפרסם את רשמיו בעיתונות זומן להעיד ולספר על כך בישיבות של הסוכנות היהודית. עדים נוספים היו שליחים מארץ ישראל שחזרו אליה מפולין או ליטא עד חודש פברואר 1940.

בנובמבר 1942 הגיעו לארץ ישראל 69 אנשי "קבוצת החליפין" - אזרחים ארץ ישראלים שנשארו על אדמת אירופה והוחלפו באזרחים גרמנים מארץ ישראל. אלה השמיעו עדות קשה במיוחד וחשפו לראשונה בפני היישוב בארץ ישראל את זוועות השואה ואת מעשי הטבח הקשים. חברי הקבוצה נחקרו ארוכות בידי שלטונות המנדט, נציגי הממשלה הפולנית הגולה בארץ ישראל, וחברי הנהלת הסוכנות היהודית. הנהגת החברה היישובית ביקשה למנף את העדויות ולהשתמש בהם כאמצעי הצלה לחילוץ יהודים מרומניה והונגריה, בהן היה עדיין משטר עצמאי למחצה (פורת וויץ, תשס"ב: 103-112). כיצד לא נגבו עדויות מחברי הקבוצה שהגיעו בקיץ 1940?

לילי שטרסמן, שעיסוקה בשפה והייתה עורכת עיתון בית"ר בוורשה, סיפרה את סיפור מסעה בין ידידיה, אנשי המחתרות וחברים מהתנועה הרוויזיוניסטית בפולין. הקהילה הפולנית בתל-אביב שהתקבצה טיפין-טיפין בשנת 1940, יצרה חוג חברתי שהתרחב הודות לנציגים של הצבא הפולני הגולה שהגיעו לארץ ישראל, והם חלקו חוויות משותפות. המוסדות הציוניים לא תחקרו אותה ולא השתמשו בה כמקור לאינפורמציה, למרות שהיו לה ידע ומידע חשובים, יכולת ביטוי, וקשרים שעשויים היו להביא תועלת בקשר עם האליטה הפולנית ועם ממשלת פולין הגולה בלונדון. היא, מצידה, הייתה עסוקה בהיקלטות בארץ ובהקמה מחודשת של משפחתה הקטנה, בהרכב חסר, ללא האב הנריק שטרסמן. גם השתייכותם הפוליטית מנעה את השימוש בהם כעדים. היכרותם הקרובה של בני משפחת שטרסמן עם יאיר (אברהם שטרן), ופעילותם באיסוף, שמירה והעברת נשק בפולין, הפכו את לילי שטרסמן לעדה לא נחוצה, אולי אף מסוכנת. סביר כי שטרסמן לא רצתה לחשוף את עצמה ואת ילדיה לסכנות מיותרות, מה גם שהייתה תלויה לפרנסתה גם בכסף שנשלח אליה מהממשלה הגולה בלונדון, כאשר קצין פולני שבוי. קשריה עם משפחת שטרן נמשכו גם לאחר רציחתו של יאיר. הבן גבריאל שטרסמן זוכר כי לאחר הרצח נלווה אל אימו לביקור אצל רוני שטרן, אלמנתו ההרה של יאיר, ואימו הניחה ידה על כרסה של רוני במחווה אינטימית מאוד (מתוך שיחה עם גבריאל שטרסמן, 30.8.2011). קרבה זו לא פתחה לה שער אל הממסד הציוני, לתשומת ליבו ולאמצעי התקשורת שלו.

משפחת אפשטיין ושלישיית באואר-בורסטין שהיו מקושרים לגורמים רמי-דרג בפולין, נעצרו בחלב שבסוריה על-ידי שוטרי חרש צרפתים, נחקרו בחשד לריגול ושחרורו.¹¹ וולפגנג פון ויזל, שניסה לארגן עלייה בלתי חוקית מטעם הרוויזיוניסטים מצרפת, והגיע עם בני משפחתו ביוני 1940, יכול היה לספק פרטים על פליטים, דרכי יציאה וסוכנים (ויזל, 2011). אולם פליטים-עולים אלה היו קשורים עם ממסדים ובעלי-ברית לא רצויים בעיני מוסדות החברה היישובית, ולכן לא ניתנה להם הזדמנות לחלוק את הפרטים החשובים ולשמש כעדים רצויים.

דווקא בארצות הברית, אליה הגיעה משפחת ווייס בתום שישה חודשים של מסע, מערב פסח ועד ערב ראש השנה תש"א, ספטמבר 1940, ניתן מקום לעדות. אברהם ווייס, שהיה דמות מפורסמת בקהילת יהודי פולין בכלל ובוורשה בפרט, כתב רשימה מיד לאחר שמשפחתו הגיעה למקום מבטחים בניו-יורק. המאמר, שעיקרו ניסיון למסור מידע על מצב היהודים בוורשה

הכבושה, פורסם כבר באוקטובר 1940 בכתב העת Contemporary Jewish Record. עיקר הרשימה יוחד להבהרת הקשיים העצומים בהם נתקלה הקהילה היהודית כפרטים וכמכלול תחת הכיבוש הנאצי. סיפור הגירתם המבוהלת של היהודים וניסיונות ההיחלצות באמצעות בריחה, היה קצר יחסית ומעיד הן על הקשיים העצומים בהגירה והן על הכישלונות. ייתכן גם שאברהם ווייס נזהר מחשיפת פרטים מיותרים בתקווה שמאז פסח ת"ש, עת עזב את ורשה ועד ראש השנה תש"א, כאשר הגיע עם משפחתו לניו-יורק, ימשיכו יהודים לצאת מהגנרלגוברנמן בדרכים שונות. פירוט יתר עלול היה לפגוע בדרכי היציאה והמילוט. ווייס סיפר לבני משפחתו כי הדברים שכתב יועדו גם לסקירה בפני ועדת חקירה של הסנט האמריקאי אודות פולין הכבושה. הוא חזר מזועזע מפגישה שהכינה אותו לקראת החקירה. ביקשוהו כי ימתן את דבריו, שמא לא יאמינו לו (מתוך שיחה עם משה ווייס, קיץ 2011).

נוטרי הזיכרון

הסתמכות על זיכרונות, מוקדמים ומאוחרים, מהווה בעיה עבור המבקש לרקום מחדש את תמונת העולם ולנסות לאתר את המניעים להחלטותיהם של אנשים. מריון קפלן עוסקת רבות בחיי היומיום של יהודים בגרמניה הנאצית ובחוויות ההגירה שלהם, וזיכרונות היהודים מהווים מקור שופע לתובנות אליהן הגיעה. עם זאת, הדגישה את הסכנה בשימוש מוגזם בזיכרונות והבטיחה לעקוף את הבעיה באמצעות התחקות אחר מעשיהן של הנשים, שהיוו את מוקד מחקרה, ופחות אחר דבריהן (Kaplan, 1998: 239). הסכנה בהסתמכות יתרה על זיכרונות, כך יש להניח, נובעת מהשפעתו של מרחק הזמן, מנטייה לחוסר איזון בסיפור והשתלטות הרעות [האירועים] האחרונות על הרעות הראשונות. על אלה יש להוסיף את השפעתו של הזיכרון הקולקטיבי על זה הפרטי, בעיקר בברירת השפה ובמפתח הצלילים. "היה לי יותר נוח לזכור את הודו" קובע נחום לאופר (לאופר, 2009, דקה 65), אולם אימו הצליחה להעביר בדרכים שונות גם אל נכדה, ארז לאופר, וגם אליו, את סיפור המסע כולו, ולא רק את החלק המגן והמוגן.

עבודה זו דנה בזיכרונם של יחידים המעבירים אותו לבני משפחתם ומטביעים בהם את תפקיד "כוהן הזיכרון". אופיה הפרטי של ההגירה והקשיים בקליטה בארץ החדשה, לא יצרו "קהילת זיכרון" בקרב המשפחות שעברו חוויות דומות של עקירה והגירה. הממסד הציוני שמיעט לקחת חלק בסיפור ההצלחה, לא יצר היכרויות שהיו מקובלות במסלולי עלייה וקליטה אחרים בהגירה הציונית. לפיכך, כוהן הזיכרון בעלילה ייחודית זו הוא בן המשפחה המספר, מתרגם, אוסף ושומר את סיפור ההצלחה והמסע המופלא. במניפת הזיכרון, הוא זה שמונה או לקח על עצמו את יצירת אתר הזיכרון הווירטואלי והוא המתחזק ומנשים אותו, לעתים מונע גישה ולעתים פותח שער רחב לבית המקדש הזעיר שנוצר. על כובד המשא מספר רוסקיס באירוניה דקה ובהרבה הומור: "הבנתי כבר משחר ילדוטי שהזמן נבצע לשניים: הזמן שלפני/הזמן שאחרי. אמא [הייתה] החבל היחיד מעל תהום הזמן. כמו משה על הר נבו [...] (רוסקיס, 2011: 16 - 17). "באותו זמן ילדים לא שאלו ומבוגרים לא סיפרו. אולם גם אם לא שאלו, הסיפורים מועברים דרך פרוסת הלחם ובכוח השמרים שמחיים פיסות עבר", כתיאורו הסוגסטיבי של דוד רוסקיס (רוסקיס, 2011: 56 - 58).

סביר להניח כי המסע המשותף קשר את בני המשפחה בעבותות חזקים, גם אם לא תמיד נאמרו מילים רבות. שינויי המקום התכופים, ההתנתקות מהמשפחה הרחבה והסכנות הממשיות שארבו להם בכל החלטה, יצרו תא ייחודי שנשמר מול העולם העוין. קשיי השפה

הפכו את היחידה המשפחתית הקטנה למחברת מילון אינטימי, בו ברור לכולם על מה מותר ואודות מה אסור לדבר. שפת הגוף שוכללה, והתקשורת הפיזית תפסה מקום רב בימים בהם אי-ידיעת השפה עלולה להכשיל והאילמות עשויה להועיל. דפוס היחידה הקטנה מול העולם שבחוץ נשמר גם בהגיע המשפחה לחוף מבטחים. האמהות סיפרו סיפורים לבני הבית, בעיקר לבנות, אך גם לבנים, והפקידו בידיהם את הסיפור:

הסיפורים המשפחתיים שלנו עוברים טיפול יסודי, כביסות נמרצות, סחיטה, ייבוש וגיהוץ [...] אמא שלי הייתה מספרת סיפורים מטבעה. על ידה למדתי שטקסטים יש לפענח ולא להבין אותם כפשוטם [...]. (שרייבוים, 1999: 199)

חלק מבני הדור השני והשלישי, מחזיקים בידיהם תעודות ותמונות, מסמכים וסרטים נדירים במופעם ובאיכותם. פריטים אלה עשויים להרחיב את המידע על קבוצות של יהודים שכמעט נעלמו מהזיכרון ומהמדף, ובכל זאת הם חוששים מהעברתם לידיים זרות, גם אם אוהדות. גבריאל שטרסמן, שבעזרתו התחלתי את מחרוזת החיפוש של קבוצת המהגרים, הראה לי תמונות רבות, מסמכים ואפילו סרט שצולם במצלמה ביתית. התמונות הנדירות באיכותן, ובעיקר בחוויות שהן מנציחות, עשויות היו להעשיר את ארכיוני המוזיאונים בארץ. סרט שצולם באחוזת המשפחתית בידי הנריק שטרסמן, אביו של גבריאל, הוקרן ברקע ריאיון שערך רינו צרור עם גבריאל שטרסמן, לציון שבעים שנה לרצח קאטין (צרור, 2010). בכך הפך הסרט לנחלת הציבור, אולם הוא שמור בבית המשפחה לצד תקליט וסרט הקלטה בהם נשמע קולם של הנריק שטרסמן וסבו של גבריאל. גבריאל שטרסמן חשף את השפעת החפצים והמסמכים עליו בביטוי נדיר ועדין:

כשהסרט והתקליט ומעט קטעי דברים מפי אחרים, הם היד האחת הניצבת לזכר אבא, שנרצח בקאטין על-ידי הרוסים, ואני כמעט שבקושי היכרתיו, הרי הם אנדרטה שלעתיים אני סר לבקרה. (שטרסמן, 1974: 445-452)

הכותב מעלה על נס את החשיבה המקדימה של אמו שזכרה לקחת עימה אל המסע הלא ידוע, את התקליט בו צרוב קולו של האב הנעדר.

אורה זיונץ, שנולדה בינואר 1940, היא שמצאה את יומן הזיכרונות של אמה פנינה ווייס. היומן, כך היא סבורה, לא חידש לה פרטים רבים, שכן סיפורי המסע היו שזורים במערכת החיים, כפי שיומן הזיכרונות שוזר את המנהגים מהעבר, את תולדות המשפחה ואת עלילת המסע לצמה מפותלת. זיונץ ובני משפחתה עוסקים בקריאת היומן, תרגומו, העלאתו על הצג והרחבתו באמצעות מסמכים נוספים, כבר כחצי יובל. כמו אמה פנינה ווייס, שהדפיסה את זיכרונותיה לאחר שלמדה קורס הדפסה במכונת כתיבה, גם אורה זיונץ החלה בהקלדת הטקסט לאחר שהתיידדה עם המחשב. ההתקרבות אל היומן חיברה את זיונץ למעגלים משפחתיים קרובים ורחוקים והיא קוראת, מבררת, מאמתת ומעמתת את דברי אמה עם חוקרי היסטוריה ויומנים בני הזמן. בסתיו תשע"ב, פרסמה משפחת ווייס את ספר הזיכרונות של פנינה ווייס במהדורה משפחתית הכוללת גם נספחים ואילן שורשים.

גיבורי סיפורנו קוראים, ממלילים וצורכים את זיכרונות הוריהם גם כמראה למעשיהם והחלטותיהם. ביומנה של פנינה ווייס מוצגת ביקורת אנושית ונשית על חוסר שוויון באהבת הסבים כלפי נכדיהם. החוויה האנושית-משפחתית הזו, מרתקת ומרתיעה כאחד את בני המשפחה, שמתלבטים גם הם בשאלות עתיקות יומין של העדפת ילד על פני אחיו או הורה על

פני בן זוגו. העדפות כאלה נגלות גם בפני דוד רוסקיס בסיפורה המפותל של אמו. קשיים אחרים בקריאת הזיכרונות או בהעברתם, נוגעים לתחושות אשמה או האשמה שמלוות את המשפחות והן קשורות בדרך כלל להחלטה לעזוב כיחידה קטנה ולא להמתין לבני המשפחה המורחבת.¹²

האם ניתן להכתיר את נוטרי הזיכרון של פיסת עבר זו כ"כונה זיכרון"? האם נוצרה כאן קהיליית זיכרון? האם הם מטפחים, כל אחד לחוד או כולם יחד, "מחוז זיכרון"? אילו זיקות יש בין אנשים שחלקו בילדותם גורל דומה, ייחודי?

הדוברים והזוכרים הכירו חלק מבני הקבוצה. דבורה שרייבוים וגבריאל שטרסמן הגיעו לארץ ישראל באותה אנייה ואף למדו יחד בבית ספר בתל-אביב. גבריאל שטרסמן הציג בפני את ארנונה סיון, היא יוהנה אפשטיין הקטנה שאמהותיהן היו מיוחדות. שניהם יחד ערכו לי היכרות עם ספרה המשפחתי של אירנה בורסטיין ואף השאילו לי אותו. דבורה שרייבוים הכירה בפני באדיבותה הרבה את עלילות האחים רוטנברג "שיצאו באנייה אחרונה". אני, כתופרת חוטי הקשר, ניסיתי לעניין את בני משפחת ווייס בסיפורו של דוד רוסקיס, שבני משפחתו הפליגו יחד עם אברהם ווייס ובני ביתו מליסבון לניו-יורק. אולם המסע הדומה או המשותף לא הפך אותם לקהיליית זיכרון. הם אינם מטפחים את סיפור המסע הייחודי כרכיב מרכזי בסיפור עברם האישי, ודאי לא כחלק מהזיכרון הקולקטיבי. גבריאל שטרסמן ומשה ווייס היו ילדים בוגרים בעת שיצאו מפולין. הדהוד סיפורם בסיפור המשפחתי, יכול היה לקבל אישוש, טיפוח ופיתוח. אולם הם בחרו להתעניין אך מעט. נראה כאילו חוו את המעבר ואין להם צורך בו כבמשאב. שטרסמן נפגש לעתים קרובות עם חברים של הוריו. גם אם לא היה סיפק בידו לשאול את לילי שטרסמן כל שחפץ, יכול היה לברר ולהתכתב עם עברו באמצעות חוג ידידים ומשפחה. בשליחויותיו הרבות בעולם פגש את הקהילה הקטנה של קרובי משפחה ומכרים וביניהם אירנה בורסטיין ובעלה. על המסע לארץ ישראל, על אומץ ליבה של האם, על הסיכונים בדרך ועל ההחלטות יוצאות הדופן, לא דיברו. שטרסמן מציין כי אמו חיזקה את הנרטיב המתעלם. אולי משום שרצתה להכניס לחיים ללא משפחה תומכת וללא אב, מיעטה לספר את המניעים והסיכונים שלקחה. משה ווייס נוהג לבטל את בקשותי ואת בקשות ילדיו לספר דבר מקורותיו ומסרב להיות שגריר זיכרון.

מדוע לא סופר סיפורם ברבים? ייתכן כי "הרעות האחרונות" השכיחו או צמצמו את חשיבותן של "הרעות הראשונות". גיבורי המסע יצאו מאירופה הנשרפת אך עדיין לא הנרצחת. הם נסעו ברכבות ובאניות שהגיעו ליעד אליו נועדו והבטיחו. ההתרחשויות הפכו אותם לפליטים, מהגרים או עולים בתנאים קשים, אך לא לשורדי שואה. ואכן, סיפורם עלול להיבלע בצל זיכרונות האימה וההשמדה ולכאורה אין לו מקום ייחודי. הם לא השתייכו לתקופת עלייה מוגדרת ואפילו ההגדרה "מעפילים" תקפה לגביהם בקושי רב. את הצלחת עלייתם טשטש הפיצוץ באנייה "פטריה" בנובמבר 1940 ואולי אף הגירוש למאוריציוס. אין להם כותר מובחן, תא מיוחד בזיכרון הקולקטיבי הציוני. בנוסף, אימצו בחדווה את הלבוש הארצישראלי או האמריקאי, החדש. הם מעוניינים לשתף בקורות חייהם בצבא או בהצלחותיהם העסקיות יותר מאשר במסע ובהצלה. הוא מלווה את חייהם אולם אין הם צורכים ומנחילים אותו כאבן ראשה בסיפור חייהם.

סיכום: "סבתא רצה עם מזוודה והיטלר רדף אחריה"¹³

זאב שינד, פעיל מרכזי בהעלאת יהודים לארץ ישראל ערב מלחמת העולם השנייה, שרטט פרופיל קבוצתי:

הגיבורים האמיתיים, האלמונים, הלוחמים עד תום בימים אדומים אלה [...] הם המפליגים בספינות הרעועות, 'בכוח הייאוש הגדול' – לעיני עולם אדיש, עיון, ציני, מכשיל ושמח לאיד [...] כמצורעים הכלואים בסירותיהם, על זקניהם נשם וטפם. (הדרי, תשנ"ב: 67-69)¹⁴

קבוצת המשפחות שעשתה דרכה מחוץ לפולין, מספרת סיפור אחר. ה'יאוש הגדול' עמד בגבם, אולם שפת סיפורם ושפת גופם היו חדורי אקטיביות ונחישות ושולבו בהם לוליינות מחשבתית, הסתכנות מחושבת ויכולת ביצוע מרשימה. בסיפור שלהם, העולם פתח חלון והושיט לעתים עזרה, והם מצאו את הסולם או את קוד הכניסה. הם לא חשו כמצורעים וחוו תחושת כוח, צדקת דרך ואומץ על החלטה מהירה ונכונה. הם אכן היו אלמונים. מחקר זה מנסה לחשוף את מסעם, ולשיים ולסיים את אלמוניהם.

הפרופיל הקבוצתי מעיד כי חלק מן היוצאים החזיקו בדרך כלל בתפיסת עולם קפיטליסטית ויזמית. הם עסקו במקצועות חופשיים, וידעו לשאת ולתת אודות מעמדם ושכר עבודתם. למשפחות האלה היה כסף זמין והם השתמשו בו להצלחתם, גם אם המחיר נראה באותה עת גבוה מאוד. הם חיפו על זיוף, שוחד ופעולות בלתי חוקיות באמצעות יכולת משחק, העמדת פנים, חוצפה ואינטואיציה. מקום של כבוד שמור לנשים ולאמהות שהיו כוח מניע במסע הצלה זה. מהגרות צעירות בשלהי המאה התשע-עשרה, ציינו כי ההגירה הייתה רק תחנה אחת בבניית זהותן. תחנה שנייה הייתה "להפוך לאדם", והשלישית - "להפוך לאדם ששום שליט או אדם אחר יוכל למחוץ אותי" (Friedman-Kasaba, 1996: 191). בקבוצה המתוארת כאן, השלבים היו הפוכים. גיבורי המסע היו עצמאיים, בעלי תחושת ערך גבוהה והתנגדות פנימית להידרסות. הם מתחו את עצמאותם והפכו כלי אישי לפעולה כנגד מרבית הסיכויים.

האם ניתן לראות בהגירתם הזדמנות שאחרים החמיצו? אירית צ'רניאבסקי קובעת בסוף מחקרה כי עולי פולין בשנות השלושים באו משכבות מבוססות ומקושרות יותר. המון העם נשאר מאחור (צ'רניאבסקי, 2010: 233). בדיונה אודות הגירת בעלי הון מפולין בשנות השלושים, היא קובעת כי בעלי ההון לסוגיו השונים היו כ-9% מקרב העולים ויציאתם התעכבה גם בשל קשיים שנערמו סביב התזמון והאפשרויות להוצאת ההון (צ'רניאבסקי, 2010: 85; חלמיש, 2006). קבוצת היוצאים באביב 1940 השתייכה ל"שכבות מבוססות ומקושרות יותר" ומרביתם היו בעלי נכסים, קשרים ואפשרויות רבות יותר מההגדרה המינורית של עולים בקטגוריה A על-פי קביעת שלטון המנדט. מקבוצה זו היו ודאי עוד משפחות שיכולות היו לנצל אפשרויות, קשרים ונכסים כדי להיחלץ. על חלקם סיפרו גם גיבורי מחקר זה בתארים את ניסיונות השכנוע מצד קרוביהם להישאר בפולין. המדיניות הגרמנית בנושא לא הייתה מובהקת ולא הייתה עשויה מקשה אחת. בחלק מהאזורים, חלק מהפקידים והרשויות נהגו כאילו לא נסגרו השערים באופן מוחלט. אפשרויות היציאה של יהודי גרמניה ואוסטריה בשנה הראשונה למלחמה, היוו רוח גבית להחלטות מקומיות של קצינים ופקידים גרמנים גם בפולין. אפשרויות אלה נוצלו בהעזה רבה על-ידי גיבורי מחקר זה.

לשאלה הקלסית בדיון אודות הגירה - אילו גורמים היו חזקים יותר: גורמי הדחיפה או גורמי המשיכה - התשובה ברורה מאלה. גורמי הדחיפה וקריאה מדויקת שלהם, הם שדרבנו

את האנשים לצאת מפולין. היציאה הייתה לב העניין, והמשך המסע נראה תמיד ורוד יותר. חציית הגבול לאיטליה היא תמיד לידה מחדש, יציאה מחושך לאור, מעבדות לחרות, מחייתיות לאנושיות. באיטליה עלו בעיות נוספות, אולם עוצמתן הייתה שולית לעומת האימה והסכנות שחווי היוצאים בחצי השנה הראשונה לכיבוש הגרמני בפולין.

קבוצת הזוכרים במקרה הנידון במאמר זה היא קבוצת ביניים (עופר, 2006). רגל אחת נגעה באירועי הכיבוש הגרמני ונכוותה מהם, והשנייה משכה להצלה ביבשת החדשה. הם עזבו חיים באירופה ונאלצו לבנות את עצמם מחדש במהירות בארץ שהצילה אותם. הם נפגשו עם המוות ועמדו מולו, אולם מספר חודשים לאחר שהגיעו לארץ ישראל, כבר הועברו ידיעות איומות על רצח המוני של בני משפחה או קהילות מוכרות. זיכרון המסע מתחיל בחרדה ומצוקה ובוקע אל הצלחה, אופטימיות והצלה. הם חילצו את עצמם ואת הקרובים להם ביותר, אך כעבור זמן קצר התוודעו לאמת המרה כי קרוביהם האחרים אינם עוד בין החיים. ילדיהם נולדו על אדמת אירופה וחווי הפצצות, האפלה וחרדה, אולם גדלו אל תוך האור הים תיכוני והחמסין (מילה זו חוזרת רבות בתיאוריה של אירנה בורסטיין). ההגירה שלהם היא מעבר חד ביותר ממוות לחיים, שכן מיד אחריהם, מעבר לגבם, נסגרו השערים והחל הרצח.¹⁵

השיטה שננקטה במחקר זה הייתה 'דו-קומתית'. בקומה הראשונה נבחנו מהלכי המסעות האישיים, שיש בהם דמיון, אך גם פיתולים שונים. בקומה השנייה התעניינתי במסע האישי הפנימי. כיצד ועד כמה מכוננת ההגירה המחטפית מפולין את זהותו וסיפור חייו של הדור השני.

גיבורי המסע שהיו ילדים בעת המנוסה, מנסים להשאיר זיכרון סדור בחלקים החטופים והמוקדמים של חייהם. "סבא, יש לנו עבודה [...]" כך פנתה נכדתו של גבריאל שטרסמן לסבה בהגיעה לכיתה ז'. והסב אכן נחלץ ל"עבודה שלנו", בנה עץ שורשים ענק ובהזדמנות זו חידש קשרים מעברו. הוא נענה ברצון לאתגר לנבור בזיכרון, לאתר חוליות חסרות ולהסכים עם היעדרן. ארנונה סיון סיירה עם בנה בפולין והעלתה על הכתב את זיכרונותיה. כעת היא שוקלת כיצד להפוך את התעודות והמסמכים שבידיה לחלק מההיסטוריה הציבורית. נחום לאופר ובנו, הבמאי והמפיק ארז לאופר, שהקדים את אביו באינסטינקט השימור, ערכו מסע ארוך שנים שתוצרו הוא שני סרטים משותפים, "דילמת הדאריין" ו"רפסודה לבומביי". נחום לאופר שביקש להתרחק מעברו, שב וחזר אליו כאחוז במשיכת מגנט. משפחת ווייס עסוקה מזה זמן רב בקריאה, תרגום, פיצוח והשלמת יומן הזיכרונות שכתבה האם פנינה. דבורה שרייבוים ודוד רוסקיס שלבו את סיפור הצלת המשפחה בנרטיב העשייה וגיבוש הזהות העצמית. במעין תחפושת שעניינה תרבות היידיש או בניין מדינת ישראל, שובץ מסע הגבורה של הורים שחילצו את ילדיהם מאירופה.

אחת ממטרות מאמר זה הייתה המשך ומרחב נוסף לפרסום ולהוצאת סיפור ההעזה והגבורה מהחוג המשפחתי המצומצם, אל מדף הזיכרון וההיסטוריוגרפיה.

הערות

- ¹ דן פון וייזל מצטט את אמו, נעמי פון וייזל שלחצה על בעלה לצאת מפרץ במאי 1940.
- ² "ייסורי העלייה בימים אלה", דבר 9.1.1941, עמ' 1, 4 (ללא מחבר). כותרת המשנה עומדת בסתירה לכותר הראשי: 'מאמצי הסוכנות להבקיע דרכים חדשות הוכתרו בהצלחה'.
- ³ במקום אחר מדובר על 1,248 עולים יוצאי פולין. ייתכן שההבדלים נובעים מנתינות פולנית המתפרשת כארץ היציאה. חיים ברלס, מי שניהל את המשרד הארצישראלי בז'נבה, ובהמשך באיסטנבול, קובע כי בשנה הראשונה למלחמה הגיעו לטריאסט 671 פליטים מפולין, (ברלס, 1953: 431).
- ⁴ קבוצות יהודים בעלי נתינות ארץ-ישראלית ויהודים בעלי זכות לרישיונות עלייה, הוחלפו במהלך המלחמה בגרמנים שישבו בארץ-ישראל או בקיסרות הבריטית. קורץ הגיע לארץ ישראל בקבוצה שנייה של "מוחלפים".
- ⁵ הרטגלס עצמו לא מספר על הצעה כזו בתיאור פגישת היודנראט עם שלטונות הכיבוש הגרמני. שיחתם נסבה אודות השמועות על הקמת הגטו. (הרטגלס, 1959: 502-505). גם פנינה ווייס מתארת את הפגישה עם המפקד הגרמני בה נכח בעלה, אברהם ווייס ואת חששותיה הכבדים. (ווייס, תשע"ב: 156-157). אברהם ווייס תיאר את הפגישה אצל מפקד העיר, המייג'ור גנראל פון נוימאן-נירודה, ובה שיחה קצרה על הקמת הגטו (שם: 370). רשימתו נכתבה מיד לאחר שהגיע עם בני משפחתו לארצות הברית, בספטמבר 1940.
- ⁶ לזר-ליטאי מתאר את ההכנות, התקוות והכישלון של ארגון חברי בית"ר ליציאה מפולין באוגוסט 1939. השיריה בת כ-1,000 חברי בית"ר נתקעה בעיירת הגבול שניאטין, בין פולין לרומניה. העולים הוחזרו לפולין עם פלישת גרמניה. עשרות הועלו על האנייה "נעמי-יוליה" והגיעו לארץ ישראל 20.9.1939 (לזר-ליטאי, תשי"ז: 272-280).
- ⁷ מכתב מזאב ז'בוטינסקי בניו-יורק ללילי שטרסמן בטריאסט, 18.2.1940, ארכיון ז'בוטינסקי. המידע אודות הגירת המשפחה עבר במהירות שכן שטרסמן עזבה את ורשה עם שני ילדיה באמצע ינואר 1940.
- ⁸ Strassman-Lubinski, lili, *The Big Fear* ללא תאריך בהוצאה ביתית. גבריאל שטרסמן לא ידע על מעשה הכתיבה. ייתכן שבעלה השני של לילי שטרסמן, חיים לובינסקי, לא היה מעוניין לפרסם את הספר ברבים, זאת על אף שלפני פטירתה הפתאומית התנהלו מגעים עם הוצאת ספרים אמריקאית להוציאו לאור.
- ⁹ רוסקיס, 2011: 94. ביטויים דומים מצאתי בסיפור הגירה של בני משפחה מפולין לברזיל. המספר, מרדכי ריבק, תיאר את התרשמותו כנער מההפלגה של בני משפחתו וכי לעיירה הגיעו שמועות שהאנייה בה נסעו, "הוטבעה" בדרך חזרה לדנציג על ידי הצי הגרמני" (מתוך שיחה עם מרדכי ריבק, 22.4.2011, קיבוץ גשר).
- ¹⁰ למרות תיאור זה, ידיעה על שהותה של הקבוצה ביוון, בדרכה לארץ ישראל פורסמה בעיתון, כולל שמות החברים למסע. ברשימה זו נמצאים בני משפחת אפשטיין, הזוג באואר עם הידיד איגנץ בורסטיין. "Refugees in Greece" **The palestine post**, 24.06.1940
- ¹¹ ארנונה אפשטיין זוכרת כי סבבה בכרכרה ברחובות חלב, אכלה גלידה, עת אנשים במדים ניסו לתחקר את אמה בצרפתית, 99: 2002. Burstyn.
- ¹² שיחות עם: אורה זיונץ, ירושלים, 11.7.2011; גבריאל שטרסמן, קרית אונו, פברואר 2011. נחום לאופר מבליע בסרטו *רפסודה לבומבי*, סיפור משנה אודות משפחת שותפם למסע. אשת השותף שהיה לו קאב שני, הגיעה בסיום המלחמה לבומביי, ללא בנם שנספה.
- ¹³ כך סיכם בנה הקטן של ארנונה סיון את עלילת המסע של סבתו. ארנונה סיון, מרץ 2011.
- ¹⁴ זאב שינדל 1953-1909, חבר קיבוץ אילת-השחר, היה פעיל בארגון עלייה ב' ומ-1941 שהה באיסטנבול כחבר ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית. את הדברים נשא ביוני 1942 בפני ועדת העלייה של הסוכנות היהודית.

רשימה ביבליוגרפית

עדויות וספרי זיכרונות

- אטרמן, י' (2010). *סיפור חיי*. הוצאה פרטית.
- גולדנברג, ל' (1992). *ברדת המסך*. הוצאה פרטית.
- הוועד להקמת ציון לזכרה של א"ל לובינסקי (1960). *ספר אילה [לילי] לובינסקי*. תל-אביב.
- הרטגלס, א' [אפולינרי] (1959). החדשים הראשונים בכיבוש הנאצי, בתוך: י' גרינבוים (עורך), *אנציקלופדיה של גלויות וארשה ב (498-510)*. הוצאת חברת אנציקלופדיה לגלויות.
- ווייס, פ' לבית קרמר (תשע"ב). *זיכרונות 1939-1940*. הוצאה פרטית.
- ויזל, נ' בקפלי ההיסטוריה: <http://www.igun-jeckes.org/?CategoryID=290&ArticleID=1367> (נדלה בקיץ 2011).
- סיון, א' (2003). *מורשה לתל אביב ברכבת, הסיפור שלי*. 26.7.2003. הוצאה פרטית.
- קורץ, י' (תש"ד). *ספר עדות, רשימותיו של יהודי מוצל מהגרינום הנאצי בפולין*. תל-אביב: עם עובד.
- רוסקיס, ד' (2011). *בארץ מאמע-לשון*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שטרסמן, ג' (1974). 'אבי, האומה - במה למחשבה לאומית, 41, 445-452.
- שטרסמן, ג' (2010). *עדות אישית מצמררת: כך הוצא אבי הקצין להורג. האומה - במה למחשבה לאומית*, 178: 43 - 54.
- שרייבוים, ד' (1999). *אל ראש הר חשוף*. ירושלים: כרמל.

Burstyn, I. (2002). *Lives I Have Lived*. Victoria: B.C. Trafford.

Strasman-Lubinski, L. (n.d.) *The Big Fear*.

Weiss, A. (1940). In Nazi Warsaw, *Contemporary Jewish Record*. 3 (5). pp. 495- 496.

ספרים ומחקרים

- אלקין, ר' (תשע"א). ביטאון החדשות היהודי 1938-1943: שופרם האחרון של היהודים בגרמניה, *ילקוט מורשת*, 88: 59-93.
- אלרואי, ג' (2008). *המהפכה השקטה, ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית 1875-1924*. ירושלים: מרכז שז"ר.
- בסוק, ע' (תשס"ז). לשאלת ערכן ההיסטורי של אוטוביוגרפיות בני נוער מאוסף יווא, *מדעי היהדות* 44: 137-164.
- ברלס, ח' (1953). העליה והמשרד הארצישראלי המרכזי, בתוך: י' גרינבוים (עורך) *אנציקלופדיה של גלויות וארשה א' (עמ' 413-432)*.
- ברנשטיין, ד' (תשע"ב). נישואין פיקטיביים – רווקות מחפשות מוצא: אשנב לדילמות מוסדיות ולמתח בין הפרטי לציבורי, *ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל*, 18-19: 5-30.
- גוטרמן, ב' (תשע"א). *צביה האחת, סיפור חייה של צביה לובטקין*. תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ויד ושם.
- גורביץ, ד', גרץ, א', ובקי, ר' (תש"ה). *העלייה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל*. ירושלים: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- הדרי, ז' (תשנ"ב). *צומת קושטא-שליחות כנגד כל הסיכויים 1942-1945*. תל-אביב: משרד הביטחון.
- זרי, ר' (1989). יהודי גרמניה בין בריחה להגירה, *משואה יז*: 57-72.
- זרי, ר' (תש"ן). *בריחה בטרם שואה*. בית לוחמי הגטאות.
- חלמיש, א' (2006). *במרוץ כפול נגד הזמן, מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

- טובי, י' (תשע"א). *מלחמה בלי גבולות, התנועה הציונית הרביעיונית וסוגיית העלייה לארץ ישראל בשנים 1930 - 1940*. חיפה: אוניברסיטת חיפה ומכון ז'בוטינסקי.
- ירושלמי, י"ח (1988). *זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי*. תל-אביב: עם עובד.
- לבנת, ח' (2009). *כמה יפה להיות יהודי: עיצוב זהות לילדים יהודים בגרמניה בשנים 1933-1938*. ירושלים: יד ושם.
- לוי, ד' (1989). *תקופה בסוגריים: 1939-1941*. ירושלים: האוניברסיטה העברית ובית לוחמי הגטאות.
- לזר-ליטאי, ח' (תשי"ז). אף-על-פי ספר עלייה ב'. תל-אביב: מכון ז'בוטינסקי.
- ליכטנשטיין ר' (תש"ס). *עדות - חורבן יהדות אירופה*. ירושלים: מוסד הר"מ לוי.
- מייזליש, פ' (1998). *גם יהודי גם פולני, יומנו של ויקטור חיות*. רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.
- מירון, ג' (תשס"ה). *מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון, זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל*. ירושלים: מאגנס.
- מכמן, ד' (תשנ"ח). *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד*. תל-אביב: מורשת.
- מרגליות א' (תש"ן). *בין הצלה לאבדן, עיונים בתולדות יהודי גרמניה 1932-1938*. ירושלים: יד ושם.
- עופר, ד' (2006). *בעקבות הזיכרון ניצולים ובני משפחותיהם, המקרה של פליטי קלאדובו-שאבאץ, ישראל, 201 - 237*.
- פוננסקי, ר' (תש"ס). *להיות יהודי בצרפת 1939-1945*. ירושלים: יד ושם.
- פורת, ד', וויץ, י' (תשס"ב). (עורכים). *בין מגן דוד לטלאי צהוב, היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1945, קובץ תעודות*. ירושלים: יד ושם, יד יצחק בן-צבי.
- פרבשטיין, א' (תשנ"ח). *יומנים ופרקי זיכרונות כמקור היסטורי - יומנו וזיכרונותיו של רב ב'בית עבדים קוניל*. מחקרי יד ושם, כו: 71-98.
- פרידלנדר, ש' (2009). *שנות ההשמדה 1939-1945, גרמניה הנאצית והיהודים*. תל-אביב: עם עובד.
- פרייליך מ' (1999). *התבוללות ופולוניזציה בקרב יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם: היבטים ארגוניים, חברתיים ופוליטיים*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- צ'ריאבסקי, א' (2010). *עליית יהודי פולין בשנות השלושים של המאה העשרים*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- רובינסון (גורדנצ'יק), ר' (תשע"א). *סערה מסייעת, התנועה הרביוניסטית בשנים 1925-1940*. ירושלים: יד יצחק בן צבי ומכון ז'בוטינסקי.
- רינגלבלום, ע' (תשנ"ג). *כתבים מימי המלחמה כרך א'*. ירושלים: יד ושם.
- שמיר, מ' (2001). *יאיר: אברהם יאיר שטרן, חייו, מלחמתו, מותו*. תל-אביב: זמורה ביתן.
- תדהר, ד' [מ-1945]. *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, כרך 15: 4754-4755*.
- Friedman-Kasaba, K. (1996). *Memories of Migration: Gender, Ethnicity, and Work in the Lives of Jewish and Italian Women in New York, 1870-1924*. N.Y: State University of New York Press.
- Kaplan A.M. (1998). *Between Dignity and Despair, Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford: Oxford university press .
- Kaspar von Greyerz, (2010). *Ego-Documents: The Last Word? , German History, 28(3), pp. 273-282*. Oxford: Oxford University.

פילמוגרפיה

- לאופר נ', ולאופר, א' (2006). *דילמת הדריין*.
- לאופר, נ', ולאופר, א' (2009). *רפסודה לבומבי*.
- צור, ר' (2010). *חוצה ישראל עם גבריאל שטרסמן*, פרק 480.

נספח

פרטים ביוגרפיים אודות גיבורי המסע והמחקר

- **אפשטיין** איידור (Isydore, Epsztein) (1905-1968) ולידיה (1907-1976) ובתם בת הארבע יוהנה דורותה (Johanna Dorotah). יצאו מוורשה בפברואר 1940 מטריאסט ליגוסלביה, יוון ותורכיה. באוגוסט יצאו לכיוון חלב ודרך ראס א-נקורה הגיעו לארץ ישראל. ארנונה סיון סיפרה את אירועי המסע בתדפיס: *מוורשה לתל אביב ברכבת, הסיפור שלי*, 26.7.2003. הוצאה משפחתית.
- **בורסטין** אירנה (Irene Burstyn) (1917-2002); בורסטין איגנץ (Ignace Burstyn) (1908 – 2002). אירן נישאה ליעקב באואר (Jacob Bauer) רופא אמיד בוורשה. התקרבה אל משפחת שטרסמן ואל החוגים הרוויזיוניסטים. יצאו מוורשה בפברואר 1940. בחודשים בהם שהו כפליטים באיטליה, התאהבה באיגנץ בורסטין שהפך בהמשך לבעלה. נדדו מאיטליה דרך יוגוסלביה ויוון לתורכיה. באוגוסט 1940 יצאו מתורכיה דרך חלב וביירות והגיעו לארץ ישראל דרך הגבול הצפוני בראס א-נקורה. ב-1941, משפחת בורסטין עזבה את ארץ ישראל לדרום אפריקה ובהמשך הגיעה לקנדה. את נדודיה וקורותיה העלתה אירנה על הכתב בספר *Lives I Have Lived* (2002).
- **וגשול** (Wagshul) גדליה (1889-1958) וגיטל (1907-1995) מוורשה. גיטל וגשול יצאה באפריל 1940 עם שני ילדיה ברנרד (ברוך) ומיכאל הקטנים והגיעה לטריאסט, שם חיכה בעלה.
- **ווייס** פנינה (Perl Wiess) (1907-1969) לבית קרמר, רעייתו של הרב אברהם ווייס ופעילה בחוגים דתיים ציוניים בוורשה. פספורט שהונפק עבורה לקראת הקונגרס הציוני ה-כ"א, יחד עם "דרישה" של "ישיבה יוניברסיטי" בניו יורק עבור ד"ר אברהם ווייס, אפשרו את יציאת המשפחה מוורשה באפריל 1940. עימם ברכבת יצאה הפמליה של הרבי מגור. פנינה ואברהם ווייס ושני ילדיהם משה בן שש ואורה בת חצי שנה, שהו בטריאסט, רומא, נאפולי, גנואה. משם טסו לברצלונה וליסבון. באוגוסט 1940 הפליגו באנייה "ניאה האלס" לניו יורק. פנינה ווייס הדפיסה באנגלית את יומן הזיכרונות שלה בשנות השישים המוקדמות. משפחתה תרגמה את הספר, ערכה והוציאה אותו לאור בתשע"ב במהדורה משפחתית. *פנינה ווייס לבית קרמר, זיכרונות 1939-1940*.
- **פון וייזל** וולפגנג (Wolfgang von Weisl) (1896-1974) מווינה. היה רופא וקצין בצבא האוסטרי. עלה לארץ ישראל ב-1922, שימש כפעיל מרכזי ב"הסתדרות הציונית החדשה" ועיתונאי שהרצה וטייל במרחבי המזרח התיכון. שהה בווינה עת פלשו הנאצים לאוסטריה. עזב עם משפחתו לפריז. אשתו, נעמי פון וייזל (1906-1993) בת למשפחת צוקרמן וילדת גדרה. במאי 1940 עזבו את פריז בבהילות עם שלושת ילדיהם הצעירים ונעו דרך יוון, תורכיה, סוריה ולבנון עד שהגיעו לארץ ישראל דרך ראס א-נקורה ביוני 1940. נכדתם ניבה פון וייזל מספרת את קורות המשפחה באתר: <http://www.igun-jeckes.org/?CategoryID=290&ArticleID=1367>
- **לאופר** חנה (Hanna Laufer) (1911-1994) ויעקב ראובן לאופר (Jacob Laufer) (1905-1988) מכשאנוב. יעקב לאופר היה איש עסקים שסחר עם המזרח התיכון. אשתו הצליחה לצאת עם בנה הקטן נחום לאחר ששכנעה את איש הגסטפו בכשאנוב כי סרטיפיקט לישראל מחכה לה בטריאסט. יצאו מכשאנוב ב-19.4.1940 ומסעם הסתבך. נדדו יחד עם האב וחברו לעסקים דרך תורכיה, נהר החידקל, עיראק, בצרה והגיעו לבומביי. תולדותיהם מסופרות בסרט שהפיקו ב-2009 ארז ונחום לאופר: *רפסודה לבומביי*.
- **ליטמנוביץ'** יעקב (Jacob Litmanovic) (1909-1989) מלודז'. נציב בית"ר בשווייץ, רופא אמיד ובעל רישיון טיס. עלה לארץ ישראל ביוני 1940 עם לילי שטרסמן ושני בניה כמשפחה אחת. בארץ ניהל את בית החולים הדסה בתל-אביב.

- **סקורה ריילה** (Rile Skura) (1967-1900) מלודז'. יצאה מוורשה עם בעלה משה ושתי בנותיה דבורה ומרים בפברואר 1940. קורות המשפחה, השלובים במעשה הציוני מופיעות בספרה (1999) של דבורה שרייבויס. אל ראש הר חשוף.
- **פולמן/גולדנברג** לילי (Lily Fullman Goldenberg) (2009-1921). גדלה בוורשה והתעתדה ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. אליהו גולדנברג, חברה ואהובה, הצליח להסדיר את יציאתה מוורשה. עזבה את ורשה במאי 1940, אחרונות היוצאות בקבוצת מחקר זו. את קורותיה מספרת ברומן האוטוביוגרפי: *ברדת המסך*.
- **פינקלשטיין** ליאון (Leon Finkelstein) (1945-1892). חי בוורשה והקים בה את בית החרושת לתרופות 'פרוטון', ייבא חומרי גלם וזכויות לייצור תרופות מגרמניה ושווייץ ועשה חיל. ב-1923 נישא לרחל בלייברג (Ruchla-Laia Blaiberg) (1993-1900), בתו של סוחר שהתעשר מייצור כפתורים עבור מדי הצבא הצארי. מ-1935 קנה קרקע והעביר ציוד לארץ ישראל. בנותיו, אירינה (1924) ורות (1929). האב ליאון נפצע בראשית המלחמה ואת מכירת הרכוש והשגת מסמכים תמורת סכום אדיר, עשו עוזרו הנאמן והמבשלת הגרמנייה שטיפלה בבנות. המשפחה הגרעינית יצאה באפריל 1940 מוורשה והגיעה לארץ ישראל ב-1.6.1940 באנייה 'אגיאון'.
- **רוסקיס** ליאו לייב (Roskies Leon) (1976-1905) ומאשה לבית ולצ'ר (Roskies Masha) (1999 – 1906). חיו בקרוסנו ועברו לצ'רנוביץ', שם הקים לייב רוסקיס מפעל לגומי. רוב בני משפחת רוסקיס עזבו את אירופה בהוראת הסב, מיוני 1939. הגיעו לליסבון והפליגו באוגוסט 1940 לניו-יורק ומשם לקנדה. סיפור ההצלה ותולדות המשפחה כבבואה לעולם היהודי מופיעים בספרו של דוד רוסקיס *בארץ מאמע-לשון*.
- **שוויסגולד** (Shwisgold) (אריאלי) חיים (1950-1894) ורבקה (1986-1895) מלודז'. היו שותפים במפעל טקסטיל גדול. ב-1935 העבירו חלק מהמכונות לארץ ישראל. לאב היה דרכון פולני וזיה לארץ ישראל. במרץ 1940 יצאו מוורשה עם שני ילדיהם, עדה בת 14 ולולק בן 17.
- **שטרסמן** לילי (Alicia Lili Strasman) (1959-1908) רעייתו של הנריק שטרסמן, מתרגמת מאנגלית לפולנית. מאמצע שנות השלושים, התקרבה אל החוגים הרוויזיוניסטים וביתה שימש מקום מפגש לפעילות והתארגנות של הצה"ר ובית"ר. אירחה את אברהם שטרן בביקוריו בוורשה. יצאה עם שני בניה, גבריאל ואבניאל, בינואר 1940 ברכבת מוורשה לטרייאסט. נישאה בנישואין פיקטיביים ליעקב ליטמנוביץ, איש אצ"ל ומכר ותיק. עלתה לארץ באנייה 'אגיאון' עם בניה. הנריק שטרסמן (Henrik Strasman) (1940-1903), משפטן ואיש עסקים מוורשה. מקורב לחוגי הממשל בפולין, קצין בצבא הפולני. התקרר לציונות הרוויזיוניסטית והיה פעיל ברכישת נשק, אימונים צבאיים בהרי הקרפטים, ועלייה בלתי חוקית. נרצח בידי הסובייטים בקאטין (Katyn) במרץ 1940, עם עוד אלפי קצינים פולנים. סיפור המשפחה מתועד ברשימות שפרסם הבן גבריאל שטרסמן, בספרים לזכר לילי שטרסמן. וגם בספר שטרס פורסם: *Strasman-Lubinski, lili, The Big Fear*.

“Wolfy, one ship has sailed without us. I’ll be on the next.

With or without you”:

Emigration of Jewish Families from Poland in the Spring of 1940

Efrat Kantor

Abstract

This article recounts the unsung independent emigration of a few dozen Jewish families from Poland in the spring of 1940 to India, Palestine, the U.S., and Canada, where they resettled and rebuilt their lives. The sense of foreboding that hovered over the Jews of Poland from the onset of the German occupation spurred this group to take risks, cut ties with extended family, and emigrate on an individual, as opposed to a mass, basis — an unorganized and unofficial collection of individuals that morphed into a group only in the wake of their decision to emigrate.

The article tracks the stops on their journeys and explains the elements that define them as either escapees or as eleventh-hour migrants. The characteristics of their journeys and the preparations therefor are examined via hitherto-unpublished sources and testimonies, all in a search for economic, political, or other characteristics unique to this group.

Given the rapid delegitimization of Polish Jewry at the beginning of 1940, there are grounds for including this period as part of the Holocaust (Friedlander, 2009). This view, however, overlooks the options that Jews in Poland still had at the beginning of the war. To classify this period as either peacetime or wartime, it is necessary to conceptualize the characteristics of the emigration being studied: Was it rapid yet planned, in the manner typical of Jews in the Reich from 1938? Or does these emigrants’ rushed departure resemble the forced departure of Jews from the expanded Reich after 1939? Or was their departure a flight, like that undertaken by a quarter of a million Jews from Polish territory to the Soviet Union in the fall of 1940? Data from the period do not offer easy answers. The Jewish Agency Statistics Department divided the period between 1922-1942 into five parts with respect to *aliya* [immigration to Mandatory Palestine] yet clusters the years

1937–1942, ruling out any distinction between those who reached Palestine before the war broke out and those who came thereafter.

How do upright, law-abiding citizens become fabricators and users of forged documents? In some cases, it appears that irregular activity organized by the Zionist Revisionists in Poland, Romania, and Czechoslovakia brought together members of the group with others involved in semilegal activity in the months preceding the war. Being cosmopolitan compared to the rest of Polish Jewry, these individuals were familiar with the gray area between the legal and the illegal, and knew how to maneuver therein. From 1937 onward, the Revisionists, who urged illegal immigration to Palestine and encouraged refugees and those seeking a way out of Europe to “flood the borders,” were partners in the cause at all stages of departure and emigration.

The story of this wave of emigration is a footnote in historical terms, and ordinarily would be overlooked in the absence of a specific reason to recall and retell it. It does, however, deserve a place on the bookshelf of history, if only due to the tales of individual heroism, resolve, and courage that it recounts.

The rapporteurs were an in-between group: one foot in the German occupation (and “burned” thereby), the other reaching for safety in a new land. Just months after they managed to extricate themselves from Poland, the émigrés began to receive reports of the mass murder of their friends and loved ones. Thus, their memories of the journey begin with fear and hardship before moving on to success, optimism, and salvation. How did they tell their stories? Do these stories even merit a place on the “bookshelf of recollections”?

Can the guardians of memory be anointed “High Priests of Memory”? Has a commonwealth of memory been created here? Do they nurture— independently and collectively—a “memory zone”? What is the purpose of “consuming” their past? Does it even exist? Do these questions touch the childhoods of those whose parents shared a similar, unique fate?

תהליכי הערכה והתמודדות עם לחץ בקרב עולי חבר העמים בישראל

ליאת יכניץ*

תקציר

הספרות המחקרית מצביעה על כך שעלייה היא אירוע בעל פוטנציאל ליצירת דחק רגשי בקרב עולים, ואף רואה בתחושות מצוקה תגובה נורמטיבית למעבר הבין-תרבותי. המחקר הנוכחי מנסה לעמוד על תהליכי הערכה קוגניטיבית ומאמצי התמודדות של עולים ממדינות חבר העמים בישראל, ועל תפקידם של משאבים אישיים בתהליכים אלה.

במחקר השתתפו 301 עולים מחבר העמים מהם 33% גברים ו-67% נשים, בגילאי 25 - 45, השווהים בארץ עד שלוש שנים. המשתתפים מילאו שאלונים המודדים משאבים אישיים (סובלנות לעמימות וגמישות קוגניטיבית), הערכה קוגניטיבית של גורמי לחץ המלווים את תהליך ההסתגלות, אסטרטגיות התמודדות (התמודדות הממוקדת במטלה, התמודדות הממוקדת ברגש וכן הימנעות), רמת שביעות רצון, דיכאון וחרדה, ונכונות להישאר בארץ.

בניתוח משוואות מבניות (Structural Equation Modeling) נמצא כי למשתני הסובלנות לעמימות והגמישות הקוגניטיבית יש תרומה חיובית משמעותית להערכת שליטה, להתמודדות הממוקדת במטלה, לרמת שביעות הרצון של המשתתפים ולנכונותם להישאר בארץ, ותרומה שלילית להערכות איום ונזק, להתמודדות הממוקדת ברגש ולרמת המצוקה. הערכת שליטה והתמודדות הממוקדת במטלה נמצאו קשורות באופן חיובי לרמת שביעות רצונם ולנכונותם של המשתתפים להישאר בארץ, והערכות איום ונזק והתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות נמצאו קשורות באופן חיובי לרמת המצוקה ובאופן שלילי לנכונות להישאר בארץ.

המודל שנבדק נמצא מובהק, בעל מדדי התאמה טובים, ומסביר 49% מהשונות בנכונותם של משתתפי המחקר להישאר בארץ. כל הנתבים שנמצאו תואמים את השערות המחקר, לפיהן משאבים אישיים משפיעים על הערכות קוגניטיביות, המשפיעות על אסטרטגיות התמודדות, המשפיעות על רמות המצוקה ושביעות הרצון של המשתתפים, המסבירות את נכונותם להישאר בארץ.

לממצאי המחקר חשיבות רבה הן ברמת המדיניות של קליטת העלייה והן ברמת הטיפול הפרטני שניתן לעולים על-ידי המוסדות ואנשי המקצוע.

מילות מפתח: הגירה, הסתגלות, לחץ, התמודדות, חבר העמים

*ד"ר ליאת יכניץ, המכללה האקדמית בית-ברל, המסלול לקידום נוער

מבוא

החל משנת 1989 ישראל קלטה יותר ממיליון עולים ממדינות חבר העמים. בספרות מקובלת הטענה כי המוטיבציה העומדת בבסיס עלייה זו, מקורה לרוב בגורמים כלכליים (Ritsner, 2001; Tartakovsky & Schwartz, 2001; Ponizovsky, Nechamkin & Modai, 2001) וברצון להגר לארצות המערב (לשם וליסק, 1996/97). עם זאת, חלק מהעולים בחרו לעלות ארצה מתוך סיבות אידאולוגיות (Ritsner et al., 2001). קשרים משפחתיים ואישיים היוו אף הם גורם משיכה משמעותי עבור אותם יהודים בהחלטתם לעלות לישראל.

חוקרים רבים מסכימים כי התרבות הרוסית מאופיינת על-ידי אוריינטציה קולקטיביסטית ועל-ידי הערכה גבוהה של זהותו החברתית של הפרט לעומת זהותו האישית (Butovskaya & Demyanovitsch, 2002; Kets de Vries, 2001). מאפיינים נוספים של התרבות הרוסית המופיעים בספרות הם הצורך בהשתייכות לקבוצה, נטייה לשמרנות וחשש משינוי (Kets de Vries, 2001), תחושת חוסר אונים, תלות ומוקד שליטה חיצוני המאפיינים את תקופת השלטון הסובייטי (Kerig, 1993; Alyoshina & Volovich, 1993). כמו כן, הרוסים קיבלו ציון גבוה יחסית בממד ההימנעות מחוסר ודאות (Naumov & Puffer, 2000), אם כי החוקרים טוענים כי מעברה של רוסיה לכלכלת שוק העלה את רמת אי-הוודאות במדינה והביא לירידה הדרגתית בהימנעות מחוסר ודאות.

ערכים המאפיינים את יהודי רוסיה והממחישים את ההבדל בין התרבות היהודית לתרבות הרוסית הם הישגיות אינטלקטואלית, הצלחה כלכלית, קשרי משפחה, אחריות משותפת ותלות הדדית בין בני המשפחה (Feigin, 1996; Rapoport & Lomsky-Feder, 2002). ככלל, קיימת הסכמה בקרב החוקרים לגבי אופייה של אוכלוסיית היהודים בברית המועצות לשעבר: בדרך כלל מדובר באוכלוסייה עירונית, שיש בה שיעור גבוה של בעלי מקצועות חופשיים ואקדמיים, מכירה בצורה סבירה את התרבות המערבית, ובעלת זיקה חלשה יחסית ליהדות (לשם וליסק, 1996-97; Ritsner, et al., 2001). בערים הגדולות במדינות חבר העמים, היהודים התפזרו בין שכניהם הלא יהודים. לא היו להם ארגונים קהילתיים וחיי דת ציבוריים שיכלו לאחד אותם. לרוב, היהודים זיהו אחד את השני כיהודים, והיו מזוהים כך גם על-ידי האחרים, אך הם לא 'הרכיבו' קהילה (Markowitz, 1993). עם זאת, נראה כי החל מאמצע שנות התשעים חלה התעוררות בחיים הלאומיים של יהודי רוסיה וזו באה לידי ביטוי בהתגבשות הקהילה היהודית ובפיתוח חיים לאומיים תרבותיים (ריבקין, 1996/97).

כאמור, הזדהותם של חלק ניכר מהעולים עם מדינת ישראל היא נמוכה, בעוד שהזדהות עם המדינה והחברה היא חלק בלתי נפרד מתהליך ההסתגלות (Epstein & Levin, 1996). יש חוקרים המצביעים על חוסר התאמה בין הגדרת הזהות היהודית בחבר העמים ובארץ (גיטלמן, 1993). בברית המועצות לשעבר הזהות הלאומית נקבעה על בסיס אתני, ורוב העולים מגדירים יהדות כלאומיות. בארץ, הקריטריונים להגדרת זהות יהודית הם שונים, וכוללים שפה, אזרחות, מנהגים ודת. הפער הזה בא לידי ביטוי בכך ששלושה רבעים מן העולים מגדירים עצמם כיהודים, לעומת 2% בלבד המגדירים עצמם כישראלים (גיטלמן, 1993). ייתכן, כי אחד הביטויים של קושי ברכישת זהות ישראלית הוא העובדה כי רוב העולים משולבים ברשתות חברתיות הכוללות את קרוביהם וידידיהם יוצאי ברית המועצות (לשם וליסק, 1996/97).

מחקרים רבים בחנו את הקשיים איתם מתמודדים העולים מחבר העמים בהסתגלותם לישראל. הטענה הינה כי תקופת ההסתגלות הראשונית מלווה בדרך כלל ברמות דחק גבוהות

(Ritsner et al., 2001). ניתן לציין כי קיימת הסכמה לגבי היותה של העלייה אירוע חיים משמעותי הטומן בחובו צורך להתמודד עם קשיים רבים, ולגבי הקשר בין מצוקה מצטברת בקרב העולים לבין בריאות לקויה ורמה נמוכה של הסתגלות (Remennick, 2002). המצוקה בעלייה קשורה בדרך כלל לאובדנים משמעותיים וללחצים שהם חלק מההסתגלות לחברה החדשה. כיום מקובל לראות במצוקה פסיכולוגית תגובה זמנית נורמטיבית למצבי לחץ דוגמת הגירה (Mirsky, Baron-Draiman & Kedem, 2002).

למרות ריבוי המחקרים העוסקים בקליטתם של עולים ממדינות חבר העמים, מעטים בלבד בחנו את תהליך ההסתגלות מנקודת מבט של מודלים קוגניטיביים של התמודדות עם לחץ, דוגמת מודל הלחץ וההתמודדות של לזרוס ופולקמן (Lazarus & Folkman, 1984a). בהתאם למודל זה, גורמי לחץ אובייקטיביים איתם מתמודדים העולים, ישפיעו על רווחתם הנפשית באמצעות מנגנונים מתווכים של הערכה קוגניטיבית ואסטרטגיות התמודדות, המושפעים ממשאביו האישיים של הפרט המתמודד.

1. מודל הלחץ וההתמודדות כמסגרת לחקר העלייה

שני המרכיבים המרכזיים של המודל הם תהליכי ההערכה וההתמודדות. ההערכה הראשונית מתייחסת לתפיסת האירוע כאיום, אתגר או נזק (Folkman & Lazarus, 1985; Lazarus, 1999). ההערכה השניונית מתייחסת למידת השליטה שהאדם חש ביחס למצבו (Carver & Scheier, 1994). קיימת תלות הדדית בין שני סוגי ההערכה, כך שרמת הדחק שהאדם חש במפגשו עם אירוע לחץ תלויה בהערכה של מידת הנזק של המצב לעומת יכולתו של האדם למנוע או להתמודד עם נזק זה (Lazarus, 1999; Moos & Schaefer, 1993). המרכיב השני של המודל הוא ההתמודדות, וזו מוגדרת כמאמצים קוגניטיביים והתנהגותיים משתנים שמטרתם לטפל בדרישות המצב ולאזן את היחסים בין הפרט לבין הסביבה (Lazarus & Folkman, 1985; Lazarus, 1984a). מקובל לזהות שתי פונקציות מרכזיות של התמודדות: התמודדות הממוקדת בפתרון בעיה שמטרתה לפתור או לשנות את המצב הבעייתי, והתמודדות הממוקדת ברגש שמטרתה לווסת את התגובה הרגשית לבעיה מבלי לשנות את המציאות. ישנם חוקרים המציינים פונקציה נוספת של התמודדות והיא ההימנעות (Endler & Parker, 1990).

קיים קשר הדוק בין בחירה בדרך התמודדות זו או אחרת לבין ההערכה הקוגניטיבית. התמודדות הממוקדת בפתרון בעיה קשורה בדרך כלל להערכת אתגר ושליטה, לעומת התמודדות הממוקדת ברגש הקשורה להערכת איום ונזק בלתי נשלט (Lazarus, 1999). מחקרים בתחום מצביעים על קשר בין התמודדות הממוקדת ברגש והימנעות לבין רמות גבוהות של מצוקה נפשית ודיכאון (Endler & Parker, 1993; Pakenham & Rinaldis, 2001).

לאסטרטגיות של התמודדות יש תפקיד מרכזי בתהליך ההסתגלות של עולים ומהגרים. מנגנוני התמודדות הזמינים לעולה עלולים להפוך לבלתי מתאימים לתנאי הסביבה החדשה, ואם אינו מצליח להתאים אותם לדרישות המצב או לפתח מנגנונים חלופיים, הוא עלול להיפגע מהשפעות שליליות של דחק מתמשך על מצבו הגופני והנפשי (Schmitz, 2001; Shuval, 1993). גישה חיובית ואופטימית, ובמקביל התמודדות פעילה ומכוונת למטרה, נתפסות כגורמים חיוניים ביכולתו של העולה לעמוד בהצלחה באתגרי ההסתגלות (Gardner, 2002; Rotenberg, Tobin, 1996; Krause & Lubovkov, 1996).

2. הערכה, התמודדות ומשאבים אישיים

תהליכי ההערכה וההתמודדות מושפעים בין היתר ממשאביו האישיים של הפרט. תכונות אישיות כגון דימוי עצמי, מוקד שליטה, אופטימיות, תחושת שליטה וכד' מהווים חלק מההקשר הפסיכולוגי של הערכת הלחץ וההתמודדות איתו (Moos & Schaefer, 1993). משאבים אישיים שייבחנו במחקר זה הם סובלנות לעמימות וגמישות קוגניטיבית, שכמעט ולא נחקרו בתחום של התמודדות עם מצבי לחץ, אך זכו להתייחסות נרחבת בחקר ההסתגלות הבין-תרבותית.

סובלנות לעמימות (סל"ע) מוגדרת כטווח של תגובות לגירוי לא מוכר, מורכב, לא ברור או נתון לפירושים סותרים, הנעות בין דחייה (חוסר סובלנות) למשיכה (סובלנות) (McLain, 1993). לרוב, אדם בעל רמה נמוכה של סל"ע נתפס כחווה רמות לחץ גבוהות, מגיב מוקדם מדי, ונמנע מגירויים עמומים ומסיכונים, לעומת אדם בעל רמה גבוהה של סל"ע התופס את המצב העמום כרצוי ומאתגר, ואינו מכחיש את מורכבותו (Furnham & Ribchester, 1995). אנשים בעלי רמת סל"ע נמוכה פחות פתוחים לשינוי ולנטילת סיכונים (McLain, 1993) ומדווחים על מצוקה גבוהה במצבי לחץ הקשורים לעבודתם (Siegall & Cummings, 1995). כמו כן נמצא כי רמה נמוכה של סל"ע מהווה גורם סיכון לדיכאון (Andersen & Schwartz, 1992) ודאגה (Dugas, 1997). כאשר אדם בעל רמת סל"ע נמוכה ניצב בפני החלטה חשובה, הוא יחוש רמה גבוהה של גירוי רגשי, יתקשה להפעיל מיומנויות לפתרון בעיה ויזדקק לכמות גדולה יותר של מידע לפני כל התקדמות. בנוסף, חוסר בסל"ע יוביל לשימוש במיומנויות התמודדות לא יעילות המצמצמות באופן זמני את אי-הודאות אך לא פותרות את עצם הבעיה.

מושג חוסר הסובלנות לעמימות קשור היסטורית ותאורטית למושג חוסר גמישות (rigidity). אם סל"ע משמעותה נטיית הפרט לתפוס גירוי מסוים בדרך מסוימת, משמעותו של חוסר גמישות הוא הנטייה לדפוס תגובה מסוימים קבועים ללא קשר לגירוי המעורר אותם. חוסר גמישות קוגניטיבית מוגדר כהעדפה של ידע מוחלט על פני ידע הסתברותי ונטייה לחפש מבנה מעבר למצבים וליזמן (Stevens, 1993-94). גמישות קוגניטיבית, לעומת זאת, מוגדרת כמודעות של האדם לכך שבכל מצב נתון קיימות אפשרויות ואלטרנטיבות פעולה ונכונות להיות גמיש ולהסתגל למצב (Martin & Anderson, 1998). גמישות קוגניטיבית נמצאה קשורה לאסרטיביות, ליכולת להיות קשוב לאחרים, ולביטחון שחש הנבדק במהלך תקשורת עם אנשים זרים (Martin & Anderson, 1998). בנוסף, היא נתפסת כתורמת להתמודדות יעילה ולהערכה של אירועים חדשים ומורכבים כהזדמנויות לגדילה לעומת איום אישי (Stevens, 1992).

שתי התכונות נחקרו רבות בהקשר של מעבר בין-תרבותי לצורכי עבודה ולימודים. כך, סל"ע נתפסת כמאפיין מרכזי של אנשים המצליחים במעבר מסוג זה וחווים רמה נמוכה של קונפליקט אישי. הטענה היא כי יכולתו של אדם בעל רמת סל"ע גבוהה להעריך נקודות מבט שונות, לעמוד בפני חוסר ודאות ולהתמודד עם חוסר עקביות, הינה מיומנות חיונית במעבר בין-תרבותי (Leong & Ward, 2000).

גמישות קוגניטיבית נחשבת לאחת התכונות המאפיינות את המועמד המתאים לעבודה במדינה זרה. בהקשר זה היא נתפסת כהיעדר דעות קדומות, כבוד לדעות ולרעיונות של אחרים ולהתנהגויות לא צפויות, מודעות ליחסיות תרבותית של דעות אישיות, ויכולת להעמיד בספק ואף לדחות דעות מוקדמות (Torbiorn, 1982). הגמישות חשובה מאוד בניהול פער בין ציפיות העובד לבין המציאות במדינה החדשה ובהתאמת אסטרטגיות ההתנהגות שלו להיבטים של

תרבות זרה (Van Oudenhoven & Van der Zee, 2002). גמישות קוגניטיבית נמצאה קשורה לתחושת חוללות עצמית ולבריאותם הנפשית של הנבדקים. סובלנות לעמימות וגמישות קוגניטיבית נמצאו קשורות ללמידה מוצלחת של שפה זרה, כאשר סטודנטים בעלי רמות גבוהות של משאבים אלה נטו להתמיד יותר בלמידה ולקחת סיכונים בהקשר של שימוש בשפה (Ehrman & Oxford, 1995). אם כן, ניתן לראות כי שני המשאבים יכולים לקדם הסתגלות במהלך מעבר בין-תרבותי, הן באמצעות תפיסה של דרכי התנהגות והתמודדות חלופיות, והן באמצעות הפעלת אסטרטגיות התמודדות מגוונות המותאמות לדרישות המצב הספציפי.

3. נכונותם של העולים להישאר בארץ

כאמור, קיימת הסכמה בקרב החוקרים לגבי זיקתם החלשה יחסית של יהודי חבר העמים ליהדות והמניעים הכלכליים העומדים מאחורי ההחלטה לעלות לישראל. הדבר חשוב במיוחד לאור הטענה כי זהות יהודית והזדהות עם המדינה הם גורמים מרכזיים בהחלטתם של העולים להגר לארצות אחרות או לחזור למולדתם (קריבוש, 2003).

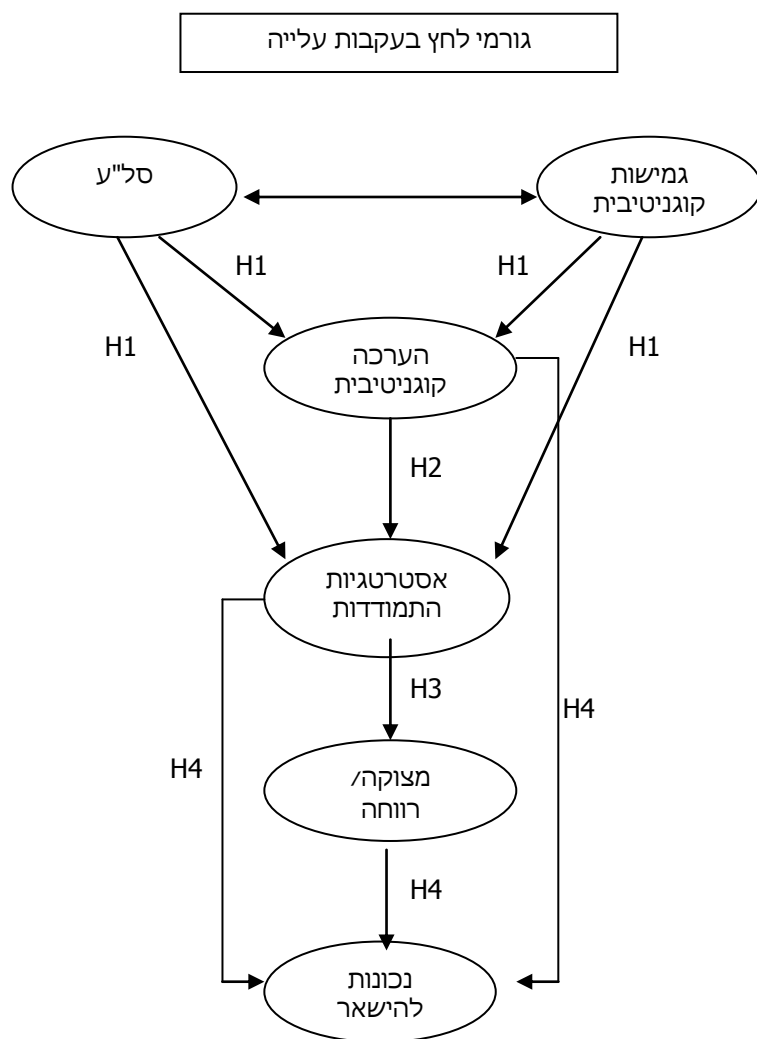
התייחסותם של העולים לישראל כאל מקום מגורים קבוע הינה סוגיה חברתית חשובה לאור ההשקעה הדרושה לצורך קליטתם ולאור היותה של קליטת העלייה אחד מאבני היסוד של האידאולוגיה הציונית. ניתן לומר שהחברה הישראלית מצפה ליחס של מחויבות מצד העולים לארצם החדשה. מחויבות למדינה חדשה, שכמעט ולא נחקרה בספרות המקצועית, הינה משתנה הראוי להתייחסות במחקרים העוסקים בהסתגלותם של עולים.

מושג המחויבות נחקר רבות בפסיכולוגיה הארגונית, כאשר מחויבות לארגון נמצאה כמנבא מובהק של תחלופת העובדים. מחויבות ארגונית הינה עמדה המייצגת את הקשר המתקיים בין העובד לבין הארגון, את עוצמת ההזדהות שלו עם הארגון והמעורבות בו, ואת שאיפתו לשמור על חברותו בארגון (Cook & Wall, 1980; Porter, Steers, Mowday & Boulian, 1974). מחויבות ארגונית קשורה לשביעות רצון מעבודה, תחושת רווחה ומענה על צרכים אישיים, אך הינה בעלת כושר ניבוי הגבוה מזה של משתנים אלה ביחס לתחלופת העובדים (Porter et al., 1974). בדומה, ניתן לצפות כי ימצא קשר בין תחושת המחויבות של העולים כלפי ישראל לבין משתנים כגון רווחה ומצוקה נפשית, וכי ביכולתה לספק מידע ייחודי על עמדותיו של העולה ועל כוונותיו להישאר בישראל.

4. מטרת המחקר ומודל המחקר

במחקר הנוכחי נבדקו הקשרים בין משאבים אישיים, הערכות קוגניטיביות ותהליכי התמודדות לבין רמות המצוקה והרווחה בקרב העולים ממדינות חבר העמים בישראל ונכונותם להישאר בארץ (איור 1). המחקר מתבסס על מודל הלחץ וההתמודדות של לזרוס ופולקמן (Lazarus & Folkman, 1984a). עד כה המודל לא נבדק לצורך ניבוי מדדי ההסתגלות של עולים ומהגרים. קיימים ממצאים בדבר יעילותן של אסטרטגיות התמודדות הממוקדות בבעיה במעבר הבין-תרבותי (Gardner, 2002; Rotenberg et al., 1996). גם משתנים בלתי תלויים אחרים, כגון סל"ע וגמישות קוגניטיבית, נבדקו ונמצאו כבעלי תפקיד חיוני בהקשר של תפקוד בין-תרבותי (Leong & Ward, 2000; Van Oudenhoven & Van der Zee, 2002). המחקר הנוכחי אושר על-ידי ועדת האתיקה של אוניברסיטת חיפה.

איור 1: מודל המחקר - משאבים אישיים, הערכה קוגניטיבית ואסטרטגיות התמודדות כגורמי רווחה/מצוקה ונכונות להישאר בארץ (H1-H4 – השערות המחקר)

4.1 המדגם

במחקר השתתפו 301 עולים מחבר העמים, אשר בתקופת ביצוע המחקר שהו בארץ שלוש שנים לכל היותר. המשתתפים אותרו באולפנים ברחבי הארץ. 34% (103) מהמשתתפים נדגמו באולפן בתל-אביב, 14% (42) בחיפה, 9.6% (29) בירושלים והשאר בפתח-תקוה, אשדוד, עמק הירדן, חולון, נתניה, בת-ים וקריית-אתא. 67.1% מהמשתתפים הן נשים, 68.8% נשואים והורים לילד אחד או יותר (71.1%). טווח הגילאים של המשתתפים נע בין 25 ל-45 שנים, כאשר הגיל הממוצע הינו 33.57 (ס"ת 6.87). כמחצית מהמשתתפים מגדירים עצמם כיהודים (49.5%). רוב המשתתפים הם בעלי השכלה אקדמית (55.8%). 42.2% מהמשתתפים עלו לארץ מרוסיה, 28.6% מאוקראינה, והשאר ממדינות אחרות בחבר העמים. 59.8% מהמשתתפים אינם עובדים כלל ו-36.2% מועסקים בעבודה שלא תואמת את הכשרתם המקצועית.

4.2 כלי המחקר

לפני ביצוע המחקר, נערכו שני מחקרים מקדימים (pre-test) לפיתוח ובדיקה של כלי המחקר. במחקר המקדים הראשון השתתפו 19 עולים. מטרתו היו בחירת שלושה גורמי לחץ הקשורים לעלייה שייבדקו במחקר, ובדיקת מהימנות של שאלון הנכונות להישאר בארץ שנבנה לצורך המחקר. במחקר המקדים השני השתתפו 35 עולים שקיבלו את שאלון המחקר המלא. על סמך ממצאיו, נעשו שינויים אחדים בשאלון המחקר, המפורטים בהמשך. בנוסף, במחקר המקדים השני נכללה רשימה של עשרה מניעים להחלטה לעלות, המבוססת על שאלונים של משרד הקליטה ושלושה ראיונות עומק שנערכו לפני ביצוע המחקר. כל השאלונים במחקר הועברו בשפה הרוסית. חלקם תורגמו מאנגלית על-ידי שני מתרגמים העוסקים במחקר במדעי החברה השולטים ברמה גבוהה בשפה האנגלית והרוסית, חלקם תורגמו לרוסית בעבר לצורך מחקרים אחרים, בעוד הנותרים נבנו בשפה הרוסית לצורך המחקר.

שאלון דמוגרפי: השאלון כולל משתנים אישיים כגון גיל, מין, מצב משפחתי, השכלה, ותק בארץ, סטטוס תעסוקתי, מצב כלכלי, מצב בריאותי ומשתנים דמוגרפיים נוספים. בשאלון הדמוגרפי נכללו גם המניעים לעלייה, כגון מניעים כלכליים, ציונות, לחץ משפחתי וכד', סה"כ עשרה מניעים. לגבי כל מניע, המשתתפים התבקשו לציין האם עבורם הוא היווה מניע לעלייה לישראל. במהלך ניתוח הנתונים נערך ניתוח גורמים למניעים לעלייה ובו נמצאו ארבעה גורמים בעלי ערך עצמי גבוה מ-1, המסבירים 50.31% מהשונות: מניע כלכלי (יתרון כלכלי, קידום קריירה ורכישת השכלה); מניע אידאולוגי (מניעים פוליטיים, ציונות ואנטישמיות); מניע משפחתי (עלייה למען המשפחה, ועלייה בעקבות לחץ של בני משפחה וחברים); עתיד הילדים. לפריט העשירי – מניעים אחרים, לא נמצאה טעינות לאף גורם והוא לא נכלל בניתוח.

סובלנות לעמימות (סל"ע) נבדקה באמצעות שאלון MSTAT-I של מקליין. השאלון בנוי מ-22 היגדים הבודקים את יחסו של הנשאל כלפי מצבים עמומים. לכל היגד שבע אפשרויות תשובה (1 - לא מסכים מאוד; 7 - מסכים מאוד). הכלי נבדק ונמצא תקף (McLain, 1993). במחקר הנוכחי מהימנות אלפא של השאלון הינה 0.86.

גמישות קוגניטיבית נבדקה באמצעות שתי סקלות של פתיחות (פתיחות התנהגותית ורעיונית) מתוך חמש סקלות של פתיחות משאלון ה- NEO-PI-R של קוסטה ומקריי (Costa & McCrae, 1992). פתיחות התנהגותית הינה הנכונות להתנסות בפעילויות שונות, ללכת למקומות חדשים, או לטעום מזון לא שגרתי, ומשמעותה העדפה של חידוש וגיוון על פני שגרה. פתיחות רעיונית

מתייחסת לסקרנות אינטלקטואלית, 'ראש פתוח' ונכונות לשקול רעיונות חדשים. הכלי נבדק ותוקף. לצורכי המחקר נעשה שימוש בגרסה הרוסית של הסקלה (Martin, Costa, Oryol, 2002). במחקר הנוכחי מהימנות אלפא של ממד הפתיחות ההתנהגותית הינה 0.67. ושל הפתיחות הרעיונית - 0.74.

גורמי לחץ בעלייה, הערכות קוגניטיביות ואסטרטגיות התמודדות: בחירת גורמי הלחץ שייבדקו במחקר נעשתה במחקר המקדים הראשון. לשם כך המשתתפים קיבלו רשימה בת 20 פריטים, כל אחד מתייחס לקושי ספציפי בתהליך ההסתגלות, והם התבקשו לדרגם לפי רמת חשיבותם בסולם של 1 עד 5. הרשימה מתבססת על הכלים הבאים: שאלון של המשרד לקליטת העלייה (דמיאן ורוזנבאום-תמרי, 1997); Perceived Immigration Related Stressors Scale (Ritsner, Modai & Ponizovsky, 2000); ו-The Demands of Immigration Scale (Aroian, Norris, 1998). מתוך 20 גורמי לחץ שהוצגו למשתתפים, נבחרו שלושה שדורגו על-ידם כמשמעותיים ביותר, והם: קשיים הקשורים לעבודה ומציאת תעסוקה, קשיים הקשורים ללימוד עברית, וקשיים הקשורים למציאת דיור.

המשתתפים התבקשו להתייחס לתהליכי הערכה והתמודדות לגבי כל גורם לחץ בנפרד. שאלון ההערכה הקוגניטיבית מתבסס על כלי של ביורק וקלוויקי (Bjork & Klewicki, 1997) שהותאם למחקר הנוכחי ומתייחס להערכות המצב הבאות: נזק, איום, אתגר ושליטה. המשתתף התבקש לדרג את הערכותיו לגבי כל אחד משלושת גורמי הלחץ הנבדקים במחקר מ-1 עד 5. בניתוח הממצאים נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים בינוניים עד חזקים בין ההערכות של שלושת הגורמים, מה שהוביל ליצירת מדדי הערכה כוללניים המתבססים על ממוצע ההערכות של שלושת גורמי הלחץ, בעלי טווח ערכים מ-1 עד 5, כאשר ציון גבוה מציינ רמה גבוהה של הערכה מסוג מסוים.

אסטרטגיות התמודדות עם כל גורם לחץ נבדקו באמצעות שאלון התמודדות CISS (Endler & Parker, 1990). השאלון מורכב משלושה ממדים: התמודדות הממוקדת במטלה, התמודדות הממוקדת ברגש, והימנעות הכוללת שתי תתי-סקלות: הסחת דעת והסחת דעת חברתית. כל השאלון מורכב מ-48 היגדים המשקפים את דרכי ההתמודדות של הפרט עם מצבי לחץ. התשובות לשאלון נעות על סולם של 1 עד 5 ומשקפות את המידה בה המשתתף משתמש בכל שיטת התמודדות (מ'בכלל לא' ועד 'במידה רבה מאוד') (Endler & Parker, 1990). לצורכי המחקר הנוכחי, הוחלט ליצור גרסה מקוצרת של השאלון ובה 20 פריטים. לשם כך, נבחרו 12 פריטים מממדי ההתמודדות הממוקדת במטלה וברגש (שישה מכל אחד) על-פי מספר קריטריונים: רמת טעינות גבוהה על הממד אליו הפריט משתייך, ורמת טעינות נמוכה על ממדים אחרים. ממד ההימנעות הורכב תחילה משישה פריטים מתתי-הסקלות של הסחת דעת והסחת דעת חברתית, אך במחקר המקדים השני שהופעל לפני המחקר התקבלה מהימנות נמוכה של ממד ההימנעות שנוצר. לאור זאת, הוחלט לבנות את ממד ההימנעות מפריטים המרכיבים תת-סקלה של הסחת-דעת בלבד (שמונה פריטים). מהימנות אלפא של הממדים במחקר הנוכחי נעה בין 0.83 ל-0.87. להתמודדות הממוקדת במטלה; בין 0.82 ל-0.83. להתמודדות הממוקדת ברגש; ובין 0.80 ל-0.81. להימנעות. גם כאן נמצאו קשרים חיוביים מובהקים חזקים בין אסטרטגיות התמודדות עם גורמי הלחץ השונים, וכתוצאה מכך נבנו מדדי התמודדות כוללניים מעבר לשלושת גורמי הלחץ, המבוססים על ציון ממוצע של שלושת הגורמים.

רווחה אישית: רווחה אישית נבדקה באמצעות שאלון ה-Satisfaction With Life Scale של דיינר וחבריו (Diener, Emmons, Larsen & Griffin, 1985). השאלון מורכב מחמישה פריטים הבודקים את שביעות רצונו של המשתתף מחייו, כאשר עליו לדרג את מידת נכונותם עבורו על סולם של 7-1 (1- לא מסכים מאוד; 7- מסכים מאוד). במחקר הנוכחי מהימנות אלפא של השאלון הינה 0.77.

מצוקה אישית: המצוקה נבדקה באמצעות ממדי הדיכאון והחרדה מתוך שאלון ה-BSI של דרוגטיס (Derogatis, 1993). כל ממד כולל שישה פריטים/סימפטומים, ועל המשתתף לציין באיזו מידה הוא מוטרד מכל אחד מהם (0 - לא מוטרד בכלל; 4 - מוטרד מאוד). הכלי נמצא בשימוש במחקרים חברתיים, פסיכיאטריים ואפידמיולוגיים בקרב מהגרים, והוא תורגם לשפות שונות, בכללן רוסית (Mirsky et al., 2002). במחקר הנוכחי ממד הדיכאון כלל חמישה פריטים (לאחר החלטה להוריד פריט העוסק במחשבות אובדניות). מהימנות אלפא הינה 0.86. לממד הדיכאון; 0.88. לממד החרדה; ו-0.91. לשני הממדים יחד.

נכונות להישאר בארץ: השאלון נבנה לצורכי מחקר זה, על בסיס שאלונים הבודקים מחויבות ארגונית (Cook & Wall, 1980; Porter et al., 1974). לצורך בניית השאלון נבחרו שמונה פריטים מכלים אלה והותאמו לבדיקת הנכונות להישאר בארץ, כגון: "אני גאה לספר לאנשים אחרים שאני חלק מהחברה הישראלית". מעבר לפריטים אלה, שאלון הנכונות כולל שני פריטים נוספים: (1) אם הייתה לי ברירה, הייתי נשאר לחיות בארץ (קריבוש, 2003); ו-(2) אני רוצה לחיות בישראל. במחקר המקדים הראשון הורד אחד הפריטים, כך שהשאלון הסופי כולל תשעה פריטים, שהתשובות עליהם נעות על סולם בין 1 ל-5 (1 - מאוד לא מסכים; 5 - מסכים מאוד). מהימנות אלפא של השאלון כפי שנמצאה במחקר הינה 0.91.

4.3 ממצאים

4.3.1 מתאמים בין משתני המחקר

בטבלה 1 מוצגים מתאמים בין משתני המחקר. ניתן לראות כי קיים מתאם חיובי בין המשאבים האישיים - סל"ע וגמישות קוגניטיבית ($r=.23-.35$, $p<.001$). המשאבים קשורים באופן חיובי לרמת הרווחה ולנכונות להישאר בארץ, ובאופן שלילי לרמות הדיכאון והחרדה. רמת הסל"ע קשורה באופן חיובי להערכת שליטה ולהתמודדות הממוקדת במטלה, ובאופן שלילי להערכת איום ונזק ולהתמודדות הממוקדת ברגש. מדדי הגמישות הקוגניטיבית מראים דפוסי קשר דומים, אם כי עקביים פחות.

הערכות שליטה ואתגר קשורות באופן חיובי להתמודדות הממוקדת במטלה, והערכות איום ונזק קשורות להתמודדות הממוקדת ברגש. בהתאם להשערות המחקר, הערכות איום ונזק, התמודדות הממוקדת ברגש והימנעות, קשורות באופן חיובי וחזק לרמות הדיכאון והחרדה ובאופן שלילי לרווחה אישית ולנכונות להישאר בארץ. הערכות אתגר ושליטה והתמודדות הממוקדת במטלה קשורות באופן חיובי לרווחה אישית ונכונות להישאר בארץ. משתני הדיכאון, החרדה, הרווחה והנכונות להישאר בארץ קשורים ביניהם בהתאם להשערות. לאור מתאמים חיוביים חזקים בין הערכות האיום והנזק ($r=.67$) ומדדי החרדה והדיכאון ($r=.71$), נבנו שני מדדים חדשים: מדד מאוחד להערכת איום/נזק ומדד מצוקה המבוסס על מדדי החרדה והדיכאון יחד.

טבלה 1: מתאמי פירסון בין משאבים אישיים, הערכות קוגניטיביות, אסטרטגיות התמודדות, מצוקה, שביעות רצון ונכונות להישאר בארץ

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. סל"ע	-													
2. פ. התנהגותית	.35**	-												
3. פ. רעיונית	.35**	.23**	-											
4. הערכת שליטה	17.**	07.	.05	-										
5. הערכת נזק	-.26**	-.12*	-.14*	-.27**	-									
6. הערכת איום	-.33**	-.16**	-.06	-.29**	.67**	-								
7. הערכת אתגר	-.03	.03	.00	.23**	14.*	.09	-							
8. הת. מ. במטלה	14.*	.08	.26**	22.**	.47**	.50**	.00	-						
9. הת. מ. ברגש	-.38**	-.18**	-.09	-.18**	.47**	.50**	14.*	.01	-					
10. הימנעות	-.05	-.10	.01	-.05	.07	.06	.02	-.21**	.34**	-				
11. חרדה	-.27**	-.19**	-.11	-.08	.41**	.32**	19.**	-.03	.53**	.24**	-			
12. דיכאון	-.35**	-.22**	-.17**	-.13*	.39**	.34**	.08	-.11	.56**	.27**	.71**	-		
13. שב. רצון	.42**	.16**	.20**	.20**	-.35**	-.28**	.06	.29**	-.25**	.03	-.26**	-.31**	-	
14. נכונות	.33**	.26**	.17**	.18**	-.22**	-.26**	.17**	.42**	-.25**	-.11*	-.33**	-.42**	.46**	-
ממוצע	3.65	3.13	3.29	2.90	3.14	3.36	3.29	3.96	2.72	2.09	1.88	2.10	3.58	3.73
סטיית תקן	72.	57.	64.	66.	85.	92.	91.	64.	85.	66.	81.	94.	1.10	.81
α	86.	67.	74.	54.	61.	69.	73.	86.	89.	91.	88.	86.	77.	.91

סל"ע – סובלנות לעמימות

פ. התנהגותית – פתיחות התנהגותית

פ. רעיונית – פתיחות רעיונית

הת. מ. במטלה – התמודדות הממוקדת במטלה

הת. מ. ברגש – התמודדות הממוקדת ברגש

נכונות – נכונות להישאר בארץ

* - $p < .05$ ** - $p < .01$

4.3.2 בדיקת המודל באמצעות ניתוח משוואות מבניות (Structural Equation Modeling)

לבדיקה של התאמת מודל המחקר לנתונים שנאספו, נערך ניתוח משוואות מבניות באמצעות תוכנת AMOS 5.0 (Arbuckle, 2003). במסגרת הניתוחים נבדקו שלושה מודלים אפשריים. מודל 1: מודל מדידתי לבדיקת טעינויות של המשתנים הנצפים (אינדיקטורים) על המשתנים הלטנטיים (פקטורים). המודל בנוי מ-12 פקטורים, כאשר פקטורים של סובלנות לעמימות, הערכות קוגניטיביות, אסטרטגיות התמודדות ונכונות להישאר בארץ, בנויים משלושה אינדיקטורים כל אחד, ופקטורים של פתיחות רעיונית והתנהגותית, שביעות רצון ומצוקה, בנויים משני אינדיקטורים כל אחד. רמת הטעינות של כל האינדיקטורים גבוהה מ-0.50, ועבור אסטרטגיות התמודדות, מצוקה, רווחה ונכונות להישאר בארץ רמת הטעינות גבוהה מ-0.78. כפי שניתן לראות בטבלה 2, מודל המדידה נמצא מובהק ($\chi^2(398)=726.77, p<.001$), אך בעל מדדי התאמה טובים (IFI, TLI, CFI ; $RMSEA=.052$) גבוהים מ-0.90. המצביעים על התאמה טובה של המודל לנתונים.

טבלה 2: ניתוח משוואות מבניות – מדדי התאמה

מודל	χ^2	df	RMSEA	CFI	TLI	IFI
מודל 1	726.77**	398	.052	.929	.906	.931
מודל 2	828.62*	419	.057	.911	.889	.914
מודל 3	564.60*	327	.049	.929	.912	.930

* - $p < .001$

Root Mean Square Error of Approximation = RMSEA

Comparative Fit Index = CFI

Tucker Lewis Index = TLI

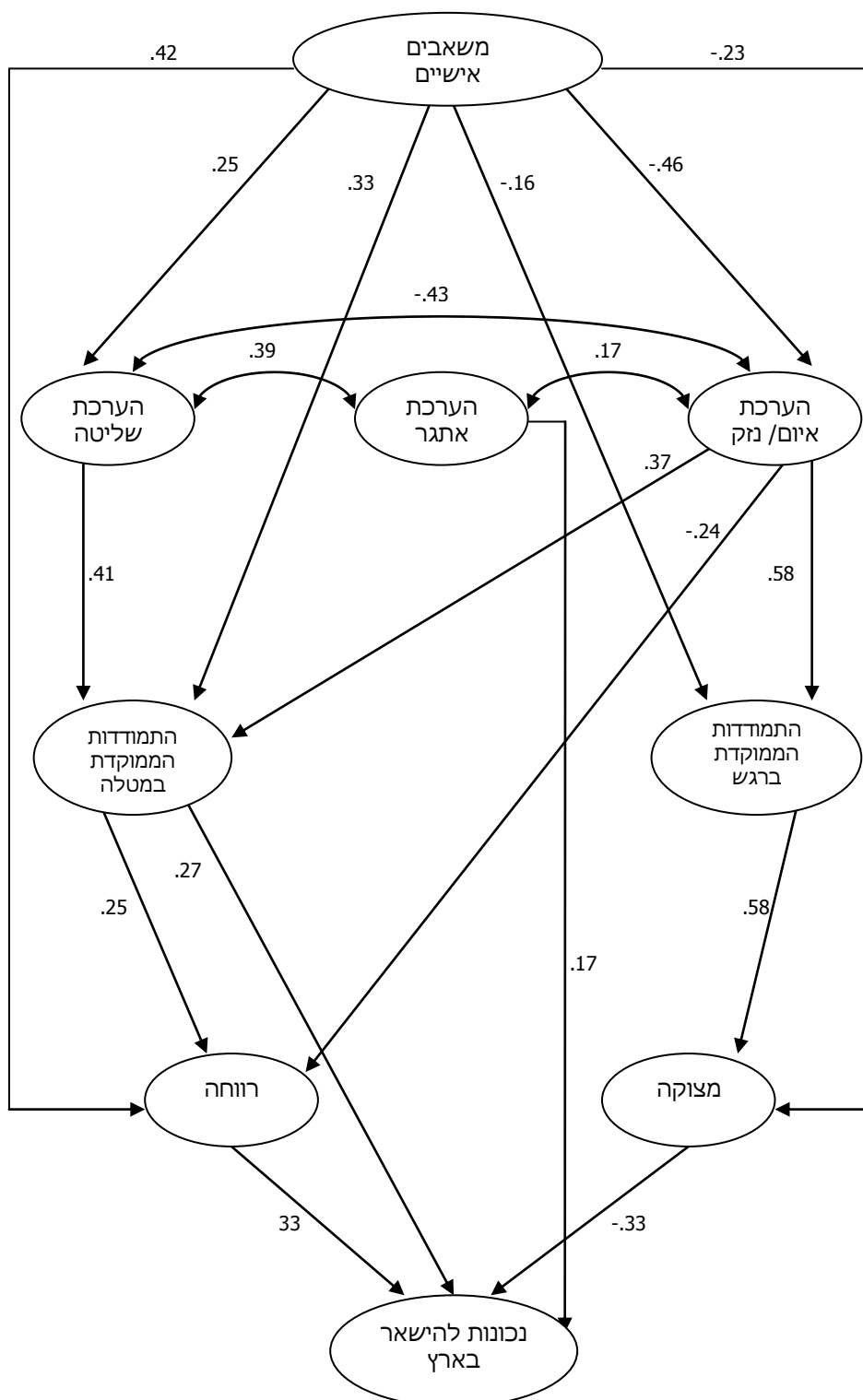
Incremental Fit Index = IFI

בנוסף נבדקו שני מודלים מבניים לבדיקת דפוסי השפעה בין המשתנים הלטנטיים: מודל 2, המודל המקורי כפי שהוצג בפרק ההשערות (איור 1), ומודל 3 שהוא גרסה משופרת של מודל 2. בכל המודלים נכללו קורלציות בין השוניות הלא מוסברות (error terms) של משתני ההערכה וההתמודדות לבין עצמן, לביטוי קשרים בין הערכות שונות ואסטרטגיות התמודדות שונות.

המודל שנבחר משלושת המודלים שנבדקו הינו מודל 3 (איור 2). המודל נמצא מובהק סטטיסטית ($\chi^2(327)=564.60, p<.001$), ובעל מדדי התאמה טובים (IFI, TLI, CFI ; $RMSEA=.049$) גבוהים מ-0.90. לצורך בדיקת מודל זה נבנה פקטור מדרגה שנייה של משאבים אישיים המורכב מסל"ע, פתיחות התנהגותית ופתיחות רעיונית, ופקטור מדרגה שנייה של התמודדות הממוקדת ברגש והימנעות. כמו כן הורדו נתיבים לא מובהקים שהופיעו במודל המקורי (משאבים אישיים – הערכת אתגר; הערכת אתגר – הנכונות להישאר בארץ; הערכת איום/נזק – התמודדות הממוקדת במטלה; הערכת האיום/נזק – שביעות רצון; התמודדות הממוקדת במטלה – נכונות להישאר בארץ). המודל כולל רק נתיבים מובהקים סטטיסטית. הוספת משתנים דמוגרפיים למודל לא הביאה לשינוי מהותי במודל עצמו או במדדי ההתאמה.

איור 2: ניתוח משוואות מבניות – מודל 3

כל הציונים מובהקים ברמה של $p < .05$.

בהתאם להשערה 1 (H1), משאבים אישיים קשורים באופן ישיר וחיוני להערכת שליטה והתמודדות הממוקדת במטלה ובאופן ישיר ושלילי להערכת איום/נזק והתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות. בניגוד למשוער, לא נמצא קשר בין משאבים אישיים לבין הערכת אתגר.

גם השערה 2 (H2) אוששה באופן חלקי, כאשר הערכת שליטה נמצאה קשורה להתמודדות הממוקדת במטלה, והערכת איום/נזק – להתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות. הערכת אתגר, לעומת זאת, לא נמצאה קשורה באופן ישיר להתמודדות, והערכת איום/נזק נמצאה קשורה באופן חיוני להתמודדות הממוקדת במטלה.

בהתאם למצופה לפי השערה 3 (H3), התמודדות הממוקדת ברגש נמצאה קשורה באופן חיוני לרמת הרווחה, אך לא לרמת המצוקה. בדומה לכך, התמודדות הממוקדת ברגש והימנעות נמצאה קשורה באופן חיוני לרמת המצוקה, אך לא לרמת הרווחה.

בהתאם להשערה 4 (H4), ציפינו כי הערכות קוגניטיביות, אסטרטגיות התמודדות, רווחה ומצוקה ינבאו את רמת הנכונות של המשתתפים להישאר בארץ. השערה זו אוששה באופן חלקי, כאשר הנכונות להישאר בארץ נמצאה קשורה באופן חיוני להערכת אתגר, התמודדות הממוקדת במטלה ורווחה, ובאופן שלילי למצוקה. עם זאת, הערכות שליטה ואיום/נזק והתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות לא נמצאו קשורות לנכונות להישאר בארץ.

כפי שניתן לראות באיור 2, משאבים אישיים נמצאו קשורים באופן ישיר לרמות הרווחה והמצוקה המדווחות, דבר המרמז על השפעתם הישירה על משתנים אלה. זאת אומרת, חלק מההשפעות של המשאבים האישיים הינן השפעות ישירות ללא תיווך של משתני ההערכה וההתמודדות.

5. דיון

המחקר התמקד בתהליכי הערכה והתמודדות בקרב עולים מחבר העמים בישראל, תוך ניסיון לעמוד על תפקידם של משאבים אישיים של סל"ע וגמישות קוגניטיבית בהסתגלותם של המשתתפים. מודל הלחץ וההתמודדות של לזרוס ופולקמן (Lazarus & Folkman, 1984a) שימש כמסגרת תאורטית למחקר.

השערה 1 (H1) של המחקר אוששה באופן חלקי, כאשר נמצא קשר ישיר וחיוני בין משאבים אישיים לבין הערכת שליטה והתמודדות הממוקדת במטלה, וקשר ישיר ושלילי בין המשאבים לבין הערכת איום/נזק והתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות. משאבי סל"ע וגמישות קוגניטיבית נמצאו קשורים באופן ישיר גם לרמות המצוקה והרווחה של המשתתפים, דבר המרמז על השפעתם הישירה של משתנים אלה ללא תיווך של משתני ההערכה וההתמודדות. ממצאים אלה תואמים ממצאים של מחקרים קודמים בדבר רמה נמוכה של נכונות לשינוי בקרב אנשים בעלי סובלנות נמוכה לעמימות ומידה מועטה של גמישות (Costa & McCrae, 1992; McLain, 1993), בעיקר כאשר מדובר בהסתגלות לשינוי תרבותי (Leong & Ward, 2000), ונטייתם לחוות רמות דחק גבוהות יותר במצבי לחץ (Siegall & Cummings, 1995).

הקשר בין סל"ע לבין ההערכות הקוגניטיביות מוסבר על-ידי נטייתם של אנשים בעלי רמת סל"ע נמוכה להעריך יתר על המידה את הסיכוי להתרחשותם של אירועים שליליים ולבסס ציפיות שליליות לעתיד על סמך אירועים לוחצים בהווה (Andersen & Schwartz, 1992; Dugas et al., 1997). הקשר השלילי שנמצא בין רמת סל"ע לבין התמודדות הממוקדת ברגש,

תומך בתפיסה לפיה אנשים בעלי רמה נמוכה של סל"ע נוטים להשתמש באסטרטגיות התמודדות לא יעילות, המצמצמות זמנית את רמת אי-הוודאות אך לא מביאות לפתרון הבעיה (Dugas et al., 1997).

באשר לגמישות הקוגניטיבית, תכונות כגון פתיחות ומוכנות לשקול רעיונות חדשים ובלתי שגרתיים (Costa & McCrae, 1992) יכולות לקדם התמודדות הממוקדת במטלה באמצעות העלאת פתרונות מקוריים ויעילים. בנוסף, גמישות קוגניטיבית, הנתפסת כמודעות לקיום של חלופות, מוכנות לגמישות ולהסתגלות ואמונה בחוללות עצמית (Costa & McCrae, 1992), יכולה לעודד התמודדות פעילה ולצמצם את הערכות האיום והנזק ואת רמת המצוקה. בהתאם להנחות אלה, משאבים אישיים נמצאו קשורים באופן חיובי לרמת הרווחה של המשתתפים ובאופן שלילי לרמת המצוקה שלהם. עם זאת, ובניגוד להשערה 1, משאבים אישיים לא נמצאו קשורים להערכת אתגר.

השערה 2 (H2), לפיה הערכות שליטה ואתגר יובילו להתמודדות הממוקדת במטלה והערכות איום ונזק יובילו להתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות, אוששה באופן חלקי גם היא. הערכת שליטה נמצאה קשורה באופן חיובי להתמודדות הממוקדת במטלה, בהתאם להנחת מודל הלחץ וההתמודדות (Lazarus, 1999). הממצא מדגיש את חשיבותה של תחושת השליטה ותרומתה לפעילות החיפוש המכוונת למטרה, הידועה כתורמת להסתגלותם של עולים ממדינות חבר העמים (Rotenberg et al., 1996). הטענה, לפיה תחושת השליטה הבסיסית של עולים אלה בישראל תלויה במציאת תעסוקה הולמת (Ben-David, 1995), מקבלת משמעות חדשה לאור ממצאים אלה.

הקשר החיובי בין הערכת האיום/נזק לבין התמודדות הממוקדת ברגש והימנעות והקשר השלילי בינה לבין רמת הרווחה של המשתתפים, עקבי עם ממצאי מחקרים קודמים (Carver & Scheier, 1994; Pakenham & Rinaldis, 2001). הקשר החיובי בין הערכת איום/נזק לבין התמודדות הממוקדת במטלה הינו בלתי צפוי, אך גם הוא נתמך על-ידי מחקרים אחרים (Carver & Scheier, 1994). תחושת האיום קשורה למגוון רחב של דפוסי התמודדות, כאשר התמודדות הממוקדת ברגש הינה תגובה יעילה למצב מאיים (Carver & Scheier, 1994). אירועים בעלי רמת איום גבוהה יכולים לעורר התמודדות הממוקדת ברגש לוויסות הרגשות השליליים, והתמודדות הממוקדת במטלה לפתרון הבעיה או הסרת האיום. כך, הערכת גורמי לחץ הקשורים לעלייה כאיום, יכולה לעורר פעילות חיפוש המכוונת למטרה כמו גם הפסקה של פעילות החיפוש (Rotenberg et al., 1996).

בניגוד להשערות, הערכת האתגר לא נמצאה קשורה להתמודדות הממוקדת במטלה, למרות שנמצא מתאם חיובי ביניהן. הסבר חלקי לממצאים אלה הוא מתאם חיובי בין הערכות אתגר ושליטה, המצמצם את השפעת האתגר כאשר שתיהן מוכנסות למודל. הסבר חלופי טמון במשמעות התרבותית של המושג 'אתגר'. בשפה הרוסית לא קיים תרגום מדויק למילה זו, ועל כן יש להתחשב במשמעות התרבותית של המושג כאשר חוקרים אותו בקרב משתתפים דוברי רוסית.

בהתאם להשערה 3 (H3), התמודדות הממוקדת במטלה נמצאה קשורה באופן חיובי לרווחה, והתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות נמצאה קשורה באופן חיובי למצוקה. הממצאים עקביים עם ממצאי מחקרים קודמים בדבר הקשר בין התמודדות הממוקדת ברגש לבין מצוקה

נפשית ודיכאון (Endler & Parker, 1993; Pakenham & Rinaldis, 2001). גם היעדר הקשר בין התמודדות הממוקדת במטלה לבין המצוקה ובין התמודדות הממוקדת ברגש לבין הרווחה נמצא עקבי עם ממצאי מחקרים קודמים (Pakenham & Rinaldis, 2001).

לסיום, כפי ששוער בהשערה 4 (H4), הנכונות להישאר בארץ נמצאה קשורה באופן חיובי להערכת אתגר, התמודדות הממוקדת במטלה ורמת הרווחה, ובאופן שלילי לרמת המצוקה. לא נמצא קשר ישיר בין נכונות להישאר בארץ לבין הערכות שליטה ואיום/נזק והתמודדות הממוקדת ברגש והימנעות, דבר המרמז על כך שהשפעותיהם של משתנים אלה מתווכים באמצעות משתני המצוקה והרווחה.

בדיקת המודל בשלמותו מצביעה על דפוס לפיו הערכות קוגניטיביות, המושפעות ממשאביהם האישיים של המשתתפים, מובילות לשימוש באסטרטגיות התמודדות ספציפיות התורמות לתחושות הרווחה והמצוקה וכך מנבאות את מידת הנכונות של המשתתפים להישאר בישראל. ממצאים אלה חשובים במיוחד לאור תפיסת העלייה העכשווית כמונעת על-ידי גורמים כלכליים יותר מאשר על-ידי גורמים אידאולוגיים (Ritsner, et al., 2001; Tartakovsky & Schwartz, 2001). בהיעדר מחויבות אידאולוגית, ישנה חשיבות רבה לגילוי גורמים אחרים שביכולתם להשפיע על נכונותם של העולים להישאר בארץ לטווח הרחוק.

יש לציין שרוב המחקרים בתחום הלחץ מתמקדים בתוצאותיו השליליות, כגון מצבים רגשיים שליליים או פסיכופתולוגיה. בשנים האחרונות מסתמנת מגמה של בדיקת ההשפעות החיוביות של התמודדות עם מצבי לחץ (Folkman & Moskowitz, 2000). התמודדות נתפסת כגורם התורם לרגשות חיוביים ובריאות פיזית ונפשית, כמו גם לתחושת רווחה ותפקוד תקין לטווח הארוך (Lazarus, 1999; Moos & Schaefer, 1993).

המחקר הנוכחי עקבי עם מגמה זו ובוחן הן את הגורמים והתוצאות השליליים (כגון הערכת איום/נזק ומצוקה) והן את החיוביים (הערכת שליטה ותחושת רווחה) של לחץ העלייה. הממצאים מצביעים על שני מסלולים מובחנים של התמודדות ותוצאותיה: מסלול הערכת השליטה - התמודדות הממוקדת במטלה - רווחה, לעומת מסלול הערכת האיום/נזק - התמודדות הממוקדת ברגש והימנעות - מצוקה. ממצא זה עקבי עם ממצאי המטא-אנליזה שנערכה על-ידי פנלי ועמיתיו (Penley, Tomaka & Wiebe, 2002) בדבר הקשר החזק בין התמודדות הממוקדת ברגש לבין ביטוי מצוקה והיעדר קשר עקבי בין התמודדות הממוקדת במטלה לבין ביטויים אלה. לעומת זאת, התמודדות הממוקדת במטלה נמצאה קשורה באופן חזק ועקבי עם ביטויים של רגש חיובי במצבי דחק מגוונים (Lowe, Norman & Bennett, 2000). ממצאי המחקר הנוכחי תומכים בידע המצטבר אודות תרומתה החיובית של התמודדות הממוקדת במטלה להיבטים החיוביים של ההסתגלות, במקרה זה - הסתגלות למעבר הבין-תרבותי.

6. מסקנות

לממצאי המחקר יש חשיבות רבה הן ברמת המדיניות של קליטת העלייה והן ברמת הטיפול הפרטני שניתן לעולים על-ידי מוסדות ואנשי מקצוע. ברמת המדיניות, הממצאים מצביעים על מרכזיותן של ההערכות הקוגניטיביות של העולים את גורמי הלחץ איתם הם מתמודדים, בייחוד הערכות השליטה והאיום. בהקשר זה, אסטרטגיות כגון שיתוף פעיל של לקוחות ושמירה על ערוצי תקשורת פתוחים בפעילותם של גופים ציבוריים העובדים עם העולים, יסייעו לחזק את

תחושת השליטה שלהם, למתן את חוסר הוודאות והעמימות המלוות את שלבי הקליטה הראשונים ובכך להוריד את עוצמת האיום שחווים העולים.

ברמה הפרטנית, ממצאי המחקר מצביעים על חשיבותן של תכונות הסל"ע והגמישות הקוגניטיבית, הערכות המצב, ואסטרטגיות התמודדות בקידום שביעות הרצון ובלימת הדחק הפסיכולוגי בקרב העולים. תכנון התערבויות שייתמקדו בחיזוק ובפיתוח התכונות והתהליכים האדפטיביים, ועבודה על שינוי תהליכים הפוגעים בהתמודדות יעילה, יסייע להעצים את העולים ולקדם הסתגלות חיובית ורמה גבוהה יותר של סיפוק ורווחה אישית.

ממצאי המחקר בדבר גורמי אישיות הרלוונטיים להסתגלות במעבר הבין-תרבותי, סל"ע וגמישות קוגניטיבית, יסייעו באיתור עולים ברמת סיכון גבוהה לפיתוח סימפטומים של מצוקה, ובמתן טיפול מונע לעולים אלה. לסיום, ממצאי המחקר יוכלו לסייע בהכשרה ובפיתוח של כוח אדם מקצועי ומיומן, בעל ידע בתהליכים קוגניטיביים והתנהגותיים המאפיינים את הסתגלותם של עולים ממדינות חבר העמים, שיוכל ליישם ידע זה בשדה המקצועי.

ממצאי המחקר מעלים שאלות שרצוי לחקור אותן בעתיד. ראשית, המחקר עסק בעולים מחבר העמים בלבד, המהווים את הקבוצה הגדולה ביותר מכלל העולים בישראל. מעניין יהיה להשוות בין קבוצות עולים שיש להן רקע תרבותי שונה, וכן בין לבין אוכלוסיות ותיקות המתמודדות עם קשיי אבטלה ודיור. שנית, גורמי הלחץ שהעלו המשתתפים במחקר המקדים ושנבדקו במחקר, הינם בעלי דמיון מסוים, במיוחד קשיי תעסוקה ודיור. בדיקה של קשיים אחרים הקשורים להשתלבות חברתית ותרבותית יכולה להעמיק את ההבנה אודות תפקידם ותורומם של גורמי ההערכה וההתמודדות עם קשיים מסוג זה.

לסיום, בספרות קיימת מודעות למרכזיותן של מערכות תמיכה משפחתיות וחברתיות בקרב העולים מחבר העמים. חקר השימוש במשאבי התמודדות אלה ותורומם להסתגלות העולים, יכול להשלים את הידע שלנו אודות מאגר אסטרטגיות התמודדות הזמינות לאנשים במעבר הבין-תרבותי.

רשימה ביבליוגרפית

- גיטלמן, צ' (1993). זהות יהודית-סובייטית בתקופת מעבר. *יהודי ברה"מ במעבר*, 16(1), 148-154.
- דמיאן נ', ורוזנבאום-תמרי י' (1997). *חמש שנים ראשונות בארץ, עולי ברה"מ לשעבר ספטמבר 1991 מול עולי יולי 1990. דוח מספר 11*. המשרד לקליטת העלייה, האגף לתיכנון ולמחקר.
- לשם, א', וליסק, מ' (1996-97). התגבשות הקהילה ה"רוסית" בישראל. *יהודי ברה"מ במעבר*, 19(4), 47-65.
- ריבקינה, ר' (1996-97). המגמות החדשות בחיי היהודים ברוסיה הבתר-סובייטית. *יהודי ברה"מ במעבר*, 19(4), 221-230.
- קריבוש, ל' (2003). *הסתגלות המערכת הזוגית בין עולי ברה"מ לשעבר אל המעבר הבין-תרבותי, כאשר אחד מבני הזוג לא יהודי*. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- Andersen, S.M. & Schwartz, A.H. (1992). Intolerance of ambiguity and depression: A cognitive vulnerability factor linked to hopelessness. *Social Cognition*, 10, 271-298.
- Arbuckle, J.L. (2003). *Amos 5.0 update to the Amos user's guide*. Chicago: Smallwaters.
- Aroian, K.J., Norris, A.E., Tran, T.V. & Schappler-Morris, N. (1998). Development and psychometric evaluation of the Demands of Immigration Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 6, 175-194.
- Ben-David, A. (1995). Family functioning and migration: Considerations for practice. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 22, 121-137.

- Bjorck, J.P. & Klewicki, L.L. (1997). The effects of stressor type on projected coping. *Journal of Traumatic Stress, 10*, 481-495.
- Butovskaya, M.L. & Demianovitsch, A.N. (2002). Social competence and behavior evaluation (SCBE-30) and socialization values (SVQ): Russian children ages 3 to 6 years. *Early Education and Development, 13*(2), 153-170.
- Carver, C.S. & Scheier, M.F. (1994). Situational coping and coping dispositions in a stressful transaction. *Journal of Personality and Social Psychology, 66*, 184-195.
- Cook, J. & Wall, T. (1980). New work attitude measures of trust, organizational commitment and personal need non-fulfilment. *Journal of Occupational Psychology, 53*, 39-52.
- Costa, P.T. & McCrae, R.R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI). Professional Manual*. Florida: PAR.
- Derogatis, L.R. (1993). *The Brief Symptom Inventory. Administration, scoring, and procedures manual (4th ed.)*. MN: NCS Pearson.
- Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J. & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment, 49*, 71-75.
- Dugas, M.J. Freeston, M.H. & Ladouceur, R. (1997). Intolerance of uncertainty and problem orientation in worry. *Cognitive Therapy and Research, 21*, 593-606.
- Ehrman, M.E. & Oxford, I.L. (1995). Cognition plus: Correlates of language learning success. *The Modern Language Journal, 79*, 68-89.
- Endler, N.S. & Parker, J.D.A. (1990). *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS): Manual*. Toronto: Multi-Health Systems.
- Endler, N.S. & Parker, J.D.A. (1993). The multidimensional assessment of coping: Concepts, issues, and measurement. In G.L. Van Heck, P. Bonaiuto, I.J. Deary & W. Nowack (Eds.), *Personality Psychology in Europe. Vol. 4* (pp. 309-319). Tilburg University Press.
- Epstein, A. & Levin, R. (1996). The impact of Jewish identity on the psychological adjustment of Soviet Jewish immigrants to Israel. *Israel Journal of Psychiatry, 33*(1), 21-31.
- Feigin, I. (1996). Soviet Jewish families. In M. McGoldrick, J. Giordano & J.K. Pearce, *Ethnicity and family therapy (2nd ed.)*, (pp. 631-637). NY: The Guilford Press.
- Folkman, S. & Lazarus, R.S. (1985). If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*, 150-170.
- Folkman, S. & Moskowitz, T. (2000). Positive affect and the other side of coping. *American Psychologist, 55*, 647-654.
- Furnham, A. & Ribchester, T. (1995). Tolerance of ambiguity: A review of the concept. Its measurement and applications. *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality, Social, 14*, 179-199.
- Gardner, J.A. (2002). Uprooting in midlife: Developmental challenges and successful adaptation for middle-aged Soviet Jewish immigrants. *Dissertation Abstracts International Section – A: Humanities and Social Sciences, 63*(4-A), 1557.
- Kerig, P.K., Alyoshina, Y.Y., & Volovich, A.S. (1993). Gender-role socialization in contemporary Russia. Implications for cross-cultural research. *Psychology of Women Quarterly, 17*, 389-408.
- Kets de Vries, M.F.R. (2001). The anarchist within: Clinical reflections on Russian character and leadership style. *Human Relations, 54*(5), 585-627.
- Lazarus, R.S. (1999). *Stress and emotion: A new synthesis*. New York: Springer Publishing Company.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984a). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing Company.

- Leong, C.H. & Ward, C. (2000). Identity conflict in sojourners. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 763-776.
- Lowe, R., Norman, P. & Bennett, P. (2000). Coping, emotion and perceived health following myocardial infarction: Concurrent and predictive associations. *British Journal of Health Psychology*, 5, 337-350.
- Markowitz, F. (1993). *A community in spite of itself: Soviet Jewish émigrés in New York*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Martin, M.M. & Anderson, C.M. (1998). The Cognitive Flexibility Scale: Three validity studies. *Communication Reports*, 11(1), 1-9.
- Martin, T.A., Costa, P.T., Oryol, V.E., Rukavishnikov, A.A. & Senin, I.G. (2002). Applications of the Russian NEO-PI-R. In A.J. Marsella (Series Ed.) & Mc Crae, R.R. & Allik, J. (Eds.), *The Five-Factor Model of Personality across cultures* (261-277). NY: Kluwer Publishers.
- McLain, D.L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 53, 183-189.
- Mirsky, J., Baron-Draiman, Y. & Kedem, P., (2002). Social support and psychological distress among young immigrants from the former Soviet Union in Israel. *International Social Work*, 45, 83-97.
- Moos, R.H. & Schaefer, J.A. (1993). Coping resources and processes: Current concepts and measures. In L. Goldberger & S. Breznitz (Eds.), *Handbook of stress. Theoretical and clinical aspects* (2nd ed.) (pp. 234-257). New York: The Free Press.
- Naumov, A.I. & Puffer, S.M. (2000). Measuring Russian culture using Hofstede's dimensions. *Applied Psychology: An International Review*, 49(4), 709-718.
- Pakenham, K.I. & Rinaldis, M. (2001). The role of illness, resources, appraisal, and coping strategies in adjustment to HIV/AIDS: The direct and buffering effects. *Journal of Behavioral Medicine*, 24, 259-279.
- Pearlin, L.I. & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Coping and Social Behavior*, 19, 2-21.
- Penley, J.A. Tomaka, J. & Wiebe, J.S. (2002). The association of coping to physical and psychological health outcomes: A meta-analytic review. *Journal of Behavioral Medicine*, 25, 551-603.
- Porter, L.W., Steers, R.M., Mowday, R.T. & Boulian, P.V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians. *Journal of Applied Psychology*, 59, 603-609.
- Rapoport, T. & Lomsky-Feder, E. (2002). 'Intelligentsia' as an ethnic habitus: The inculcation and restructuring of intelligentsia among Russian Jews. *British Journal of Sociology of Education*, 23(2), 233-248.
- Remennick, L.I. (2002). Immigrants from Chernobyl-affected areas in Israel: The link between health and social adjustment. *Social Science and Medicine*, 54, 309-317.
- Ritsner, M., Modai, I. & Ponizovsky, A. (2000). The stress-support patterns and psychological distress of immigrants. *Stress Medicine*, 16, 139-147.
- Ritsner, M., Ponizovsky, A., Nechamkin, Y. & Modai, I. (2001). Gender differences in psychosocial risk factors for psychological distress among immigrants. *Comprehensive Psychiatry*, 42, 151-160.
- Rotenberg, V., Tobin, M., Krause, D. & Lubovkov, I. (1996). Psychosocial problems faced during absorption of Russian-speaking new immigrants into Israel: A systematic approach. *Israel Journal of Psychiatry*, 33(1), 40-49.
- Schmitz, P.G. (2001). Psychological aspects of immigration. In L.L. Adler & U.P. Gielen (Eds.), *Cross-cultural topics in psychology* (pp. 229-243). Westport: Praeger.

- Shuval, J.T. (1993). Migration and stress. In L. Goldberger & S. Breznitz (Eds.), *Handbook of stress. Theoretical and clinical aspects (2nd ed.)* (pp. 641-657). New York: The Free Press.
- Siegal, M. & Cummings, L.L. (1995). Stress and organizational role conflict. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 121, 67-95.
- Stevens, M.J. (1992). Predictors of existential openness. *Journal of Research in Personality*, 26, 32-43.
- Stevens, M.J. (1993-94). Predictors of responses to acute pain. *Imagination, Cognition and Personality*, 13, 311-321.
- Tartakovsky, E. & Schwartz, S.H. (2001). Motivation for emigration, values, well-being, and identification among young Russian Jews. *International Journal of Psychology*, 36(2), 88-99.
- Torbiorn, I. (1982). *Living abroad. Personal adjustment and personnel policy in the overseas setting*. New York: John Wiley & Sons.
- Van Oudenhoven, J.P. & Van der Zee, K.I. (2002). Predicting multicultural effectiveness of international students: The Multicultural Personality Questionnaire. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 679-694.

Stress Appraisal and Coping among Immigrants from the Former Soviet Union in Israel

Liat Yakhnich

Abstract

Since 1989, Israel has absorbed over a million immigrants from the former Soviet Union (FSU). The research literature refers to immigration as a potentially stressful event that may induce psychological distress. This distress, usually linked to significant losses and stresses that are part of the adjustment to a host country, is viewed as a normal if transient reaction to cross-cultural transition.

Generally, FSU immigrants originate in large cities, are well educated, and have relatively weak connections with Jewish cultural and religious traditions. Some choose Israel for ideological reasons but most do so in search of economic opportunities and family reunification. The migration of FSU Jews to Israel since the 1990s is perceived in the literature more as an act of immigration than of repatriation and is assumed to be based on financial motives and a desire to emigrate to the West. These characteristics may aggravate FSU immigrants' exposure to several unique difficulties in their adjustment process.

Although numerous studies assess immigrants' adjustment difficulties, few investigate the stress and adaptation of FSU immigrants in Israel via a cognitive model of stress and coping (Lazarus & Folkman, 1984). The main components of this model are cognitive appraisal, through which the individual evaluates the stressful event as a threat, a challenge, or a loss and evaluates h/her degree of control over it, and coping processes, i.e., cognitive and behavioral efforts aimed at managing situational demands to restore the individual's relationship with h/her the environment. Coping is generally seen as serving two major purposes: trying to change or solve the problem and to regulate feelings of distress. Some researchers add a third coping function, avoidance.

According to the model, the appraisal and coping processes are perceived as dependent on situational factors and personal resources such as self-esteem, locus of control, ego development, intelligence, social competence, and optimism. The personal resources that this study examines due to their specific relevance to the immigrant experience are tolerance of ambiguity and cognitive flexibility. Ambiguity tolerance is defined as a range of reactions (from rejection to attraction) to stimuli perceived as unfamiliar, complex, uncertain, or subject to conflicting interpretations (McLain, 1993), or as an individual's tendency to deem ambiguous situations desirable. Tolerance of ambiguity is frequently identified as one of the key characteristics of a successful and well-adapted sojourner and an important factor in learning a new language. Cognitive flexibility denotes a person's awareness that s/he has options and alternatives in any given situation and h/her willingness to be flexible and adaptive (Martin & Anderson, 1998). Cognitive flexibility is also widely examined in the context of migrants' cross-cultural adaptation and is thought to be important for successful cross-cultural functioning. It appears that both cognitive flexibility and tolerance of ambiguity may abet successful cross-cultural adaptation at two levels: an appraisal and coping strategy that allows the migrant to perceive alternative modes or ways of coping and the application of diverse coping strategies that fit specific situational demands.

According to this model, immigrants' objective difficulties affect distress and adaptation through the mediating mechanisms of cognitive appraisals and coping strategies, with personal resources affecting both types of mediators.

The study investigated the adaptation of FSU immigrants via a sample of 301 participants (aged 25–45, 67% women), who completed inventories that measured personal resources of tolerance of ambiguity and cognitive flexibility, cognitive appraisals of various adaptation problems, coping strategies that they used to deal with these problems, and their sense of well-being, level of distress, and willingness to remain in Israel. Using a Structural Equation Modeling (SEM) analysis, the study found that tolerance of

ambiguity and cognitive flexibility contributed positively to the participants' control appraisals, task-oriented coping, and well-being, and contributed negatively to threat/loss appraisals, emotion/avoidance-oriented coping, and distress. The participants' control appraisals, in turn, contributed to task-oriented coping, whereas their threat/loss appraisals contributed to emotion/avoidance-oriented and task-oriented coping. Control and challenge appraisals and task-oriented coping contributed positively to participants' willingness to remain in Israel, whereas emotion/avoidance-oriented coping contributed positively to distress levels, which, in turn, were negatively related to willingness to remain in Israel.

The results of this study have significant implications for aspects of immigrant adjustment such as absorption policies and the provision of individualized care by professionals and organizations. They also raise several questions that merit future research. Thus, it may be useful to examine the adjustment processes among groups of immigrants to Israel from other cultural backgrounds and to study other stressors. An investigation of stressors related to difficulties in social and cultural integration, for example, may expand our understanding of the effectiveness of the appraisal and coping strategies that immigrants use in relation to these stressors.

תפיסות של צעירים יוצאי אתיופיה את הסתגלותם

הסוציו-תרבותית בישראל

ענת כורם וגבריאל הורנצ'יק*

תקציר

המחקר התמקד בצעירים יוצאי אתיופיה, וביקש לבחון כיצד הם תופסים את הסתגלותם הסוציו-תרבותית בישראל. לשם כך נעשה שימוש בשילוב של שתי שיטות מחקר איכותניות: (א) ניתוח תוכן של ציטוטים ישירים של עולי אתיופיה שהופיעו בכתבות עיתונאיות, ובהן הם התבטאו על אודות היבטים שונים הקשורים להסתגלותם הסוציו-תרבותית (31 כתבות שנאספו משבעה כתבי עת שונים); ו-(ב) ניתוח תוכן של היגדים שנאמרו על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה שהשתתפו בשתי קבוצות מיקוד (בין חמישה לשבעה משתתפים בכל אחת).

ממצאי המחקר הצביעו על כך שהצעירים נוטים לאמץ את זווית הראייה של קבוצת הוותיקים באשר לנורמות היעילות להתנהגות חברתית, אך בפועל הם מדווחים על מגוון רחב של דפוסי התנהגות במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים. המגוון הרחב עשוי ללמד על תהליכים דינמיים המערבים ניסוי וטעייה. תוצאות המחקר משקפות ומדגימות את המורכבות המיוחדת הכרוכה בהסתגלותם הסוציו-תרבותית של עולים אלה בישראל.

מילות מפתח: יוצאי אתיופיה, הגירה, הסתגלות סוציו-תרבותית, התנהגות חברתית

* ד"ר ענת כורם, האוניברסיטה העברית בירושלים ומכללת לוינסקי לחינוך
פרופ' גבריאל הורנצ'יק, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

מעברם של יהודי אתיופיה לישראל נחשב למעבר בין שתי תרבויות שההבדלים ביניהן ניכרים מאוד (אדלשטיין, 2001). השוני בין התרבויות בא לידי ביטוי בתחומים רבים, ביניהם קהילה, מנהיגות, השכלה, תעסוקה וקודים חברתיים (בן עזר, 1992).

מעבר מסוג זה טומן בחובו מידה של סיכון למשבר אך גם מידה של הזדמנות. הספרות המוקדמת בתחום המעבר הבין-תרבותי עסקה בעיקר בהיבט של הלם תרבותי (Oberg, 1960), וראתה במעבר סוג של טראומה בלתי נמנעת. בספרות כיום מופיעה התייחסות גם לחוסנו של המהגר, דהיינו ראייה של המהגר כסוכן התמודדות אקטיבי המעורב בתהליך שיפור תנאי חייו (ראו למשל, LaFromboise, Coleman & Gerton, 1993; Ehrensaft & Tousignant, 2006). בהמשך לקו מחשבה זה, ניתן לראות במעבר (ובמיוחד במעבר של קבע) הזדמנות מיוחדת עבור הפרט לבחינת ה"מובן מאליו התרבותי שלו": רובנו נולדים למציאות תרבותית מסוימת, גדלים בה, ובדרך הטבע מאמצים, ביוזעין ולא ביוזעין, קודים תרבותיים אשר מנחים אותנו והופכים למעין מפה פרשנית המאפשרת לנו להגדיר את חוויתנו (Goffman, 1974). במעבר מתרבות אחת לאחרת נקרית לאדם הזדמנות להיחשף לערכים ולנורמות חדשים, ללמוד אותם ולמזג אותם עם המקוריים. מירסקי מתארת את הפוטנציאל הגלום בתהליך באופן הבא:

הגירה היא הזדמנות נוחה לגיבוש הזהות והייצוג העצמי. היא מאפשרת לנקז דילמות של גיבוש הזהות הבוגרת אל ערוצים ממוקדים יותר [...] תהליך האינטגרציה של רכיבי האישיות והזהות הישנים והחדשים עשוי לזרז ולעודד את תהליכי הגיבוש של כלל האישיות הבוגרת. (מירסקי, 2005: 23)

אף-על-פי-כן, מרבית הממצאים על אודות יוצאי אתיופיה מצביעים על מגמה משברית יותר מאשר על מגמה של צמיחה והתפתחות. קהילת יוצאי אתיופיה, המונה כ-100,000 נפש, (שנתון סטטיסטי לישראל, 2010) היא אחת העניות והמופרדות ביותר באוכלוסייה הישראלית, ורבים מבניה אינם לוקחים חלק בשוק העבודה או שהם עובדים בעבודות בלתי מקצועיות (Offer, 2004). דו"ח של בנק ישראל (גלובס, 4.4.2007) מצביע על כך ששיעור העוני בקרב יוצאי אתיופיה הוא הגבוה ביותר בישראל, ומגיע ל-51.7% מהמשפחות. לגבי בני הנוער, בדו"ח המתאר את תמונת המצב של בני נוער עולים בישראל (כאהן-סטרבצ'ינסקי, לוי וקונסטנטינוב, 2010) דווח כי יוצאי אתיופיה מרגישים במידה פחותה שיש להם "כתובת" בבית הספר בהשוואה לשאר קבוצות העולים. בנוסף, שיעור התיקים הפליליים של קטנים יוצאי אתיופיה מכלל התיקים של בני הנוער בשנת 2005 (3.86%) היה גבוה כמעט פי שניים משיעורם בכלל בני הנוער בישראל (2%) (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 27.7.07).

גם הממצאים על אודות תחושת השייכות של יוצאי אתיופיה לחברה הישראלית אינם מצביעים על מגמה חיובית. סלמון (1998) מנתחת את המפגש של יהודי אתיופיה עם החברה הישראלית ברובדיו הגלויים והסמויים. לפי ניתוח זה, יהודי אתיופיה נתקלו במערכת בה מתקיים תהליך מתמיד של פיצול גזעי בין שחורים ללבנים. בהתאם, הממצאים מצביעים על כך שכבר בשנת 1997 (Ben-David & Ben Ari) סברו צעירים יוצאי אתיופיה שמופנות כלפיהם ציפיות נמוכות מאוד במישור המקצועי ושבחייהם החברתיים הם אינם נוטלים חלק בהתרחשויות חרף מאמציהם. היות וצבע עור נמצא במחקר כקטגוריה שלטת בחוויתם, דהיינו קטגוריה שמשפיעה על יתר תחומי החיים, ביטאו צעירים אלה תחושות של ייאוש וחוסר תקווה. גם במחקר אחר (שבתאי, 2001א), אשר עסק במתבגרים יוצאי אתיופיה, עלו ממצאים הקשורים לווייתור על

התמודדות ושייכות לחברה הישראלית. במחקר שנערך לאחרונה נמצא שחלק מהצעירים חשים שמופנות כלפיהם עמדות גזעניות (Walsh & Tuval-Mashiach, 2012).

במעבר מתרבות אחת לאחרת נדרשות הקבוצות המהגרות לערוך התאמות מסוימות, לחשוב ולהתנהג בדרכים הזרות להן. בספרות מוכרות ארבע גישות זהותיות בקרב מהגרים, המייצגות שילובים שונים ברמות של אימוץ הזהות החדשה ושמירה על הזהות הקודמת והן: שילוב, היטמעות, הפרדה ושוליות (Berry, 1997). רכישה של מיומנויות תרבותיות שנדרשות לניהול משא ומתן או להתאמה לסביבה חברתית-תרבותית חדשה מכונה הסתגלות סוציו-תרבותית (Masgoret & Ward, 2006; Searle & Ward, 1990).

מחקרים הצביעו על כך שהמהגר חווה מתחים בין הציפיות המופנות כלפיו (על-פי תפיסתו) מצד שתי הקבוצות המרכזיות המעורבות במעבר: קבוצת המהגרים והקבוצה הקולטת (Horenczyk & Sankevich, 2006). יתרה מכך, יחסי הכוחות בין קבוצת הוותיקים לבין קבוצת העולים אינם סימטריים. הוותיק (מעצם היותו הקולט) הינו בעל סטטוס גבוה יותר מזה של המהגר. נוכחותו הקודמת בחברה מקנה לו יתרונות במובנים של ידע, ניסיון, יצירה של רשתות חברתיות, התמצאות וגישה למשאבים, והמחקר אכן מאשש את ההנחה שהציפייה של בני קבוצת הוותיקים היא שהעולים הם שיתאימו את עצמם אליהם (ראו למשל את מחקרו של טטר [Tatar, 1998] בקרב יועצים חינוכיים). כוחה הרב של קבוצת הוותיקים, לפחות בתודעתו של המהגר, השתקפה בממצא נוסף, לפיו פערים בין עמדותיו של הפרט לבין הציפיות הנתפסות שלו (בנוגע לעמדותיו) מבני קבוצת הוותיקים, קשורים בהסתגלות נמוכה יותר (Horenczyk & Sankevich, 2006). ממצאים אלה מלמדים על כוחה הרב של קבוצת הוותיקים בעיצוב חוויתם של העולים. היבט נוסף עליו יש לתת את הדעת, הוא שיסנם מפגשים בין-תרבותיים המאופיינים בכך שהחברה הקולטת אינה מוקירה את ערכיה של קבוצת המהגרים, בעיקר בחברות המאופיינות באקלים אתנו-צנטרי ו/או כאשר תרבות המהגרים נתפסת כנחותה. במצבים אלה עלול להיווצר עיוות מסוים לגבי האופן בו קבוצת המהגרים עצמה, הסופגת את ההשפעות התרבותיות החדשות, מתבוננת בערכיה המקוריים.

באשר להתמודדות החברתית המאפיינת את עולי אתיופיה קיים מחקר מועט יחסית. כורם, טטר והורנצ'יק (2010) מצאו שמתבגרים עולים (עולי חבר העמים ויוצאי אתיופיה) אופיינו ברמת אסרטיביות נמוכה יותר בהשוואה לאלה מקבוצת הוותיקים. בנוסף, יוצאי אתיופיה בפרט אופיינו ברמה גבוהה יותר של פסיביות, הן ביחס לקבוצת הוותיקים והן ביחס לעולי חבר העמים. גם במחקר אשר נערך בקרב תלמידי חטיבת ביניים (Ringel, Ronell & Getahun, 2005) דווח על כך שיוצאי אתיופיה נראו ביישנים יותר ודיברו באופן עדין יותר בהשוואה לתלמידים מקבוצת הוותיקים. יש לציין, שביטויי הפסיביות שנמצאו אינם בהכרח שעתוק של יסודות מסורתיים אלא הם עשויים גם להיות ביטוי למערכת דינמית (קפלן, 1997), בה ההתנהגות משמשת את העולים ככלי להימנעות מעימות ישיר עם בעלי הכוח. הממצאים הללו ושתי האפשרויות לפירושם, מעלים את הצורך להבין טוב יותר את ההיבטים הכרוכים בהסתגלותם של עולים אלה.

מטרת המחקר הנוכחי היא, אם כך, לתרום להבנת הסתגלותם הסוציו-תרבותית של צעירים יוצאי אתיופיה. נקודת המבט בה נתמקד היא זו של הצעירים וכיצד הם עצמם תופסים את תהליך הסתגלותם.

מטרות המחקר, שאלותיו ושיטת המחקר

נערכו שני מחקרים, כאשר בשניהם הושם דגש על תיאור נקודת מבטם של המשתתפים על אודות הסתגלותם הסוציו-תרבותית. במחקר הראשון זוהו הסוגיות המרכזיות, והשני העמיק בסוגיות אלו ובחן אותן על היבטיהן השונים.

המחקר הראשון: זיהוי הסוגיות המרכזיות

כלי המחקר הותאם למאפייני האוכלוסייה הנחקרת. באתיופיה לא היה מקובל לחשוף רגשות, בעיקר שליליים, והשפה הייתה מטפורית ולא ישירה (אדלשטיין, 2001; בן עזר, 1992; שבתאי, 1999). צגהון ושכטמן (2003) טענו שכקבוצה, עולים אלה נחשבים למאופקים, סגורים וביישנים. עקב כך, צפויים להתגלות אצלם קשיים בתהליכים בהם נדרשת המללה של מחשבות, צרכים ורגשות. הן הציעו למצוא דרכים לשפר את התקשורת עם עולים אלה, כאשר ההמלצה המרכזית היא להימנע מתקשורת ישירה.

בהתאם לקו מחשבה זה, זיהוי של הסוגיות המרכזיות נעשה במחקר הנוכחי בדרך שאינה ישירה. נעשה שימוש בכתבות עיתונאיות, בהן התבטאו יוצאי אתיופיה על אודות הסתגלותם הסוציו-תרבותית, אך הם לא נשאלו עליה ישירות. בכתבות הם נשאלו, למשל, על אודות פעילותם בעמותה למען קהילת יהודי אתיופיה, על המטרות בהקמת פורטל הפונה לקהילה ועל חווייתם כדמות מפורסמת. תוך כדי התייחסותם לנושא המרכזי, בו עסקה הכתבה העיתונאית, הם הביעו באופן עקיף את מחשבותיהם, דעותיהם ותובנותיהם הנוגעות להסתגלותם הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה בישראל. בהקשר זה יצוין, כי במחקרים קודמים נעשו שימושים שונים בידיעות ובכתבות עיתונאיות כמקור מידע למחקר מדעי (למשל, להב, 2009; Ajzenstadt & Steinberg, 1997).

הליך המחקר: אותרו באופן שיטתי 31 כתבות שפורסמו בעיתונות ממאי 2007 עד ינואר 2011, ואשר הופיעה בהן התייחסות להסתגלותם הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה כפי שפורט לעיל. הכתבות לוקטו משבעה כתבי עת שונים.¹ נעשה מאמץ לאתר את כל הכתבות הרלוונטיות שהתפרסמו בין השנים הללו. גילם של המראיינים בכתבות היה 17-35. בכמחצית מן הכתבות רואיינו נשים ובכמחצית גברים.

ניתוח הנתונים: נעשה שימוש בציטוטים ישירים בלבד של יוצאי אתיופיה (ולא בציטוטים עקיפים) על מנת למנוע, במידת האפשר, הטיות של הדברים שנאמרו על-ידי המראיינים. הכתבות והציטוטים נקראו מספר פעמים, אותרו סוגיות מרכזיות והציטוטים של יוצאי אתיופיה סווגו לפיהן. הסוגיות אותרו באמצעות ניתוח תוכן, כאשר הקריטריון לאיתורה של סוגיה היה שמספר רב של ציטוטים עסק בה. בשלב הבא נערכה קריאה חוזרת של הכתבות והציטוטים ובדיקה חוזרת של התאמת הציטוטים לסוגיות השונות. שני חוקרים שולבו בניתוח, ולאחר דיון והשגת הסכמה ביניהם זוהו הסוגיות הבאות:

1. מה נתפס על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה כייחודי בערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?
2. כיצד תופסים כיום צעירים יוצאי אתיופיה את הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם? סוגיה זו מתייחסת לאופן בו הם תופסים את הערכים הללו בהקשר הישראלי.

¹ מעריב, ידיעות אחרונות, לאשה, ידיעות השרון, על השרון, העיר ופי האתון.

3. אילו מסרים והצעות לשיפור ההסתגלות הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה מופיעים בשיח של חברי הקהילה?

4. על אילו דפוסי התנהגות חברתית מדווחים יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

הסוגיות סודרו ברצף ענייני, כאשר כל אחת מתקשרת עם זו שקדמה לה בדרך מסוימת (שלסקי ואלפרט, 2007). מבחינת סוגי השאלות, הרי שניתן לסווג את שתי הסוגיות הראשונות לקטגוריה של "שאלות מושגיות" - שאלות הנוגעות למצב מעורפל מבחינה מושגית שיש להבהירו, ואת שתי הסוגיות האחרונות ניתן לסווג לקטגוריית "שאלות של פעולה" - שאלות הנובעות מתוך הצורך לבחור בין אפשרויות פעולה חלופיות (Guba & Lincoln, 1981).

המחקר השני: ניתוח תוכן של היגדים שנאמרו על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה שהשתתפו בשתי קבוצות מיקוד

נערכו שתי קבוצות מיקוד בהן השתתפו צעירים יוצאי אתיופיה. הרציונל היה שסיטואציה קבוצתית תאפשר לגיטימיות לביטוי של עמדות חיוביות ושליליות וכן של רגשות וקונפליקטים, זאת בהשוואה לסיטואציה של שיחה פרטנית, אשר עלולה להיתפס כמאיימת. נציין כי גם במחקר אחר שנערך בקרב מתבגרים יוצאי אתיופיה (Ringel et al., 2005), נעשה שימוש בקבוצות מיקוד, והתקבל מידע בעל ערך על אודות הקשיים והאתגרים שהם חווים בישראל.

המשתתפים: קבוצת המיקוד הראשונה כללה חמישה משתתפים (שני גברים ושלוש נשים) והשנייה שבעה (ארבעה גברים ושלוש נשים). גיל המשתתפים בקבוצה הראשונה נע בין 22 ל-27, הממוצע היה 24.2 והשכיחים- 22, 27. ממוצע מספר השנים שלהם בארץ היה 21.2, וטווח הוותק בישראל היה 18 עד 25. בקבוצה השנייה נע הגיל בין 21 ל-26, הממוצע היה 23.7 והשכיחים 22, 26. ממוצע הוותק בארץ היה 20.4, וטווח הוותק שלהם בארץ היה 15 עד 25. שמונה מן המשתתפים היו סטודנטים, והאחרים עסקו בעבודות שונות. חתך גילאי זה נבחר היות וצעירים בגיל זה נדרשים להתמודד בתחומי חיים מגוונים, כגון מציאת תעסוקה ורכישת השכלה, ולאור גילם הספיקו לצבור התנסויות חברתיות ולגבש מחשבות ודעות בתחום.

הליך המחקר: איתור המשתתפים נערך באמצעות פנייה אקראית וישירה (לרוב באוניברסיטה) להשתתפות במחקר ותיאום מועד לפגישה. חלק מן המשתתפים אותרו באמצעות שיטת "כדור השלג", בה המשתתפים עצמם מפנים את חבריהם. נמסר להם כי מטרת המחקר היא להבין טוב יותר את חוויותיהם, מחשבותיהם ודעותיהם הקשורות להסתגלותם החברתית בעקבות העלייה.

בתחילת המפגש הוצגה שוב למשתתפים מטרת המחקר, ונערך סבב היכרות (שם, גיל, שנת עלייה ועיסוק). לאחר מכן הוצגו שאלות מנחות אליהן המשתתפים התייחסו בסבב. הושם דגש רב על קיומו של דיון פתוח ועל הרחבת התכנים שהועלו על-ידי המשתתפים באמצעות בקשת הבהרות, הדגמות והרחבות, וזאת במטרה להבין את המשמעויות שהם עצמם מעניקים לסוגיות השונות.

הוכנה סדרה של שאלות מנחות התואמות את הסוגיות. להלן מספר שאלות שנשאלו אשר מתייחסות לסוגיות הראשונה והשנייה: מי היה נחשב באתיופיה לאדם חברותי? מה הייתה המשמעות שיוחסה לחברות בתרבות האתיופית? כיצד אתם רואים זאת כיום? ובנוגע לסוגיות השלישית והרביעית: אילו עצות הייתם משיאים ליוצאי אתיופיה כדי שיוכלו להשתלב מבחינה

חברתית? האם ההתנהגות החברתית שלכם כלפי קבוצת הוותיקים וכלפי יוצאי אתיופיה היא דומה או שונה? אלו תגובות אתם מקבלים מקבוצת הוותיקים כאשר אתם נוהגים באסרטיביות? האם אתם ממליצים לנהוג כך? כמו כן, נשאלו המשתתפים שאלה נוספת, אשר אינה כלולה בסוגיות שאותרו במחקר הראשון והיא: האם אתם מעוניינים לבטא את הייחוד של הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלכם בקשרים שלכם עם בני קבוצת הוותיקים? ואם כן, כיצד ניתן לעשות זאת? המשתתפים גם התבקשו להציע היבטים נוספים הקשורים להסתגלות החברתית, והם מסרו שהסוגיות שעלו אכן משקפות את מחשבותיהם בנושא.

שתי הקבוצות נפגשו באחת האוניברסיטאות בארץ לפגישות שארכו כשעתיים. נמסר למשתתפים שבאפשרותם לסרב לענות על שאלות מסוימות ללא חשש, או להפסיק את השתתפותם בכל עת. הובטחה להם אנונימיות, והם מסרו הסכמה מלאה להשתתפותם במחקר. יש לציין, כי בפועל נטו המשתתפים משתי הקבוצות להתבטא באמצעות מתן מענה לשאלות שהוצגו בפניהם, הבעת דעה ומתן הדגמות, אך הם לא הרבו להתייחס זה לדברי זה. מבחינה זו, השיחה שהתקיימה בקבוצות המיקוד הייתה דומה לזו שהתקיימה במהלך הריאיון. ההיעזרות בשאלות המנחות אשר הופקו מן השלב הראשון של המחקר, בהחלט סייעה לפיתוח השיחה ולדיבוב המשתתפים.

ניתוח הנתונים: לאור אופי השיחה שהתפתחה בקבוצות המיקוד, החלטנו לערוך ניתוח תוכן של ההיגדים שנאמרו על-ידי המשתתפים (ולא ניתוח שיח). ניתוח זה הוביל להוספה של סוגיה (חמישית), אשר התכנים החדשים שעלו בקבוצות התייחסו אליה, והיא: האם צעירים יוצאי אתיופיה מזהים דרכים באמצעותן הם יכולים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים? זו סוגיה שניתן לסווג כ"שאלה של פעולה" (Guba & Lincoln, 1981). לאחר דיון בין החוקרים על אודות החלוקה לסוגיות והשגת הסכמה, יוחסו ההיגדים שהופקו מקבוצות המיקוד לסוגיות השונות וזוהו הרעיונות המרכזיים בכל אחת מהן.

תוצאות ודיון

בסעיף זה יוצגו וינתחו התכנים שעלו בסוגיות השונות. הממצאים יוצגו ויידונו תוך התייחסות לחמש סוגיות והן: (1) מה נתפס על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה כייחודי בערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?; (2) כיצד תופסים כיום צעירים יוצאי אתיופיה את הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?; (3) אילו מסרים והצעות לשיפור ההסתגלות הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה מציעים הצעירים?; (4) על אילו דפוסי התנהגות חברתית מדווחים צעירים יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?; ו-(5) האם צעירים יוצאי אתיופיה מזהים דרכים באמצעותן הם יכולים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

הציטוטים השזורים בכתיבה מדגימים או מפרטים את הרעיונות המרכזיים המופיעים בסוגיות בלשונם של יוצאי אתיופיה, והם שאובים משני המחקרים: כאשר מדובר בציטוט הלקוח מתוך העיתונות, הרי שהמקור מופיע לצד הציטוט והדוברים מכונים "מראיינים", ואילו כאשר הציטוט אינו מלווה במקור, אזי הוא נמסר על-ידי משתתפי קבוצות המיקוד והדוברים מכונים "משתתפים".

הסוגיה הראשונה: מה נתפס על-ידי צעירים יוצאי אתיופיה כייחודי בערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?

מאפייני התרבות האתיופית ידועים מן הספרות בתחום (ראו למשל, בן עזר, 1992; שבתאי, 1999). הייחוד במאמר הנוכחי הוא בכך שהם נמסרים ב"קולם" של יוצאי אתיופיה. אחד הערכים המרכזיים שעלה היה מתן הכבוד למבוגר ולהורה. חשיבותו של ערך זה הודגשה בדבריה של אחת ממשתתפות קבוצות המיקוד, אשר תיארה את המקרה הבא:

אימא עבדה בניקיון אצל ישראלית, ואישה זו הייתה מאוד משכילה והיה לה בית גדול. יום אחד האימא של האישה הזאת באה לבקר אותה בלי להתקשר קודם, והיא אמרה לה בכעס: "מה, את לא התקשרת?!!" אני צריכה לעשות עכשיו משהו! בשביל אימא שלי זה היה שוק והיא אמרה לי: "באנו לתרבות ממש [...] [שפת הגוף של המשתתפת מרמזת על גינוי], איך אפשר לשלוח ככה אימא...?!!!"

ערך זה הוזכר פעמים רבות ונתפס כמרכזי ביותר, למשל, "אין עדה שנותנת כבוד למבוגרים כמו אצלנו". (על השרון, 18 במאי, 2007)

ערך נוסף שנתפס כמשמעותי היה ערך החברות. ערך זה היה מעוגן בנאמנות בלתי מותנית. אחת המשתתפות תיארה זאת כך:

חברות באתיופיה הייתה נאמנות מאוד אידיאולוגית. למשל, אם מישהו היה מבטיח משהו לחבר שלו, אז הוא היה חייב לעשות את זה, אפילו אם זה עלה לו במחיר כבד. יש לכך מושג שנקרא 'אדרה', שפירושו 'תבטיח לי שכן'. החבר שהבטיח מרגיש לגמרי מחויב, והוא יעשה הרבה כדי לקיים את ההבטחה שלו. על זה הדבר מבוסס - אתה צריך לסמוך.

בדומה, הדגישה משתתפת אחרת את טבעה הבלתי מותנה של החברות:

להיות חברה בלי אינטרסים, כמו שיש בין אם לבת, אהבה ללא תנאים. זה כאילו שהידידות מובנת מאליה. במובן של 'אם אנחנו חברות, אז את אמורה לגרום לי להרגיש שאני יכולה לסמוך עליך, לא משנה איפה'. היו הרבה סיפורים על חברות שעשו הכול בשביל אימא שלי, ואימא שלי דיברה על זה המון - בעיקר בזיכרונות. יש לה חברה שהיא הייתה מבלה אצלה שעות, והיא עזרה לה גם בתקופת ההיריון.

חברות זו המבוססת על ערכי נאמנות הייתה מאוד מוערכת ולוותה בהכרת תודה שאזכורה נמשך שנים רבות:

הרבה פעמים אנשים מספרים על אדם שעזר להם, שהיה חבר, והם זוכרים את זה בצורה כל כך חזקה שגם אחרי שהחברות כבר פוחתת, הם עדיין יזכרו בצורה בולטת את מה שעשה בשבילם החבר והם גם מדברים על זה הרבה.

האופן בו חלקו דברים במסגרתו של קשר חברות היה מבוסס על הקדשת תשומת לב רבה למסרים הנובעים מעולמו הפנימי של הזולת, כפי שתיאר אחד המשתתפים:

הרבה פעמים החבר ראה שהחבר שלו במצוקה בלי שהוא אמר לו. הוא היה רואה את הפנים שלו, הוא היה שומע איך הוא מדבר.

ככלל, תכונות מוערכות היו עדינות, טוב-לב ורגישות רבה, שעיקרן הקדשת תשומת לב רבה למסרים הסמויים שמסדר הזולת. ההתייחסות לזולת אופיינה גם בנכונות ללמוד ממנו, כפי שציינה אחת המרואיינות: "זה ההבדל, שאנחנו האתיופים יודעים ללמוד מהאחר". (דיעות אחרונות, 7 בפברואר, 2007)

בהמשך לקו מחשבה זה, נתפסה אמירת "לא" (במובן של סירוב) כפגיעה בכבודו של הזולת ואף כביטוי לעוינות. אחת המשתתפות הדגימה זאת בכך ש"אם מבקשים ממשהו שיעשה לך טובה והוא לא מסכים, הוא לא יגיד לך 'לא', אלא הוא ישתוק ואת תביני מהשתיקה שלו שהוא אמר 'לא'". דוגמה זו מתקשרת אף היא לעיקרון מרכזי שהוא המחויבות לכריית און לשדרים הנובעים מעולמו הפנימי של הזולת. משתתפת אחרת הגדירה זאת כ"להיות מאוד מודע לסיטואציה של האחר".

תכונות כגון איפוק ונימוס נחשבו לראויות וגם השפה הייתה בלתי ישירה ורב-משמעית, כמו שימוש בפתגמים. דבר זה מעיד על המשמעות הרבה אשר יוחסה לשימוש במילים (שבתאי, 1999). אחת המשתתפות תיארה זאת כך:

הכול צריך היה להיות לא בוטה מדי [...] מה שהישראלים קוראים 'איפוק' זה בעצם עדינות. זה שלא אומרים במילים אלא רואים את זה.

קודים חברתיים אלה של מתן כבוד לזולת, אמון, עדינות ותקשורת עקיפה עשויים להתפרש בתרבות הישראלית כפסיביות וכתמימות, אולם במקור הם הושתתו על תפיסה ערכית. עיקרם היה ביצירת ברית בין אנשים, ובכך הם היוו, למעשה, דרך עקיפה לתקשורת הנסמכת על האמון הניתן באדם האחר. בשונה מהסתכלותן של רוב החברות המערביות, הנוטות לראות בהתנהגויות אלו ביטול של רצונות, צרכים וזכויות של הפרט בפני אלה של האחר, הרי שהסתכלותן המקורית של יוצא אתיופיה הייתה מעוגנת במורשת ערכית. הבדלי השקפה אלה חשובים לאין שיעור להבנת המשמעות האותנטית של ההתנהגויות החברתיות.

הסוגיה השנייה: כיצד תופסים כיום צעירים יוצאי אתיופיה את הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם?

היבט מרכזי שעלה בהתייחסותם של הצעירים כיום (בהקשר הישראלי) לערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם הינו התייחסות ביקורתית כלפיהם. למשל, אחת המשתתפות התייחסה לתכונת התמימות:

יש לי תחושה שהתמימות הזאת, שהרבה פעמים הישראלים מייחסים לעדה, זה נכון. אני לא מעריכה תמימות, כי אני יודעת שעל תמימות משלמים. בטח לא בחברה מערבית שתמימות היא חולשה סלש טיפשות.

מסר דומה עלה גם מדבריו של אחד המרואיינים, פעיל בפורטל עבור הקהילה:

אחת הבעיות שלנו היא שאנחנו אנשים מאופקים שלא מתקשרים אחד עם השני, והפורום הפך למקום שבו מדברים [...] ומתקשרים אחד עם השני בגילוי לב [...] אחת הבעיות של האתיופים היא הפסיביות וחוסר היוזמה. אנחנו אנשים סגורים, ביישנים ומאופקים, בלי מרפקים. (דיעות השרון, 7 בדצמבר, 2007)

כך באה לידי ביטוי הביקורת של הצעירים כלפי הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם. התבטאויות אלו מזכירות את התופעה המכונה "גזענות מופנמת". תופעה זו מוגדרת כהפנמה של קבוצה את המסרים השליליים המופנים כלפיה מצד הסביבה בנוגע ליכולות ולערך של חבריה, והיא עלולה להוביל, בין היתר, לחוסר אמונה של חברי הקבוצה בעצמם, לחוסר אונים ולחוסר תקווה (Jones, 2000). מובן שלתהליך זה עלולות להיות השלכות על תחושת הזהות הקבוצתית ועל תפיסת הגאווה הקבוצתית. ישנם חוקרים הסבורים כי התפתחותה של זהות "השחורות" (blackness) בקרב צעירים יוצאי אתיופיה מהווה מעין תשובה

לגזענות תרבותית ולמציאות מפלה אותן פגשו בישראל באמצעות אימוץ חלופות לזהותם מתוך ההקשר הרחב של שחורים אחרים בעולם (סלמון, 1998; Ben-Eliezer, 2004).

הסוגיה השלישית: אילו מסרים והצעות מעלים הצעירים לשיפור ההסתגלות הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה?

על מנת לאתר את הדרכים העשויות להצביע על כיווני חשיבה ליצירת מפגש פורה בין יוצאי אתיופיה לבין קבוצת הוותיקים, נסקור מסרים לשיפור ההסתגלותם הסוציו-תרבותית של יוצאי אתיופיה, כפי שהוצעו על-ידם. אחד המסרים הבולטים שעלו הוא הקריאה לפעול באופן אקטיבי ותיקיף. אחד המשתתפים הדגים זאת כך:

למשל, בתור אני אצעק שישמעו שאני קיים, זה חלק מהתרבות הישראלית. זה משהו שאם מישו מחליט לשמר אותו כמו באתיופיה, אז זה מקשה על הקליטה.

אחת המרואיינות, פעילה בערוץ האתיופי:

מה זה בת מזל? אני ניתבתי את הדברים. לא ישבתי בבית וחיכיתי שהמזל יגיד לי: תתחילי ללמוד ולכי לעבוד. בת מזל זה להיוולד למשפחה עשירה [...] אבל אם זה לא קורה לך, אז הכול שאלה של איך את בונה את החיים שלך. (לאשה, 22 באפריל, 2007)

טענות דומות עלו גם ממחקרים קודמים. נמצא שמתבגרים יוצאי אתיופיה סבורים שעליהם לזוז את הקשרים עם תלמידים מקבוצת הוותיקים על מנת ליצור עמם חברויות ולא לחכות שהללו ייזמו את הצעד הראשון (Ringel et al., 2005). גם מחקרה של שבתאי (2001א) מספק תימוכין לגישה זו, ונמצא בו כי בקרב עולים מאתיופיה שנקטו באסטרטגיות פעילות לא חל משבר זהות חרף התנסויות בלתי פשוטות בתקופת שירותם הצבאי.

ייתכן שניתן לראות במסר זה אימוץ זווית הראייה של קבוצת הוותיקים באשר לנורמות היעילות להתנהגות חברתית, דהיינו, אלו המובילות את הפרט להשיג את מטרותיו. ראו, למשל, את הדברים שאמר אחד המרואיינים, פעיל במטה המאבק למען שוויון חברתי ליהודי אתיופיה בישראל:

אנחנו, כצעירים, שגדלו בחינוך הישראלי, יודעים לדפוק על השולחן כשצריך ולא מפחדים מגורם ממסדי שעומד מולנו. (פי האמן, יולי 2007)

מסר דומה עלה גם מדבריה של אחת המשתתפות שציינה כי סטודנטים רבים יוצאי אתיופיה נמשכים ללמוד דווקא את תחום המשפטים על מנת להיות "יותר ישראלי מישאלי".

תימוכין לאימוץ זווית הראייה של קבוצת הוותיקים על אודות הנורמות היעילות להתנהגות חברתית עלו גם מממצאי מחקר (Korem, Horenczyk & Tatar, 2012) בו התבקשו מתבגרים יוצאי אתיופיה לדרג את רמת האסרטיביות שלהם. נמצא שהם תופסים את עצמם כאסרטיבים ברמה דומה לזו של קבוצת הוותיקים וברמה גבוהה יותר מזו של קבוצת עולים אחרת. בהסתמך על התופעה המכונה "העדפה של קבוצת הפנים" (Messick & Mackie, 1989), לפיה נוטים חברי קבוצה לייחס לקבוצתם תכונות חיוביות, ניתן להניח שעולי אתיופיה מייחסים חשיבות לאסרטיביות שלהם באופן תפיסתם את עצמם כקבוצה. היות ואסרטיביות לא היוותה חלק מנכסי תרבות המקור שלהם, הרי שניתן להניח שעקב השפעותיה של התרבות הישראלית היא הפכה לתכונה שהם מוקירים.

מסר זה אינו קל ליישום. הקשיים ניכרים בדבריה של אחת המשתתפות:

מול ישראלים אני מרגישה חסרת ביטחון. זה הטריטוריה שלהם העניין של להיות דעתנית, וברגע שכן יש לי דעה זה, בעצם, לא שייך לי, ואז אני מרגישה "מי אני שאתמחה בלהיות דעתנית".

משתתפת זו גם תיארה את התהליך הפנימי רווי הלחצים שהיא חווה, כאשר היא נוהגת באופן דעתי עם קבוצת הוותיקים:

אם אני דעתנית, מיד יהיה לישראלים מה להגיד, ולי אין רעיונות כאלה מהר בראש. נגיד שאני מאמינה במשהו, ואני אומרת שזה נכון ומאמינה בזה, והישראלי מצדיק את עצמו ומביא הרבה סיבות, אז אין לי כבר מה להגיד [...] זה משהו שקורה בדרך כלל מאוד מהר ואני לא מצליחה להדביק את זה.

בהתאם לגישה המעודדת את האקטיביות והאסרטיביות, הרי שאלה שאינם נוהגים כך נתפסים, על-ידי יוצאי אתיופיה, כמחמיצים. למשל, אחת המרואיינות ציינה:

הרבה מהאתיופים לא פורצים הלאה, מסתגרים בתוך עצמם ונותנים לחיים לחלוף, אבל אני למדתי [...] שצריך להתמודד דווקא נגד הקשיים. (על השרון, 18 במאי, 2007)

התבטאות דומה הופיעה בדברי אחד המרואיינים אשר התייחס לאחיו שהגיש תביעה משפטית: "הוא כבר לא מאלה שלא יודעים ולא נלחמים" (דיעות אחרונות, 16 ביולי, 2007). השימוש במילה "אלה" עשוי לרמז על ההזרה מהתנהגויות העבר (כפי שצוין בסוגיה הקודמת) ואת ההחמצה הנתפסת כמגולמת בהתנהגות הקודמת. ההתנהגות האקטיבית, לעומת זאת, נתפסת כאנטי-תזה להתנהגות הקודמת, כפי שמשתקף בדבריו של אחד המשתתפים:

הפריה תבוא רק אם נשבור את הסטיגמות של הישראלים, את מה שהיה להם בראש ורק ככה הם יקבלו אותנו: כשניתן להם את ההפך.

הצעות אלו ניתן לפרש ברוח "ההתאמה התרבותית" (cultural fit), לפיה הגורם המשמעותי בהסתגלותו של המהגר הינו ההתאמה התרבותית בין מאפייני הפרט לבין הנורמות של התרבות הקולטת (Ward & Chang, 1997). בהערכת מסר זה, יש לתת את הדעת על כך שאין הכרח שמי שנוהג באופן אסרטיבי אכן יוערך באופן חיובי יותר על-ידי הזולת. במחקר של גורמלי (Gormally, 1982) בו צוותו חלק מן המשתתפים עם משתף פעולה אסרטיבי או פסיבי והנותרים צפו באינטראקציות, נמצא כי אלה שהיו מעורבים באופן אקטיבי דירגו את משתף הפעולה הפסיבי באופן חיובי יותר, בעוד שאלה שלא היו מעורבים דירגו את משתף הפעולה האסרטיבי באופן חיובי יותר. כלומר, כאשר מטרותיו של המערך מתחרות באופן ישיר עם אלה של האדם הנוקט באסרטיביות, עלול האדם הנוקט באסרטיביות לא להיות מוערך באופן חיובי על-ידי הזולת המעורב עמו באינטראקציה. אם נשליך זאת על מצבי הגירה, הרי שהאסרטיביות של המהגר עלולה להיות מוערכת באופן חיובי פחות במצבים בהם מטרותיו מתחרות עם אלה של קבוצת הוותיקים, כגון בנוגע להשגת זכויות ומשאבים.

התהליך עשוי להיות רלוונטי עבור כל קבוצת מהגרים, אך הוא משמעותי עוד יותר עבור קבוצה אשר הדימוי שלה מראש נתפס כבלתי אסרטיבי. למשל, אחת המשתתפות שעבדה כקופאית סיפרה: "אנשים חשבו, 'היא בטח לא תשים לב, היא תיתן לנו', וכשהם גנבו הם באו דווקא אלי". במקרים כגון אלה עשויה לצוץ בקרב קבוצת הוותיקים תגובה של חוסר קבלה כלפי האסרטיביות החדשה של העולה. ואכן, משתתפים רבים דיווחו על תגובות של פליאה והתרסה בהתייחסותם של בני קבוצת הוותיקים לאסרטיביות החדשה שלהם (בסגנון: "הגעתם

לארץ, פתחתם ת'פה!"). האסרטיביות החדשה של יוצאי אתיופיה עשויה, אם כך, להיתקל בתגובות פליאה ולהיות מתוגמלת באופן שאינו ניתן לחיזוי.

בנוסף, ניתן לפרש את ההתאמה של דפוס ההתמודדות החברתית כהיבט של היטמעות (assimilation), גישה זהותית המוגדרת כעמדה שלילית כלפי תרבות המוצא ועמדה חיובית כלפי התרבות החדשה (הורנצ'יק, 2003). יש לקחת בחשבון את ההשלכות האפשריות של גישה זו על ההסתגלות הפסיכולוגית של הפרט. בן עזר מתייחס לכך בספרו:

אתיופי ש'התקלקל' [...] הכוונה כאן לעולה שהפסיק לנהוג בכבוד כלפי הסמכות הקולטת ולמד את הצופן הישראלי להתנהגות כלפי נציגי הממשלה [...] לעולה מאתיופיה התנהגויות אלו קשות במיוחד, מפני שהן מהוות ניפוץ מוחלט של דימוי הסמכות ושבירת צופן הכבוד. עולים, שתהליך זה אכן קרה להם, נותרו ללא קריטריון לשיפוט פנימי של התנהגותם. (בן עזר, 1992: 16)

כלומר, השינוי הקיצוני בדפוס ההתנהגות החברתית עלול לעורר קונפליקטים פנימיים, אשר קשה מאוד לחזות את השלכותיהם על ההסתגלות הפסיכולוגית. מן הספרות עולה בבירור שהגישה המופיעה בקשר חיובי עם הסתגלות היא גישת השילוב (integration), המוגדרת כעמדה חיובית הן כלפי התרבות החדשה והן כלפי תרבות המוצא (הורנצ'יק, 2003).

הסוגיה הרביעית: על אילו דפוסי התנהגות חברתית מדווחים יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

להלן נפרס את דפוסי ההתנהגות שדווחו על-ידי יוצאי אתיופיה כמאפיינים אותם בפועל במגעיהם החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים, תוך חלוקתם לשלושה מוקדים: (א) הדגשת המכנה המשותף בין יוצאי אתיופיה לבין קבוצת הוותיקים; (ב) הדגשת השוני; ו-(ג) החלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר.

א. הדגשת המכנה המשותף

אחד מדפוסי ההתנהגות ממוקד באיתור המכנים המשותפים והדגשתם תוך טשטוש השוני. ראן, למשל, את דבריה של אחת המשתתפות, אשר העידה כי יש לה חברות רבות מקבוצת הוותיקים:

אם זה, נגיד, בתחום הלימודי, אז אני מציעה לנסות לעשות איתה שיעורים, כאילו למצוא את המכנה המשותף, גם אם אתה לא מגיע מאותה תרבות.

משתתפים אחרים הדגישו את העדר המבטא שלהם כאמצעי מרכזי שסייע בידם ליצור קשרים עם בני קבוצת הוותיקים. מוטיב זה הופיע, למשל, בדבריה של אחת המרואיינות שתיארה את החודשים הראשונים שלה כילדה במרכז קליטה: "רציתי למחוק כמה שיותר מהר את המבטא" (לאשה, 13 ביולי, 2009). ההתייחסות לאלמנט אינדקסיקאלי, כגון מבטא, מורה על איתורו של קוד חיצוני נגיש, אשר עשוי לעמעם במידה מסוימת את תחושת הזרות (לתוצאה דומה ניתן לצפות משימוש בסלנג תרבותי-מקומי על ידי מהגרים).

ב. הדגשת השוני

השוני החיצוני המבוסס בעיקר על צבע עור (דבר שאינו ניתן לשליטה) נתפס על-ידי יוצאי אתיופיה כמכשול להשתלבותם בחברה הישראלית (ראו למשל, Ben-David & Ben Ari, 1997). יחד עם זאת, מצאנו גם התייחסות שמצביעה על מינופו לטובת ההצלחה וההשתלבות החברתית.

אחד המרואיינים אמר:

זה כיף להיות יוצא דופן. אני לא רוצה להיות לבן כמו השאר. נגיד, באוניברסיטה אתה רואה מלא תלמידים לבנים ופתאום קבוצה של עשרה שחורים. הם בולטים לעין. זה מה שכיף בלהיות שחור. אם אתה מצליח במשהו, אתה בולט ממש. (ידיעות אחרונות, 26 באוקטובר, 2007)

נעיר שבהקשרה של הסוגיה השנייה, הרי שהרצון להתבלט מהווה עדות נוספת לקבלת הערכים של חברת היעד. יש לציין שהדגשת השוני עלולה לפעול גם כחרב פיפיות ולקבע את העולים בעדשת הסתכלות הממוקדת בשונותם. כך, למשל, ציינה אחת המשתתפות: "אם תחשבי שאת כל הזמן שונה, זה ישפיע על אם את תצליחי או לא תצליחי". ניתן לפרש מסר זה במונחים של *stereotype threat* (Steele & Aronson, 1995), המתייחס לכך שהדאגה של חברים בקבוצת מיעוט שהתנהגותם תאשר סטריאוטיפי תרבותי, עלולה להפריע ליכולתם לתפקד כהלכה במצבים שונים. כלומר, עצם ההתמקדות של יוצאי אתיופיה בשוני האתני שלהם עלולה להיות מזיקה עבורם ולהפריע לתפקודם במצבים שונים.

ג. החלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר

המחקר מדגיש את חשיבותו של ההקשר בהבניית הזהות האתנית (למשל, Verkuyten, 2005). הבנת ההקשר הינה משימה מורכבת, היות וקיימים סוגים שונים של הקשרים, כגון הקשר אידיאולוגי, קבוצתי ותרבותי. ואכן, משתתפים רבים נטו להתייחס ליכולתם להחליף בין התנהגויות שונות על-פי קריטריון של הקשר תרבותי. ביטוי לכך הופיע בדבריה של אחת המשתתפות:

אני יודעת שיש לי את החינוך הכי טוב, אבל במצבים מסוימים לא אביא אותו לידי ביטוי. לדוד שלי, למשל, אביא קערת מים רק כדי שלא יקום לשטוף ידיים, כי זה הכי טוב לא להכביד עליו, אבל במשרד תראי אותי לגמרי אחרת. זה לא מעייף כי זו דרך חיים. אני חושבת שלבן אדם יש יכולת להתאים את עצמו, וזה מתבקש לעשות הפרדה בין הבית לעבודה. כל אחד מתאים את עצמו לסיטואציה שהוא נמצא, אז אצלנו זה להתאים את עצמנו גם לחברה שאיתה אנו נמצאים באינטראקציה.

גישה זו מבוססת על התאמת ההתנהגות להקשר, דבר אשר כל בן-תרבות לומר כחלק מתהליך החברות. אולם, במקרה זה מתווסף הנדבך של התאמת ההתנהגות להקשר סוציו-תרבותי מובחן. להחלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר מצאנו תימוכין רבים, כגון בדבריה של אחת המרואיינות:

ליד ישראלים אני מרשה לעצמי להתנהג ביתר פתיחות. ליד אתיופים אני בוררת מילים. למשל, צריכה להיות חברה ממש ממש קרובה בשביל שאדבר איתה על הדייטים שלי ומה עשיתי או לא עשיתי. כי בעדה האתיופית זה לא מקובל. הכפילות הזו מעייפת מאוד. (לאשה, 22 באפריל, 2007)

הכפילות משקפת את המורכבות המתוארת בספרות על אודות העולמות החברתיים של מהגרים, עולמות בעלי קבוצות התייחסות מרובות (Horenczyk, 2009). מעניין לשים לב, כי אצל המרואיינת אשר דבריה הובאו בפסקה הקודמת, ההתנהגות המובחנת לא תוארה כמעייפת, ואילו אצל משתתפת זו היא תוארה כמעייפת מאוד. ייתכן כי הגישות השונות משקפות הבדלים בכשירות החברתית (כורם ועמיתיה, 2010) ו/או בעמדה רגשית כלפי המעבר בין שתי התרבויות.

ביטוי אחר להחלפה בין התנהגויות חברתיות שונות כרוך בתהליך מורכב יותר של בחירת ההתנהגות לאור הערכת תוצאותיה הצפויות. אחת המשתתפות, למשל, ציינה שכאשר מישהו מדבר אליה בבוטות, היא מציעה לענות לו באופן תקיף על מנת לא להגביל את עצמה בהשגת מטרותיה, ובמילותיה:

אם מישהו אומר לי דברים בוטים, אז אציע גם להגיד דברים בצורה ברורה. כלומר, אם אני רואה שהרקע שלי מגביל אותי, אז כן אהיה גמישה. אבל אם יש אלמנטים שאני מאוד אוהבת בתרבות שלי והם לא מגבילים אותי, אז אשמור אותם.

גישה זו מעודדת את ביטוי של הייחוד התרבותי גם במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים (ובכך היא שונה מן הדוגמה הקודמת), אך בתנאי שאין הדבר יוצר הגבלה להתמודדות חברתית יעילה. הדגש בבחירת ההתנהגות מושם, אם כך, על מידת היעילות שלה.

הגישה שתוארה על-ידי משתתפת זו תואמת את הדפוס המכונה *alternation* (LaFromboise et al., 1993). בספרות על דו-תרבותיות. בהתאם לדפוס זה, הפרט מסוגל להכיר ולהבין שתי תרבויות שונות, דהיינו, את תרבות המקור ואת תרבות היעד, ולהחליף בין התנהגויות כך שתתאמנה להקשר הפרטיקולרי. החוקרים סבורים שיכולות אלו עשויות להיות המפתח להיותה של החוויה הדו-תרבותית חוויה מיטיבה עבור הפרט, והמחקר מתחקה אחר המאפיינים האינדיווידואליים הרלוונטיים לפיתוחן ולשימורן של יכולות אלו.

הסוגיה החמישית: האם צעירים יוצאי אתיופיה מזהים דרכים באמצעותן הם יכולים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים?

אחת הדרכים המתוארות בספרות, באמצעותן ניתן להימלט מן ההשלכות השליליות של חברות בקבוצה מסוימת, היא שימוש באסטרטגיות המכוונות להשיג עבורה הערכה חיובית (מחדש). אסטרטגיות אלו מכונות "אסטרטגיות ליצירתיות חברתית" (Tajfel & Turner, 1979). הן כוללות, למשל, הגדרה מחדש של ערכי הקבוצה או מציאת ממדים חדשים להשוואת הקבוצה אליהן. אם נשליך זאת על מעבר תרבותי, הרי שהיכולת לבטא את הייחוד הערכי של קבוצה מהגרת באופן שיהיה רלוונטי למגעים החברתיים עם בני חברת היעד, עשויה להיות אחד מן המפתחות לכך שחברי הקבוצה ישיגו הערכה חיובית.

עקב כך, הופנתה למשתתפי קבוצות המיקוד השאלה, האם הם מעוניינים לבטא את הייחוד הערכי של תרבות המקור שלהם במגעים החברתיים שלהם עם בני קבוצת הוותיקים, ואם כן, כיצד ניתן לעשות זאת. בתשובתם המיידית נטו רוב המשתתפים להתייחס להיבטים המטריאליים של תרבות המקור, למשל: "העניין של האוכל מתחיל לצאת החוצה. הבגדים גם כן, כמו צעיף אתיופי שישראלים לובשים ומשנים אותו קצת". כשעלתה הסוגיה שמא מדובר בביטויים חיצוניים של התרבות, הופיעו התייחסויות שונות, כגון:

הדברים השטחיים מאוד בולטים, כי זה דברים שאפשר להציג בתערוכה, והדברים היותר עמוקים הם לא מובלטים מטבעם, והם גם לאט-לאט נשכחים עבור הדור הצעיר, וזה חבל.

אנו (החוקרים) סבורים שגם אם השימוש במרכיבים הפולקלוריסטיים אכן עשוי להקל על ההשתלבות, אין לראות בהם ייצוג מהותי של הערכים התרבותיים. יתרה מכך, עצם ההתמקדות בהם עלולה להאפיל על ההבחנה, הערכית בעיקר, משום שהיבטים אלה נוטים

למשוך אליהם את תשומת הלב, בפרט אם לקבוצת הוותיקים יש קושי מהותי להכיל אלמנטים ערכיים מתרבות המהגרים.

על אף שחלק מהמשתתפים הוקירו בדבריהם את הערכים המקוריים שלהם, כפי שראינו בסוגיה הראשונה (ראו, למשל, את דבריה של אחת המרואיינות: "רק כשאתה מתבגר, אתה מבין שאין כמו בעדה שלנו. היינו יכולים ללמד הרבה את החברה הישראלית" [על השרון, 18 במאי, 2007]), ניכר היה כי קשה להם "לתרגם" אותו לשפת המעשה. יחד עם זאת, הדוגמאות הבאות, גם אם בודדות, מאירות את הייחוד הערכי ואת היכולת לבטא אותו במגעים חברתיים עם בני קבוצת הוותיקים.

אחת המשתתפות הדגימה זאת בחוכמה ש"בדיעבד". היא סיפרה שכאשר למדה במכינה, מרבית הסטודנטים שלמדו עמה היו מקבוצת הוותיקים. סטודנטים אלה נטו לדבר אל המורה באופן מזלזל ולהפנות לעברה הערות ללא קשר להתנהלותו של השיעור. הדוברת וכן שני סטודנטים נוספים יוצאי אתיופיה הזדעזעו מכך, וחשבו בלבם: "איך הם הגיעו לדרגה שהם מדברים אליה ככה? [...] הרי היא יכולה להיות אימא שלהם!!!", אך לא עשו דבר. היא ציינה כי כיום הייתה אוזרת עז ומעירה לסטודנטים על התנהגותם ובמילותיה שלה:

הייתי אומרת להם שהמורה הייתה יכולה להיות אימא שלהם, ואם היו מדברים לאימא שלהם ככה, הם היו נפגעים מאוד!

יש להניח כי בדבריה מובלעת הנחה לפיה צעירים מקבוצת הוותיקים אינם מדברים כך אל אמם. מקרה אחר תואר בהקשר הצבאי. המשתתפת סיפרה שבעת שירותה הצבאי, הצוות נהג להתכנס ולדון בפתרונות לבעיותיהם של החיילים עליהם היה אחראי. מכיוון שהמפגשים הללו נמשכו אל תוך הלילה, הם היו מלווים ב"צחוק, מסטולים ושום דבר לא נלקח ברצינות". אולם למשתתפת היה חשוב ביותר להתייחס למפגשים הללו במלוא הרצינות והיא התעקשה, חרף האווירה הכללית וחרף מחאתן של עמיתותיה, בנות קבוצת הוותיקים, להקריא את כל בעיותיהם של החיילים שהיו תחת אחריותה, משום ש"החיילים היו אצלי בראש וראשונה". הדברים הללו מדגימים כיצד הביאה משתתפת זו לידי ביטוי את ערך האחריות שלה כלפי האמון שנתנו בה חייליה במגעים החברתיים שלה עם בני קבוצת הוותיקים.

הביטוי של הייחוד התרבותי במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים עשוי להוות נדבך משמעותי, ואולי אף קריטי, בשיקום הערכתה העצמית של קבוצה מהגרת. ביטוי של הערך התרבותי הייחודי הטמון בשורשי העבר דורש מידה רבה של תעוזה ומידה מסוימת של יצירתיות. נכסים תרבותיים אלה "נוכחים" בזיכרון הקולקטיבי ומשתמרים בדרכים רבות, גם אם בהווה הם אינם נתפסים עוד כרלוונטיים להקשר הסוציו-תרבותי החדש. כך, עמיר (1997) תיאר את אחד העקרונות המנחים לטיפול בחניכים יוצאי אתיופיה, והדגיש כי אסור ליטול מהם את גאונותם במוצאם ובמורשתם. בנוסף, שבתאי (2001ב) הציעה להדריך את בני הנוער כיצד להתקשר מחדש למשפחתם ולקהילתם באמצעות מפגש חיובי עם עברה של הקהילה ועם המסורת, לרבות ביקור בארץ המוצא כשיטה חינוכית-טיפולית.

סיכום

בסעיף זה יוצגו סיכום הממצאים והמסקנות המרכזיות ממחקר זה. ראשית, הממצאים מצביעים על תפיסה אמביוולנטית של יוצאי אתיופיה כלפי הערכים החברתיים שאפיינו את תרבות המקור שלהם: מחד, עלתה הערכה רבה כלפי ערכים אלה, כגון כלפי הכבוד שניתן למבוגר וכלפי ערך החברות. מנגד, עלתה תחושה שהיא אינה יעילה ולא מתאימה להתמודדות החברתית בישראל. שנית, בלט מסר הקורא לפעול באקטיביות ובאסרטיביות במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים, אך במקביל אליו הסתמן קושי לפעול בדרך זו. גם במחקר קודם (Korem et al., 2012) הסתמן פער בין ההתנהגות החברתית המדווחת של מתבגרים יוצאי אתיופיה (התנהגות פחות אסרטיבית מזו של קבוצת הוותיקים) לבין האופן בו הם תופסים את קבוצתם (כזה לוותיקים ברמת האסרטיביות). פער זה מרמז שיצאי אתיופיה מעוניינים לתפוס את עצמם כאסרטיביים, אך בפועל הם מתנהגים באופן המזכיר את ההתנהגות שהייתה מקובלת בתרבות המקור.

כאשר נבחנה ההתנהגות החברתית המדווחת של יוצאי אתיופיה בפועל, נמצא מגוון רחב של דפוסים ובהם: הדגשת המכנה המשותף בין יוצאי אתיופיה לבין קבוצת הוותיקים, הדגשת השוני, והחלפה בין דפוסים של התנהגות חברתית בהתאם להקשר. כמו כן, הסתמן כיוון נוסף והוא האפשרות לבטא את הייחוד הערכי הטמון בתרבות המקור, במגעים החברתיים עם בני קבוצת הוותיקים. המגוון הרחב שעלה מלמד על התרחשותם של תהליכים דינמיים המערבים חיפוש, התלבטות, ניסוי וטעייה, ובכך הוא משקף את המורכבות המיוחדת הכרוכה בהסתגלותם של עולים אלה בישראל.

מוצעות מספר השלכות יישומיות המבוססות על המחקר ותוצאותיו. ראשית, התוצאות מספקות מגוון של דפוסים להתנהגות חברתית אשר הוצעו על-ידי יוצאי אתיופיה עצמם. הצגת המגוון בפני צעירים המחפשים את דרכם בחברה הישראלית עשויה לתרום להם הן באמצעות מתן לגיטימציה לשונות ביניהם, והן בהצבעה על נתיבים למציאת דפוס ההתמודדות הייחודי המתאים לפרט. שנית, מרבית המשתתפים דווחו לאחר השתתפותם בקבוצות המיקוד, כי הדבר תרם להם במובן של ארגון מחשבותיהם בנושא. לכן, אנו סבורים כי בעבודה מסייעת עם צעירים יוצאי אתיופיה, יש לעודד אותם לשתף במחשבותיהם על אודות הסתגלותם הסוציו-תרבותית. לצורך כך, ניתן להסתייע בשאלות המנחות שהוצגו למשתתפי קבוצות המיקוד במחקר הנוכחי. העלאת ההיבטים הללו לרמה מודעת וקיום דיון אודותיהם, עשויים להוביל לבחירה בדפוס התמודדות הנובעת ממקור מושכל. הבחירה המודעת בדרך ההתמודדות עשויה להפחית מן הצורך האישי והקבוצתי להתגונן על מנת לשמר אלמנטים מתרבות המקור או, מאידך גיסא, מן הצורך לערוך התאמות גורפות למקובל בחברת היעד.

למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, יש לקחת בחשבון שמידע שנמסר באמצעות כתבה עיתונאית נתון לעריכת העיתונאי (קליין, 2010). על מנת למזער הטיה זו התבססנו אך ורק על ציטוטים ישירים של יוצאי אתיופיה שהופיעו בכתבות עיתונאיות (ולא על ציטוטים עקיפים). כמו כן, יש לקחת בחשבון הטיה אפשרית נוספת, והיא שחלק מהכתבות עסקו במקרים המתארים הצלחות מיוחדות ומעוררות עניין של יוצאי אתיופיה בישראל. להיבט זה גם יתרונות, משום שהתובנות שהופקו על-ידי יוצאי אתיופיה מתוך הצלחותיהם, מאפשרות לקבל זוויות ראייה חדשות על אודות ההסתגלות הסוציו-תרבותית. שנית, היות ובמחקר הנוכחי השתתפו שמונה

סטודנטים, ייתכן שחלק מהממצאים משקפים את משאביהם הרגשיים והחברתיים של צעירים אשר התקבלו למוסדות להשכלה גבוהה, הישג המסמל הצלחה במונחים חברתיים. לפיכך, במחקר עתידי יש להרחיב את טווח המאפיינים של המשתתפים למדגם רחב ומייצג יותר. לסיכום, ממצאי המחקר תורמים להבנת היבטים מרכזיים הקשורים להסתגלותם הסוציו-תרבותית של מהגרים ובפרט להבנת התהליכים הייחודיים אותם חווים צעירים יוצאי אתיופיה. בשלב זה טרם ידועות לאשורן מלוא ההשלכות של המעבר אותו חוו. ממצאי המחקר הנוכחי מציעים כי מידה של יצירתיות ומחשבה מקורית עשויות לסייע לשתי הקבוצות המרכזיות המעורבות במפגש להפיק ממנו הזדמנויות לצמיחה ולהתפתחות.

רשימה ביבליוגרפית

- אדלשטיין, א' (2001). מודל תיאורטי להסבר עבריינות נוער וסטייה חברתית בקרב יוצאי אתיופיה בישראל. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, 14, 47-25.
- בן עזר, ג' (1992). *כמו אור בכד - עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה*. ירושלים: ראובן מס.
- הורנצ'יק, ג' (2003). היתרונות של ריבוי זהויות: השתמעויות ממחקרים על זהות תרבותית והסתגלות. בתוך א' לשם וד' רואר-סטריאר (עורכים), *שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש*. ירושלים: מאגנס.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ', לוי, ד' וקונסטנטינוב, צ' (2010). *בני נוער עולים בישראל - תמונת מצב עדכנית*. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- כורם, ע', טטר, מ' והורנצ'יק, ג' (2010). אסרטיביות בין-קבוצתית ותוך-קבוצתית בקרב מתבגרים עולי חבר העמים ובני העדה האתיופית: השלכות על היעוץ החינוכי. *הייעוץ החינוכי, ט"ז*, 37-55.
- להב, ה' (2009). "הנאשמת", "הסיוט" ו"התות המכני": מקרה מבחן של סיקור אונס בעיתונות הישראלית. *מגמות, מ"ו*, 1-2, 106-86.
- מירסקי, י' (2005). *ישראלים - סיפורי הגירה*. מבשרת ציון: צבעונים הוצאה לאור.
- סלמון, ה' (1998). גלגולה של תודעה גזעית: מאתיופיה לארץ המובטחת. *מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי*, 19-20, עמ' 146-125.
- עמיר, א' (1997). במקום פתיחה. בתוך א' עמיר, א' זהבי, ור' פרגאי (עורכים), *שורש אחד וענפים רבים: ספור קליטתם של בני נוער מאתיופיה בעליית הנוער* (עמ' 11-24). ירושלים: מאגנס.
- צגהון, א' ושכטמן, צ' (2003). שימוש בפוטו-תרפיה להגברת חשיפה עצמית וליצירת הברית הטיפולית בראיון עם עולים מאתיופיה. *הייעוץ החינוכי, י"ב*, 156-146.
- קליין, ע' (2010). ניתוח-שיח ביקורתי של טקסט עיתונאי. בתוך ל' קסן וקרומר-נבו, מ' (עורכות), *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (עמ' 230-253). באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קפלן, ס' (1997). התנגדות יומיומית בין יהודי אתיופיה- מבט מן המחקר, מבט על המחקר. *תיאוריה וביקורת*, 10, 173-163.
- שבתאי, מ' (1999). *הכי אחי- מסע הזהות של חיילים עולים מאתיופיה*. תל-אביב: צ'ריקובר.
- שבתאי, מ' (2001א). לחיות עם זהות מאוימת: חוויות החיים עם שוני בצבע עור בקרב צעירים ומתבגרים יוצאי אתיופיה בישראל. *מגמות, מ"א*, 112-97.
- שבתאי, מ' (2001ב). מירושלים לאתיופיה ובחזרה: מזהות מבולבלת לזהות מחויבת. *גדיש*, 109-126.
- שלסקי, ש' ואלפרט, ב' (2007). *דרכים בכתיבת מחקר איכותני- מפרוק המציאות להבנייתה כטקסט*. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- Ajzenstadt, M. & Steinberg, O. (1997). The feminization of female offender: Israeli newspaper reports of crimes committed by women. *Women & Criminal Justice*, 8, 57-77.
- Ben-David, A. & Ben-Ari, A.T. (1997). The experience of being different: Black Jews in Israel. *Journal of Black Studies*, 27, 510- 527.

- Ben-Eliezer, U. (2004). Becoming a Black Jew: Cultural racism and anti-racism in contemporary Israel. *Social Identities, 10*, 245-266.
- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied psychology: An international Review, 46*, 5-68.
- Ehrensaft, E. & Tousignant, M. (2006). Immigration and resilience. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.) *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 469-483). Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper Colophon.
- Gormally, J. (1982). Evaluation of assertiveness: Effects of gender, rater involvement, and level of assertiveness, *Behavior Therapy, 13*, 219-225.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1981). *Effective Evaluation*. San Francisco, Jossey Bass.
- Horenczyk, G. (2009). *Multiple reference groups: Towards the mapping of immigrants' complex social worlds*. In I. Jasinkaja-Lahti & T. A. Mähönen (Eds.), *Identities, intergroup relations and acculturation: The cornerstones of intercultural encounters* (pp. 67-80). Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press.
- Horenczyk, G. & Sankevich, V.I. (2006, July). *Acculturation attitudes, perceived ingroup and outgroup expectations, and adaptation among immigrant adolescents*. Paper presented at the 18th International Congress of the International Association for Cross- Cultural Psychology, Spetses, Greece.
- Jones, C.P. (2000). Levels of racism: A theoretical framework and a gardner's tale. *American Journal of Public Health, 90*, 1212-1215.
- Korem, A., Horenczyk, G. & Tatar, M. (2012). Inter-group and intra-group assertiveness: Adolescents' social skills following cultural transition. *Journal of Adolescence, 35*, 855-862.
- LaFromboise, T., Coleman, H. & Gerton, J. (1993). Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin, 114, 3*, 395-412.
- Masgoret, A. & Ward, C. (2006). Culture learning approach to acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 58-77). Cambridge University Press.
- Messick, D.M. & Mackie, D.M. (1989). Intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 40*, 51-81.
- Oberg, K. (1960). Culture shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology, 7*, 177-182.
- Offer, S. (2004). The socio-economic integration of the Ethiopian community in Israel. *International Migration, 42*, 29-56.
- Ringel, S., Ronell, N. & Getahun, S. (2005). Factors in the integration process of adolescent immigrants- The case of Ethiopian Jews in Israel. *International Social Work, 48*, 63-76.
- Searle, W. & Ward, C. (1990). The prediction of psychological and sociocultural adjustment during cross- cultural transitions. *International Journal of Intercultural Relations, 14*, 449-464.
- Steele, C.M. & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African - Americans. *Journal of Personality and Social Psychology, 69*, 797-811.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1979). An integrative theory of social contact. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 162-173). Monterey, CA: Brooks/ Cole.
- Tatar, M. (1998). Counseling immigrants: School contexts and emerging strategies. *British Journal of Guidance and Counseling, 26*, 337-352.
- Verkuyten, M. (2005). *The social psychology of ethnic identity*. Hove: Psychology Press.

- Walsh, S.D. & Tuval-Mashiach, R. (2012). Ethiopian emerging adult immigrants in Israel: Coping with discrimination and racism. *Youth & Society*, 44, 49-75.
- Ward, C. & Chang, W.C. (1997). "Cultural fit": A new perspective on personality and sojourner adjustment. *International Journal of Intercultural Relations*, 21, 525-533.

How Young Immigrants from Ethiopia Perceive their Socio-Cultural Adaptation in Israel

Anat Korem and Gabriel Horenczyk

Abstract

The study rests on the premise that understanding immigrants' adaptation must take into account the perspective of the immigrants themselves. We focus on young Israeli immigrants from Ethiopia, a unique minority in Israeli society due to its special cultural and ethnic characteristics. Previous studies found that social coping strategies are especially important for immigrants and Ethiopian immigrant youth are typically less assertive than their nonimmigrant counterparts. By eliciting and analyzing these immigrants' perspectives on their own socio-cultural adaptation, this study aims to broaden our understanding of this group's experience.

Our investigation adopted a qualitative multi-method approach. Two studies were conducted. The aim of the first was to identify major themes in these young immigrants' socio-cultural adaptation; its methodology was adapted to the characteristics of the research population. Traditional Ethiopian culture deems the disclosure of feelings or thoughts in direct communication unacceptable. Therefore, we collected our data indirectly, through newspaper articles (thirty-one reports from seven newspapers and magazines) in which Ethiopian-Israelis addressed aspects of their socio-cultural adaptation without being asked direct questions. Content analysis identified the major themes.

The aim of the second study was to deepen the understanding of the identified themes (derived from study 1) and to examine their facets. To do this, data obtained from two focus groups composed of young adult members of the Ethiopian-Israeli community (5–7 participants in each group) were subjected to a content analysis. The questions posed in the group discussions included the following: Who was considered a sociable person in Ethiopia? What do they advise young immigrants in order to become socially integrated in the Israeli society? Do the respondents behave similarly toward

nonimmigrants and toward fellow immigrants, or do they behave differently? How do nonimmigrants react to them when they act assertively? Do they recommend their peers to act assertively? Do they seek ways to express the uniqueness of the social values of their original culture in their interactions with nonimmigrants and, if so, in which ways?

The findings revealed ambivalence among young immigrants in their perceptions of their original culture's social values. They highly appreciate these values but perceive these codes as no longer useful for them in their new social context. Although the major message that emerged from the findings was to act actively and assertively towards members of the host society, doing this in real-life situations is quite complicated.

In practice, the young immigrants tended to exhibit a variety of social behavior patterns in their interactions with their hosts: emphasizing commonalities, emphasizing differences, or switching among patterns of social behavior according to the cultural or social context of the interaction. Another strategy discussed—and adopted by some respondents—is the articulation of the unique positive aspects of their original cultural values in the course of their interaction with nonimmigrant peers. To sum up, the wide spectrum of social behaviors that emerged from the two components of this research suggested that young Ethiopian immigrants engage in dynamic processes of trial and error. The study also showed the unique complexity of the socio-cultural adaptation of this immigrant group.

Practical implications can be derived from the methodology and the findings of our research. First, the results reveal a variety of social behavior patterns as described by the young immigrants themselves. Sharing them with other young immigrants (including some from other cultural backgrounds) may enrich their repertoire of social strategies. In addition, most respondents described their participation in the focus groups as a highly valuable experience because it helped them to organize their thoughts and feelings about their social adaptation. If similar discussion groups are established for other young immigrants, they, too, may become more aware

of their socio-cultural perceptions and actions. If immigrants can choose more deliberately among a variety of coping strategies, they may make less use of defensive strategies of cultural isolation by preserving elements of their original culture. A more conscious choice may also reduce immigrants' tendency to assimilate into the majority culture by relinquishing all their traditional socio-cultural characteristics.

עמדות של עולים ושל ותיקים כלפי העדפה מתקנת

אייל גמליאל, מיכל אורן סעד, קרן אור-חן*

תקציר

בישראל מופעלות תכניות של העדפה מתקנת בקבלה ללימודים גבוהים ובקבלה לעבודה המכוונות לעולים חדשים, במיוחד לעולים שהגיעו מאתיופיה. לצד חשיבותן של תכניות אלה בקליטה ובשילוב החברתי של העולים מאתיופיה, הן עלולות להיתקל בהתנגדויות ובעמדות שליליות. מטרת המחקר הייתה לבחון את עמדותיהן של שלוש קבוצות במגזר היהודי: קבוצת ילידי ישראל (להלן: ותיקים), קבוצת יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר וקבוצת יוצאי אתיופיה – כלפי העדפה מתקנת המכוונת לשלוש קבוצות מטרות: עולים מאתיופיה, עולים ממדינות חבר העמים לשעבר ואנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. על סמך תאוריות האינטרס האיש, האינטרס הקבוצתי, האינטרס הקבוצתי הקואופרטיבי, ותאוריית האיום המוכלל, שוערה אינטראקציה בין מוצא המשיבים לזהות קבוצת המטרה בניבוי העמדה כלפי העדפה מתקנת. במחקר השתתפו 377 ותיקים, 287 יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר ו-252 יוצאי אתיופיה, אשר הוקצו מקרית להציג את עמדותיהם כלפי העדפה מתקנת המכוונת לאחת משלוש קבוצות המטרה. הממצאים איששו את השערת האינטראקציה: כאשר קבוצת המטרה הייתה עולים מאתיופיה, העמדות החיוביות ביותר ביחס להעדפה מתקנת היו של יוצאי אתיופיה, לאחר מכן של הוותיקים, ולבסוף של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר. כאשר קבוצת המטרה הייתה עולים ממדינות חבר העמים לשעבר, העמדות החיוביות ביותר ביחס להעדפה מתקנת היו של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, לאחר מכן של יוצאי אתיופיה ולבסוף, של הוותיקים. כאשר קבוצת המטרה הייתה אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, נמצאה תמיכה רבה בשלוש קבוצות המוצא. השלכות תאורטיות ויישומיות של ממצאים אלה נידונות, ומוצעים מחקרי המשך.

מילות מפתח: העדפה מתקנת, עמדות הציבור, יוצאי אתיופיה, יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר

*פרופ' אייל גמליאל, המרכז האקדמי רופין; גב' מיכל אורן סעד, ד"ר קרן אור-חן, אוניברסיטת חיפה

**המחקר מומן על-ידי המכון להגירה ושילוב חברתי במרכז האקדמי רופין. המחברים מודים לד"ר אייל פאר, לירון צוברי, רננה שולמן, דנה חרל"פ, אפרת לופט ואינסה דיק, על הסיוע בעריכת המחקר

מבוא

1. העדפה מתקנת

העדפה מתקנת עומדת בעשורים האחרונים על סדר היום הציבורי בארצות הברית ובשנים האחרונות גם בישראל. בישראל כמו בארצות הברית יש להעדפה מתקנת חשיבות חברתית רבה בגלל המבנה ההטרוגני של האוכלוסייה והפערים הגדולים בין המגזרים השונים (עמיר, 2003). המושג העדפה מתקנת כולל טווח רחב של מדיניות ופרקטיקה אשר מתוכננות על מנת לקדם שוויון. תכניות להעדפה מתקנת מופעלות מאז שנות השישים של המאה העשרים, ומתחילתן הן שנויות מאוד במחלוקת ומעוררות דילמות מוסריות וחוקיות (Harrison et al., 2006; Kang & Banaji, 2006).

בישראל נהוגות תכניות להעדפה מתקנת במוסדות להשכלה גבוהה ובמקומות עבודה ציבוריים והן מתייחסות לקבלה אליהם ולקידום במסגרתם. תכניות אלה מופעלות לגבי קבוצות מטרה שונות, כגון נשים, עולים חדשים, ערבים ישראלים ואנשים המשתייכים למעמד חברתי-כלכלי נמוך (ובר, 1995; מאור, 2002). לעמדות הציבור כלפי התכניות השונות של העדפה מתקנת יש חשיבות רבה, שכן חברי קבוצות הרוב עלולים להיפגע מהפעלת תכניות אלה, ולכן להתנגד להן ולטרפד את הצלחתן, המותנית בשיתוף פעולה בין חברי קבוצות הרוב לחברי קבוצות המיעוט במוסדות הלימוד ובמקומות העבודה (Mack et al., 2002).

למרות חשיבותו של מחקר בתחום זה, מחקרים ספורים בלבד בדקו את עמדות הציבור בישראל לגבי תכניות שונות של העדפה מתקנת כלפי קבוצות מטרה שונות. מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון את עמדותיהם של ישראלים ותיקים, של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, ושל יוצאי אתיופיה, כלפי העדפה מתקנת המכוונת לקבוצות מטרה שונות. מחקר זה עשוי לקדם את ההבנה לגבי עמדות הציבור כלפי תכניות להעדפה מתקנת ולשפר את סיכויי הצלחתן.

1.1 הגדרה של העדפה מתקנת ושל קבוצות המטרה שלה

העדפה מתקנת הינה מדיניות שנועדה להגדיל את הייצוג של קבוצות דמוגרפיות שונות, אשר סובלות מייצוג חסר בארגונים שונים. הצורך במדיניות זו נבע מכך שמיעוטים אתניים ונשים בארצות הברית סבלו מאפליה חברתית וכלכלית במשך מאות שנים. בשנת 1964 הובילה התנועה ליכויות האזרח בארצות הברית את החקיקה בתחום ההעדפה המתקנת האוסרת על אפליה על בסיס גזע, צבע, דת, מגדר, מוצא לאומי, גיל ומוגבלויות שונות (Kravitz & Platania, 1993; Slaughter et al., 2002). במוקד הדיון אודות העדפה מתקנת עומדים הניסיונות להצדיק מדיניות ששואפת לסייע למי שאינו יכול לממש בפועל את החירויות והזכויות המובטחות לו על-פי חוק (עזרא, 2006). קבוצות המטרה של העדפה מתקנת הינן לרוב קבוצות מיעוט אשר נתוני הקבלה של חבריהן נמוכים יותר באופן טיפוסי מאלה של קבוצות הרוב. זהותן של הקבוצות המוגדרות כקבוצות מטרה עשויה להשתנות בין מדינות ובתוך מדינה לאורך זמן (גמליאל, 2004).

1.2 ביקורות על מדיניות ההעדפה המתקנת

מדיניות ההעדפה המתקנת ספגה ביקורות רבות מראשית הפעלתה בשנת 1965 (Evans, 2003). אחת הביקורות המרכזיות היא על כך שהעדפה מתקנת עלולה ליצור מצב של אפליה הפוכה בה הנפגעים הם חברי קבוצת הרוב (עזרא, 2006). ביקורת מרכזית נוספת היא על כך שבעקבות העדפה מתקנת יתקבלו לעבודה או ללימודים אנשים ללא כישורים מתאימים על חשבון אנשים

עם יכולות מתאימות. ביקורת זו נובעת בחלקה מידע חסר על תכניות להעדפה מתקנת. בארצות הברית, לדוגמה, תכניות המעדיפות מועמדים ללא כישורים מתאימים על חשבון מועמדים מתאימים רק בגלל שייכות לקבוצת מטרה - אינן חוקיות (Plous, 2003).

ביקורת נוספת טוענת כי העדפה מתקנת פוגעת באנשים להם היא אמורה לסייע, שכן עובדים או סטודנטים המקושרים להעדפה מתקנת נתפסים כבעלי יכולות נמוכות, מוסר עבודה ירוד וביצועים נמוכים. עובדים אשר התקבלו לעבודה במסגרת תכנית להעדפה מתקנת דורגו על-ידי מנהלים כפחות מוכשרים וכזכאים לרמות שכר נמוכות יותר בהשוואה לעובדים אחרים (Evans, 2003; Garcia et al., 1981; Heilman et al., 1992, 1997). בעקבות ביקורות אלה יש הטוענים כי תכניות העדפה מתקנת עלולות לגרום לקבוצות המטרה יותר נזק מאשר תועלת (Evans, 2003; Nacoste, 1990).

1.3 תכניות שונות של העדפה מתקנת

ניתן להפעיל מדיניות של העדפה מתקנת בארגונים ובהקשרים שונים באמצעות הפעלה של תכניות שונות לפני שלב הקבלה, במהלכו או לאחר שלב הקבלה (גמליאל, 2004). תכניות להעדפה מתקנת **לפני שלב הקבלה** יכולות להיות מתונות, כגון הצהרה על מטרה כללית של הארגון להתמודד עם אפליה ולהגדיל את גיוון העובדים/לומדים בארגון (Kravitz, 1995; Slaughter et al., 2002). תכנית מתונה נוספת היא שמירה על מדיניות "עיוורון להשתייכות הקבוצתית", על-פיה מקבלי ההחלטות אינם יודעים לאיזו קבוצה חברתית או לאיזה גזע שייך המועמד (Aberson, 2007). תכניות מתונות פחות כופות על ארגונים לבדוק באופן סדיר האם הייצוג של קבוצות המטרה בארגונים שווה לייצוגן באוכלוסייה, ובמידה ונמצא ייצוג חסר של קבוצות המטרה, על הארגון להציע תכניות להגדלת הייצוג (Aberson, 2007; Crosby & Clayton, 2001; Crosby et al., 2003; Kravitz et al., 2000). תכניות קיצוניות יותר של העדפה מתקנת כוללות פעולות יזומות לגיוס מועמדים מקבוצות המטרה על-ידי העלאת המודעות לגיוס עובדים, ליוויים בתהליך הגיוס ועידוד המועמדים להגיש מועמדות למשרות המוצעות. תכניות קיצוניות עוד יותר מציעות אימון לחברי קבוצות המטרה על מנת לשפר את יכולותיהם ובכך להגדיל את סיכוייהם להתקבל לארגונים שונים (Aberson, 2007; Crosby et al., 2003; Knight & Hebi, 2005).

ישנן מספר תכניות הנהוגות **בשלב הקבלה**, המצוינות אף הן בהתאם למיקומן על הרצף של תכניות מתונות עד תכניות קיצוניות. תכנית שובר השוויון (tiebreak) מציעה להעדיף קבלת מועמד השייך לקבוצת המטרה על פני מועמד מקבוצת הרוב כאשר הכישורים והיכולות של שני המועמדים זהים וקבוצת המטרה סובלת מייצוג חסר בארגון (Aberson, 2007; Knight & Hebi, 2005; Kravitz, 2008; Kravitz & Klineberg, 2000). תכנית הטווח (banding) מציעה לארגון לקבוע טווח של כישורים המוגדרים כדומים, ומבין המועמדים המצויים בטווח זה להעדיף את חברי קבוצת המטרה על פני חברי קבוצת הרוב (Aberson, 2003, 2007; Kravitz & Klineberg, 2000). תכנית טיפול מעדיף (preferential treatment) מציעה לקבל מועמדים בעלי כישורים נמוכים השייכים לקבוצת מטרה (Plous, 2003), ללא קביעה מוקדמת של טווח כישורים הנחשבים לשקולים. תכנית המכסות (quotas) היא הקיצונית ביותר מקרב התכניות הקיימות להעדפה מתקנת, ובה משריינים מראש מקומות למועמדים מקבוצות המטרה ללא בדיקה מוקדמת של כישוריהם. שימוש במכסות עלול להוביל לכך שכל המועמדים מקבוצות המטרה שנבחרו נופלים בכישוריהם באופן משמעותי ממועמדים רבים מקבוצת הרוב שלא נבחרו

(Aberson, 2007; Knight & Hebi, 2005; Kravitz, 2008; Kravitz & Klineberg, 2000; McHarg & Nicolson, 2006).

ישנן תכניות רבות להעדפה מתקנת אשר מופעלות **לאחר הקבלה** של חבר קבוצת המטרה לארגון. מטרת תכניות אלה היא לתמוך בעובד/סטודנט ולאפשר לו להשתלב בהצלחה בארגון. תכניות אלה כוללת אימון, חונכות וליווי אישי, מסגרות תמיכה, מלגות לסטודנטים וכדומה (Aberson, 2007; Knight & Hebi, 2005).

2. עמדות הציבור כלפי העדפה מתקנת

העדפה מתקנת היא נושא טעון מבחינה רגשית, חברתית, תרבותית וכלכלית, אשר גורם למחלוקות על רקע גזעי בעשורים האחרונים (Newman, 1997). העמדות בציבור כלפי העדפה מתקנת משתנות בהתאם לסוג של תכנית ההעדפה המתקנת המיושמת, זהות קבוצת המטרה ושייכות חברתית (Steeh & Krysan, 1996).

2.1 עמדות בציבור כלפי תכניות שונות של העדפה מתקנת

מחקרים מראים כי הציבור תומך מאוד בתכניות להעדפה מתקנת הכוללות הכחדת האפליה, תומך קצת פחות בתכניות להעדפה מתקנת המדגישות גיוס ואימון, אך קבוצות הרוב בציבור מתנגדות לתכניות להעדפה מתקנת הכוללות טיפול מעדיף או מכסות (Bobocel et al., 1998; Faniko et al., 2012; Heilman et al., 1998; Kravitz & Klineberg, 2000; Robinson et al., 1998). ככל שהתכנית להעדפה מתקנת פועלת יותר לטובת קבוצת המטרה על חשבון קבוצת הרוב, היא נחשבת כתכנית לא הוגנת, כפוגעת בעיקרון המריטוקרטי (תגמול על-פי כישורים – עיקרון שזוכה לתמיכה רחבה בציבור), נחשבת כקיצונית יותר ומעוררת התנגדות רבה בקרב הציבור (Faniko et al., 2012; Kravitz & Platanina, 1993; Malleson, 2006; Son Hing et al., 2002).

החוק לגבי תכניות להעדפה מתקנת בארצות הברית תואם את עמדות הציבור: תכניות מתונות של העדפה מתקנת, כגון מניעת אפליה ובדיקה של מאפיינים דמוגרפיים של המועסקים, מחויבות על-פי החוק הפדרלי; תכניות של גיוס מועמדים השייכים לקבוצת מטרה, אימון וליווי שלהם לפני ואחרי הקבלה, מקבלות תמיכה מהממשל הפדרלי, ואילו תכניות של מכסות וטיפול מעדיף הן אסורות על-פי החוק הפדרלי (Crosby & Clayton, 2001; Crosby et al., 2000; Harrison et al., 2006; Konrad & Spitz, 2003; Kravitz, 2008; Kravitz et al., 2000). למרות ההתאמה הקיימת בין עמדות הציבור והחוק בארצות הברית, רבים אינם מכירים את החוק, מזהים את תכניות ההעדפה המתקנת עם שיטת המכסות והטיפול המעדיף, ומאמינים כי בגלל ההעדפה המתקנת מתקבלים לעבודה מועמדים ללא כישורים מתאימים (Niemann & Dovidio, 1998). מכיוון שהעדפה מתקנת הפכה לשם נרדף לטיפול מעדיף ומכסות, רוב הציבור מתנגד להעדפה מתקנת ורואה בה "אפליה הפוכה" (Mack et al., 2002). במידה והציבור היה מזהה את מדיניות ההעדפה המתקנת יותר עם תכניות מתונות, ופחות עם טיפול מעדיף ומכסות, אזי העמדות של הציבור היו שליליות פחות (Golden et al., 2001; Kravitz & Platanina, 1993).

2.2 הבדלים בין קבוצות חברתיות בעמדות כלפי העדפה מתקנת

מחקרים רבים מראים כי באופן עקבי, אנשים המשתייכים לקבוצות המטרה מגלים עמדות חיוביות יותר כלפי תכניות שונות של העדפה מתקנת מאשר אנשים השייכים לקבוצת הרוב (Kravitz & Platanina, 1993; Roberts et al., 2011; Schmermund et al., 2001; Snyder et al., 2001).

(2006; Steeh & Krysan, 1996): עמדות הנשים כלפי העדפה מתקנת הן לרוב חיוביות יותר מעמדות הגברים (Awad et al., 2005; Konrad & Hartman, 2001; Niemann & Dovidio, 1998; Steeh & Krysan, 1996), גם כאשר קבוצת המטרה אינה נשים (Kravitz & Platanina, 1993; Strolovitz, 1998); עמדותיהם של אפריקאים-אמריקאים ושל היספאנים כלפי העדפה מתקנת הן חיוביות יותר מאלה של ה"לבנים", גם כאשר קבוצתם היא קבוצת המטרה (Kravitz & Klineberg, 2001; Kravitz & Platanina, 1993; Roberts et al., 2011; Schmermund et al., 2000), וגם כאשר קבוצת המטרה היא אחרת (Strolovitz, 1998).

קבוצת מטרה אשר נהנית מיתרונותיה של ההעדפה המתקנת, תפגין עמדות חיוביות יותר כלפי התכנית מאשר קבוצת הרוב אשר אינה מהווה קבוצת מטרה לתכניות אלה (Boeckmann & Feather, 2007). ככל שקבוצה סובלת יותר מאפליה ומתת-ייצוג, כך דעותיה תהיינה חיוביות יותר כלפי תכניות של העדפה מתקנת (Awad et al., 2005). בהתאם לכך, נמצא כי מדרג התמיכה בתכניות להעדפה מתקנת הוא: אפריקאים-אמריקאים, היספאנים, נשים וגברים לבנים (Kravitz & Platanina, 1993; Niemann & Dovidio, 1998). מחקר שנערך לאחרונה בארצות הברית מצא כי העמדות כלפי העדפה מתקנת של מהגרים חברי קבוצות אתניות שונות, דומות לאלה של מהגרים ותיקים יותר מרקע אתני דומה, שהם בעלי אזרחות אמריקאית (Howard, 2011).

הספרות מציעה מספר הסברים תאורטיים להבדלים בעמדות כלפי העדפה מתקנת בין קבוצות הרוב לבין קבוצות המטרה.

2.2.1 תאוריית האינטרס האישי (self interest theory) גורסת כי האדם מונע לדאוג לעצמו ולתועלתו, אם זה בקבלה לעבודה ובקידום או בקבלה ללימודים. האדם מונע משיקולים של רווח או הפסד של הון, נכסים, כוח או זכויות (Smith, 1998), ולכן יתנגד למדיניות שמאיימת על מעמדו ויתמוך במדיניות שיכולה לקדמו (Aberson, 2003; Niemann & Dovidio, 1998; Roberts et al., 2011; Strolovitch, 1998). באופן זה, סטודנטים מקבוצת הרוב לא יתמכו בהעדפה מתקנת, שכן הם סבורים שיש להם יותר מה להפסיד מאשר להרוויח מתכניות אלה (Smith, 1998). לעומת זאת, נשים וחברי קבוצות מיעוט יתמכו בתכניות להעדפה מתקנת, שכן יש להם בגינה יותר רווח מאשר הפסד (Konrad & Hartman, 2001; Niemann & Dovidio, 1998).

2.2.2 תאוריית האינטרס הקבוצתי (group interest theory) גורסת כי מעבר לאינטרס האישי של אדם לדאוג ולקדם את עצמו, קיים גם האינטרס הקבוצתי: לדאוג ולקדם את הקבוצה לה הוא שייך (Aberson, 2003; Lowery et al., 2006; Howard, 2011; Roberts et al., 2011). אינטרס קבוצתי כולל את התפיסה של עלות או רווח של תכנית מסוימת לקבוצה באופן כללי, ויכול להשפיע על עמדות כלפי העדפה מתקנת באופן בלתי תלוי באינטרס האישי (Niemann & Dovidio, 1998). חברי קבוצת הרוב השולטים במשאבים רבים בתחום התעסוקה והאקדמיה, עלולים להתנגד לתכניות העדפה מתקנת המעבירות חלק מהמשאבים לקבוצות מיעוט, על מנת לשמור את הכוח והשליטה במשאבים בידי חברי קבוצתם, גם אם הם באופן אישי לא נפגעים מתכניות אלה (Strolovitch, 1998). לעומת זאת, המשתייכים לקבוצות מטרה עשויים לתמוך במדיניות העדפה מתקנת על מנת לחזק את כוחה ומעמדה של קבוצתם (Konrad & Hartmann, 2001).

2.2.3 תאוריית האינטרס הקבוצתי הקואופרטיבי (cooperative group interest theory) גורסת כי לחברי קבוצות מטרה יהיו עמדות חיוביות יותר כלפי העדפה מתקנת מאשר לחברי קבוצת הרוב, לא רק כאשר קבוצתם היא הנהנית מההעדפה המתקנת, אלא גם כאשר ההעדפה המתקנת מכוונת לקבוצת מטרה אחרת. זאת, מתוך הנחה שתמיכה של חבר קבוצת מטרה בהעדפה מתקנת של קבוצה אחרת, מגדילה את הסיכויים לכך שבעתיד תינתנה טובות הנאה גם לקבוצתו (Smith, 1998). כך נמצא כי עמדותיהן של נשים כלפי תכניות להעדפה מתקנת חיוביות יותר מעמדותיהם של גברים גם כאשר ההעדפה המתקנת אינה כלפי נשים (Kravitz & Platanina, 1993).

שלוש התאוריות שפורטו לעיל, מסבירות הבדלים בעמדות כלפי תכניות להעדפה מתקנת בין קבוצות שונות בחברה אך הן אינן מסבירות מדוע קבוצה מסוימת מחזיקה בעמדות שונות כלפי תכניות המיועדות לקבוצות מטרה שונות. באופן עקבי, העמדות בקרב הציבור בארצות הברית כלפי תכניות להעדפה מתקנת הן חיוביות יותר כלפי אנשים בעלי מוגבלויות פיזיות, אחר כך כלפי נשים, ואחר כך כלפי מיעוטים אחרים, כאשר ההתנגדות הרבה ביותר היא לגבי תכניות העדפה מתקנת המכוונות לקבוצת המטרה של האפריקאים-האמריקאים (Kravitz & Platanina, 1993; Steeh & Krysan, 1996; Strolavitch, 1998). ישנם מספר הסברים להבדלים בעמדות כלפי העדפה מתקנת לגבי קבוצות מטרה שונות, הסברים הכוללים דעות קדומות, גזענות ותחושת איום מפני קבוצת המטרה (Awad et al., 2005; Kravitz & Platanina, 1993; Mack et al., 2002).

2.2.4 תאוריית האיום המוכלל (integrated threat theory) גורסת שדעות קדומות כלפי קבוצות חוץ הן תוצאה של תחושות איום שהן מעוררות (Stephan et al., 1996; Stephan & Stephan, 1996). דעות קדומות נובעות מארבעה מקורות של איום נתפס, איום ממשי או איום מדומה שקבוצות חוץ מעוררות, וככל שהאיום גובר, כך מקצינה הדעה הקדומה. ארבעת מקורות האיום שקבוצות חוץ עלולות לעורר הם: (א) איום ריאלי (realistic threats), הכולל חשש (אובייקטיבי או סובייקטיבי) לפגיעה פיזית או חומרית בקבוצת הפנים וחבריה, או איום על כוחה הפוליטי או הכלכלי; (ב) איום סימבולי (symbolic threats) המהווה איום על "דרך החיים" של קבוצת הפנים בעקבות הבדלים בין קבוצת הפנים וקבוצת החוץ בנושאים כגון מוסר, ערכים, אמונות עמדות ובסטרנדרטים של התנהגות; (ג) חרדה בין-קבוצתית (intergroup anxiety) המשקפת חשש מתחושות שליליות בעת מפגש עם חברים מקבוצת החוץ (מבוכה, תסכול או עצבנות), או חשש מפני ניצול, דחייה והערכה שלילית (Stephan et al., 1996; Stephan & Stephan, 1996); ו-(ד) סטריאוטיפים שליליים (negative stereotypes) כבסיס לציפיות לקונפליקט או מפגש לא נעים עם חברי קבוצת החוץ (Stephan et al., 1998, 1999, 2002).

ההשפעה של מקורות האיום היא מצטברת, כך שהתרומות הייחודיות של כל אחד ממקורות האיום חוברות יחד וקובעות את עוצמתה של הדעה הקדומה. הקשר בין תאוריית האיום המוכלל לבין העדפה מתקנת נעשה על-ידי דעות קדומות: תאוריית האיום המוכלל מנבאת דעות קדומות (Stephan et al., 1999), ודעות קדומות משפיעות על העמדות כלפי העדפה מתקנת, כך שככל שהדעות הקדומות והסטריאוטיפים כלפי קבוצת מטרה הם שליליים יותר, כך העמדות כלפי העדפה מתקנת לאותה קבוצה צפויות להיות שליליות יותר (Crosby & Clayton, 2001; Crosby et al., 2003; Mack et al., 2002). כך, ככל שהאיום של קבוצת המטרה

על קבוצת הרוב יהיה מוחשי יותר, כך יתנגדו רבים יותר מקרב קבוצת הרוב למדיניות של העדפה מתקנת המסכנת את ההגמוניה של קבוצתם (Konrad & Spitz, 2003).

3. העדפה מתקנת בישראל

בישראל, כמו בארצות הברית, יש להעדפה מתקנת חשיבות חברתית רבה בשל המבנה ההטרוגני של האוכלוסייה והפערים הגדולים בין המגזרים השונים (עמיר, 2003). בישראל נהוגות תכניות להעדפה מתקנת בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה, במהלך הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה, בקבלה לעבודה, ובקידום במקום העבודה. תכניות אלה מופעלות לגבי קבוצות מטרה שונות, כגון נשים, עולים חדשים, ערבים ישראלים ואנשים המשתייכים למעמד חברתי-כלכלי נמוך. התכניות כוללות מאמצי גיוס מוגברים (כגון באמצעות פתיחת שלוחות של אוניברסיטאות או מפעלים בפריפריה), קיום תכניות הכשרה (כגון מכינות קדם-אקדמיות הסמוכות למוסדות להשכלה גבוהה ותכניות הכשרה לעבודה), הענקת מלגות והלוואות, והעדפה של מועמדים שהם חברי קבוצות מטרה על פני אחרים בשלב הקבלה ללימודים או לעבודה (ובר, 1995; מאור, 2002).

בשנים האחרונות מופעלות בישראל תכניות של העדפה מתקנת בקבלה ללימודים גבוהים ובקבלה לעבודה עבור עולים חדשים, במיוחד עבור עולים שהגיעו מאתיופיה. בנוסף לקשיי העלייה, ישנם קשיים נוספים העומדים בדרכם של העולים מאתיופיה להשתלבות בחברה בישראל, ביניהם קשיי שפה, השכלה חלקית, ידע טכנולוגי מוגבל, והבנה חלקית של אופי המסחר והשירותים של השוק הישראלי (בן-עזר, 1992). תרמה לקשיים אלה העובדה כי חלק גדול מהעולים מאתיופיה מצאו דיור קבע דווקא בשכונות וביישובים שמעמדם החברתי-כלכלי נמוך (ורצברגר, 2003). רבים מבני העדה האתיופית מגיעים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך הנובע בין היתר מאבטלה גבוהה, חוסר בהשכלה, פערי תרבות ושיעור גבוה של משפחות חד-הוריות מרובות ילדים (וולדה-צדיק, 2007; קינג ואחרים, 2003). קשיים אלה הובילו לתת-ייצוג משמעותי של יוצאי אתיופיה באקדמיה ובתעסוקה.

בשנים האחרונות הממשלה, גופים ציבוריים וארגונים וולונטריים שונים מסייעים לעולים מאתיופיה בלימודים ומפנים משאבים רבים לטיפול בתעסוקת העולים מאתיופיה. פותחו קורסי הכשרה מיוחדים המותאמים לרקעם של העולים, וכן שירותי השמה בעבודה באמצעות רשת ארצית של רכזי תעסוקה ומגשרים בני העדה, המלווים את העולים במקומות העבודה (אלנבוגן-פרנקוביץ ואח', 2000).

לתכניות השונות של העדפה מתקנת המכוונות לעולים מאתיופיה יש חשיבות רבה בקליטתם ובשילוב החברתי שלהם, שכן הן דואגות להגדלת שיעורם במוסדות להשכלה גבוהה ובעמדות מפתח במקומות תעסוקה. יחד עם זאת, אחת הבעיות המרכזיות של יישום מוצלח של תכניות אלה היא ההתנגדויות והעמדות השליליות בהן הן עלולות להיתקל, בייחוד בקרב חברי קבוצות הרוב, אשר עלולים להיפגע עקב הפעלת התכניות. קבוצת הרוב יכולה להשפיע על הצלחת ההעדפה המתקנת ולכן חשוב להבין את עמדותיה של קבוצה זו כלפי העדפה מתקנת (Mack et al., 2002).

4. מטרות המחקר

למרות שקיימת ספרות מקיפה הבוחנת עמדות כלפי העדפה מתקנת, עדיין לא ידוע מספיק על הגורמים המובילים לתמיכה בתכנית ספציפית או בתכנית כלפי קבוצת מטרה ספציפית

(Aberson, 2007). גם בישראל, למרות קיומן של תכניות רבות להעדפה מתקנת, ניכר המחסור במחקרים הבודקים את עמדות הציבור כלפי העדפה מתקנת. היות ובמגזר היהודי בישראל, העולים מאתיופיה מהווים קבוצת מטרה לתכניות רבות להעדפה מתקנת (סבירסקי וסבירסקי, 2002), חשוב לבדוק את עמדותיהם ואת העמדות של קבוצות נוספות במגזר היהודי כלפי תכניות אלה. שתי קבוצות מטרה נוספות במגזר היהודי הן קבוצות העולים ממדינות חבר העמים לשעבר, אשר מהווים מרכיב משמעותי בפסיפס החברה הישראלית, ואנשים המגיעים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך (ובר, 1995; מאור, 2002).

לפיכך, מטרת המחקר היא לבחון את העמדות של קבוצת הוותיקים בישראל, של יוצאי אתיופיה ושל יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, כלפי העדפה מתקנת המכוונת לטובת: (א) יוצאי אתיופיה; (ב) יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר; ו-(ג) אנשים בעלי מעמד חברתי-כלכלי נמוך (בין אם הם ילידי הארץ או עולים).

בדיקה זו עשויה לסייע בתכנון מושכל של תכניות יעילות להעדפה מתקנת, אשר יזכו לתמיכה ציבורית, החיונית כל כך להצלחתן.

5. השערות המחקר

ממצאי המחקרים והתאוריות שפורטו מובילים להשערות הבאות:

1. כאשר קבוצת המטרה היא עולים מאתיופיה: תאוריית האיום המוכלל בשילוב עם תאוריות האינטרס האישי והקבוצתי מובילות להשערה כי את העמדות החיוביות ביותר יביעו יוצאי אתיופיה, לאחר מכן הוותיקים, ואת העמדות השליליות ביותר יביעו יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר.
2. כאשר קבוצת המטרה היא עולים ממדינות חבר העמים לשעבר: תאוריית האיום המוכלל בשילוב עם תאוריות האינטרס האישי והקבוצתי מובילות להשערה כי את העמדות החיוביות ביותר יביעו יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, לאחר מכן יוצאי אתיופיה, ואת העמדות השליליות ביותר יביעו הוותיקים.
3. כאשר קבוצת המטרה היא אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך: תאוריות האינטרס האישי והקבוצתי מובילות להשערה כי יוצאי אתיופיה יביעו עמדות חיוביות יותר מהוותיקים ומיוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, זאת בשל המעמד החברתי-כלכלי הנמוך ממנו סובלים יוצאי אתיופיה בהשוואה לקבוצות האחרות.

6. שיטת המחקר

6.1 משתתפים

במחקר נאספו נתונים של 916 משתתפים, מתוכם 377 ילידי ישראל (להלן: ותיקים), 252 יוצאי אתיופיה ו-287 יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר. שמונה משתתפים לא דיווחו על מוצאם ולכן הוסרו מהמשך העיבודים. כל משתתף התבקש לדווח על עיסוקו (עובד או סטודנט). משתתפים אשר דיווחו כי הם גם סטודנטים וגם עובדים סווגו בצורה הבאה: משתתף אשר עיקר עיסוקו הוא לימודים (תלמיד מכינה, תואר ראשון או תואר שני) סווג כסטודנט; משתתף אשר עיקר עיסוקו הוא עבודה (כלומר, עובד במשרה מלאה או חלקית ולומד בקורסים שונים שלא לתואר/מכינה) סווג כעובד. לוח 1 מציג את ההתפלגות המשותפת של המשתתפים על-פי ארץ מוצא ועיסוק.

לוח 1: התפלגות משותפת של המשתתפים במחקר לפי ארץ מוצא ועיסוק*

ס"ה כ	לא סטודנטים ולא עובדים	עובדים	סטודנטים	
376	27	125	224	ותיקים
283	22	142	119	חבר העמים שעבר
251	20	125	106	אתיופיה
910	69	392	449	סה"כ

* 6 משתתפים לא דיווחו על עיסוקם.

מספר שיטות דגימה ננקטו על מנת לגייס משתתפים למחקר על בסיס התנדבותי, וביניהן דגימת "נוחות" ודגימת "כדור שלג". שאלונים הועברו גם לסטודנטים במסגרת מילוי חובה אקדמית של השתתפות במחקר. בנוסף, הועברו שאלונים לעובדים ותיקים ועולים במספר ארגונים. דרך בחירת המדגם יצרה חוסר איזון בין המינים, הן מעבר לכל המדגם והן בין קבוצות המוצא השונות. לוח 2 מציג את ההתפלגות המשותפת של המשתתפים על-פי ארץ מוצא ומגדר.

לוח 2: התפלגות משותפת של המשתתפים במחקר לפי ארץ מוצא ומגדר*

ס"ה כ	נשים	גברים	
373	263	110	ותיקים
283	163	120	חבר העמים לשעבר
227	94	133	אתיופיה
732	457	275	סה"כ

* 33 משתתפים לא סימנו את מגדרם.

6.2 כלי המחקר

במחקר מקדים הועברו לסטודנטים במרכז האקדמי רופין שאלונים שכללו התייחסויות בעד ונגד העדפה מתקנת. 18 מבין הפריטים תרמו עקביות פנימית ובהם נעשה שימוש במחקר זה. המשתתפים במחקר מילאו שאלון שבדק את עמדותיהם כלפי העדפה מתקנת. לכל שאלון היו שלוש גרסאות שעסקו בהעדפה מתקנת כלפי שלוש קבוצות מטרות: עולים מאתיופיה, עולים ממדינות חבר העמים לשעבר, אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. בתחילת כל שאלון ניתן למשתתפים הסבר קצר אודות העדפה מתקנת, והוצגו דוגמאות לשיטות שונות של העדפה מתקנת. לאחר מכן, הועבר למשתתפים שאלון העדפה מתקנת, שחובר במיוחד לצורכי מחקר זה, אשר כלל 18 היגדים שהתייחסו להיבטים קוגניטיביים, רגשיים או לכוונת התנהגות, בהקשר של הפעלת תכניות להעדפה מתקנת (ההיגדים מופיעים בנספח). כל היגד הוערך על סולם דמוי ליקרט של 7 דרגות, מ-1 (מסכים במידה מועטה מאוד) ועד 7 (מסכים במידה רבה מאוד). מקדם המהימנות של השאלון במחקר זה היה 0.95 (אלפה של קרונברך). ציונו של כל משתתף הוא ממוצע התשובות. לאחר מילוי השאלון, נשאלו המשתתפים למגדרם,

לגילם, לארץ לידתם, לשנת העלייה ולעיסוקם (האם הם סטודנטים ו/או עובדים במשרה מלאה).

6.3 מערך המחקר

מערך המחקר הינו מערך בין-משתתפים של שלוש קבוצות מוצא (ותיקים, יוצאי אתיופיה ויוצאי מדינות חבר העמים לשעבר) X שלוש קבוצות מטרה (אנשים השייכים למעמד חברתי-כלכלי נמוך, עולים מאתיופיה ועולים ממדינות חבר העמים לשעבר) X שלוש קבוצות עיסוק (סטודנט, עובד, לא סטודנט ולא עובד). המשתנה התלוי במחקר הוא העמדה הכללית כלפי העדפה מתקנת לקבוצת מטרה מסוימת.

כל משתתף קיבל באופן מקרי את אחת משלוש הגרסאות. לוח 3 מציג את מספר המשתתפים בכל אחד מתנאי המחקר לפי ארץ מוצא ועיסוק (סה"כ 916 משתתפים).

לוח 3: התפלגות משותפת של המשתתפים במחקר לפי תנאי המחקר*, ארץ מוצא ועיסוק**

	סטודנטים			עובדים שכירים			סה"כ		
	ח"ע	את'	כח"נ	ח"ע	את'	כח"נ	ח"ע	את'	כח"נ
ותיקים	70	78	76	41	38	46	111	116	122
חבר העמים לשעבר	43	35	41	52	35	55	95	70	96
אתיופיה	33	43	30	43	48	34	76	91	64
סה"כ	146	156	147	136	121	135	282	277	282

* שלושת תנאי המחקר הם קבוצות מטרה של עולים ממדינות חבר העמים (ח"ע) שלעבר, עולים מאתיופיה (את') ואנשים ממעמד כלכלי-חברתי נמוך (כח"נ).
** שישה משתתפים לא דיווחו על עיסוקם.

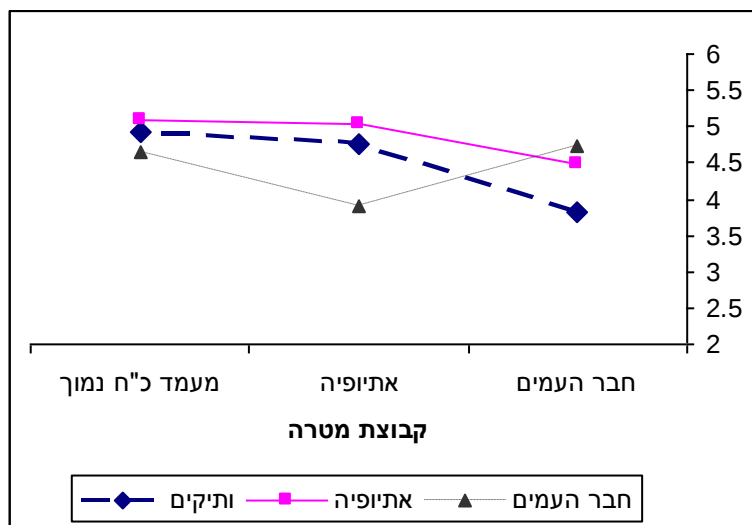
6.4 מהלך המחקר

שיטות הדגימה המפורטות בסעיף 6.1 אפשרו לאתר את המשתתפים הוותיקים ויוצאי מדינות חבר העמים לשעבר במחקר זה. על מנת להגיע למספר דומה של משתתפים יוצאי אתיופיה, נערכו התייעצויות עם מספר אנשי מפתח המקורבים לעדה. בעקבות המידע שהתקבל בדרך זו נוצר קשר עם גורמים שונים כגון: עובדים סוציאליים שעובדים עם יוצאי אתיופיה, מרצים המלמדים בתכניות המיועדות ליוצאי אתיופיה, אנשי מפתח בפרויקט תל"מ שמטרתו לקדם צעירים יוצאי צבא/שירות לאומי יוצאי אתיופיה, מנהל משאבי אנוש לשעבר בארגון שמעסיק מספר גדול יחסית של יוצאי אתיופיה, וכן רכזת מחלקה לעבודה קהילתית במועצת מקומית. נוצר קשר גם עם שני יוצאי אתיופיה שהביעו נכונות לעזור באיסוף הנתונים, ובנוסף, הועברו שאלונים לסטודנטים באופן מזדמן במספר מוסדות להשכלה גבוהה. על-פי דיווח של אנשי הקשר, רוב יוצאי אתיופיה אליהם פנו, הביעו נכונות להשתתף במחקר. השאלונים הוצגו למשתתפים כעוסקים בעמדות אישיות כלפי סוגיות חברתיות חשובות. למשתתפים נאמר כי העניין הוא בדעתם האישית, שאין תשובה נכונה או לא נכונה, והם התבקשו לענות בכנות. ניתן סיוע למשתתפים שהתקשו בקריאת השאלון.

7. תוצאות

לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בעמדות כלפי העדפה מתקנת בין סטודנטים ועובדים במרבית תנאי המחקר, וכאשר נמצאו הבדלים, הם היו קטנים (בין עשירית לחמישית סטיית תקן). לפיכך, הוחלט לבצע את כל העיבודים ללא הפרדה בין עובדים לסטודנטים, וניתוחי ההמשך כללו גם את 69 המשתתפים אשר דיווחו כי הם אינם סטודנטים ואינם עובדים. תרשים 1 מציג את העמדות כלפי העדפה מתקנת כפונקציה של זהות קבוצת המשיבים וזהות קבוצת המטרה.

תרשים 1: עמדות כלפי העדפה מתקנת לפי ארץ מוצא וקבוצת מטרה*

*ציון גבוה מצביע על עמדה חיובית יותר כלפי העדפה מתקנת.

מתרשים 1 ניתן לראות כי קיימת אינטראקציה דיסאורדינלית לשני המשתנים הבלתי תלויים (מוצא וקבוצת מטרה). על מנת לבדוק את השערות המחקר נערך ניתוח שונות דו-כיווני, ונמצא כי האינטראקציה בין זהות קבוצת המשיבים וזהות קבוצת המטרה בניבוי העמדות כלפי העדפה מתקנת היא מובהקת סטטיסטית [$F(4,903) = 16.3, p < .05, \eta^2 = .06$]. דפוס הממצאים שהתקבל עבור קבוצת הוותיקים ועבור קבוצת יוצאי אתיופיה היה דומה: העמדה החיובית ביותר כלפי העדפה מתקנת הייתה עבור קבוצת מטרה של אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, והעמדה השלילית ביותר הייתה עבור קבוצת מטרה של עולים ממדינות חבר העמים לשעבר. לעומת זאת, בקרב קבוצת יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, העמדה החיובית ביותר כלפי העדפה מתקנת הייתה כאשר קבוצת המטרה היא עולים ממדינות חבר העמים לשעבר והעמדה השלילית ביותר הייתה כאשר קבוצת המטרה היא עולים מאתיופיה. ההבדלים בין שלוש קבוצות המוצא היו הקטנים ביותר כאשר קבוצת המטרה הייתה אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

ההשערה הראשונה התייחסה לקבוצת מטרה של עולים מאתיופיה. שוער כי את העמדות החיוביות ביותר יביעו יוצאי אתיופיה, לאחר מכן הוותיקים, ואת העמדות השליליות ביותר יביעו יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר. תרשים 1 מראה כי הדפוס שהתקבל תואם את המשוער: עמדותיהם של יוצאי אתיופיה היו חיוביות יותר מאלה של הוותיקים, ועמדות הוותיקים

היו חיוביות יותר מאלה של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר. על מנת לבחון את ההשערה, נערכו שתי השוואות מתוכננות עם תיקון בונפרוני להשוואות מרובות: בהשוואה המתוכננת בין יוצאי אתיופיה לוותיקים לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית [$t(297) = 1.64, p > .05, \text{Cohen's } d = 0.22$]; בהשוואה המתוכננת בין הוותיקים ליוצאי מדינות חבר העמים לשעבר נמצא הבדל מובהק סטטיסטית [$t(297) = 5.06, p < .05, \text{Cohen's } d = 0.73$].

ההשערה השנייה התייחסה לקבוצת מטרה של עולים ממדינות חבר העמים לשעבר. שוער כי את העמדות החיוביות ביותר יביעו יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר, לאחר מכן יוצאי אתיופיה, ואת העמדות השליליות ביותר יביעו הוותיקים. גם כאן מורה תרשים 1 כי דפוס התוצאות תואם למשוער: עמדותיהם של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר היו חיוביות יותר מאלה של יוצאי אתיופיה, ועמדות יוצאי אתיופיה היו חיוביות יותר מאלה של הוותיקים. על מנת לבחון את ההשערה, נערכו שתי השוואות מתוכננות עם תיקון בונפרוני להשוואות מרובות: בהשוואה המתוכננת בין יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר לבין יוצאי אתיופיה לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית [$t(308) = 1.46, p > .05, \text{Cohen's } d = 0.21$]; בהשוואה המתוכננת בין יוצאי אתיופיה לבין הוותיקים נמצא הבדל מובהק סטטיסטית [$t(308) = 3.63, p < .05, \text{Cohen's } d = 0.52$].

ההשערה השלישית התייחסה לקבוצת מטרה של אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. שוער כי יוצאי אתיופיה יביעו עמדות חיוביות יותר משתי הקבוצות האחרות. מתרשים 1 ניתן לראות כי אכן יוצאי אתיופיה הביעו עמדות חיוביות יותר משתי הקבוצות האחרות לגבי תכניות להעדפה מתקנת המופנות כלפי אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. על מנת לבחון את ההשערה, נערכה השוואה מתוכננת שהניבה הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצות [$t(298) = 2.11, p < .05, \text{Cohen's } d = 0.27$].

8. דיון

בישראל מופעלות תכניות להעדפה מתקנת בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה, במהלך הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה, בקבלה לעבודה, ובקידום במקום העבודה. לציון מיוחד ראויות התכניות שמכוונות לעולים מאתיופיה אשר סובלים מתת-ייצוג משמעותי באקדמיה ובתעסוקה (ובר, 1995; מאור, 2002). ממצאי מחקר זה איששו את קיומה של אינטראקציה בין הקבוצה החברתית של המשתתפים לבין קבוצת המטרה, בניבוי העמדות כלפי העדפה מתקנת: העמדות של יוצאי אתיופיה היו חיוביות יותר לגבי העדפה מתקנת המכוונת לקבוצות מטרה של עולים מאתיופיה ושל אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, ואילו העמדות של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר היו חיוביות יותר לגבי העדפה מתקנת המכוונת לקבוצות מטרה של עולים ממדינות חבר העמים לשעבר ושל אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. הממצאים לגבי ציבור הוותיקים היו דומים לאלה שנמצאו לגבי יוצאי אתיופיה. ממצאים אלה עקביים עם ממצאי מחקרים קודמים שנערכו בארצות הברית, אשר מצאו כי מידת התמיכה בהעדפה מתקנת תלויה בזהות המשיב (חבר קבוצת מטרה או חבר קבוצת הרוב) ובזהות קבוצת המטרה (Howard, 2011; Kravitz & Platanina, 1993; Snyder et al., 2006; Steeh & Krysan, 1996).

במחקר הנוכחי נמצא כי יוצאי אתיופיה הביעו עמדות חיוביות יותר כלפי העדפה מתקנת מאשר הוותיקים מעבר לקבוצות המטרה השונות. כפי שתרשים 1 מורה, העמדות של יוצאי אתיופיה כלפי העדפה מתקנת המכוונת לקבוצת מטרה של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר

הייתה חיובית כמעט כמו זו של יוצאי מדינות חבר העמים עצמם. ממצא זה תואם מחקרים קודמים שנערכו בארצות הברית, אשר מצאו כי ככל שקבוצה סובלת יותר מתת-ייצוג כך היא תתמוך יותר בהעדפה מתקנת בהשוואה לקבוצת הרוב (Awad et al., 2005), גם כאשר קבוצתם היא קבוצת המטרה (Kravitz & Klineberg, 2000; Kravitz & Platanina, 1993; Roberts et al., 2011;) וגם כאשר קבוצת המטרה היא אחרת (Schmermund et al., 2001).

את תמיכת יוצאי אתיופיה בהעדפה מתקנת המכוונת לקבוצות מטרה של יוצאי אתיופיה ואנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, כמו גם את תמיכת יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר בהעדפה מתקנת המכוונת לקבוצות מטרה של עולים ממדינות חבר העמים לשעבר ולאנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, ניתן להסביר באמצעות תאוריית האינטרס האישי ותאוריית האינטרס הקבוצתי. את התמיכה של יוצאי אתיופיה בהעדפה מתקנת המכוונת ליוצאי מדינות חבר העמים לשעבר ניתן להסביר על-ידי תאוריית האינטרס הקבוצתי הקואופרטיבי, שמסבירה את תמיכת חברי קבוצות מטרה גם לגבי העדפה מתקנת המכוונת לקבוצות אחרות, בכך שהם מגדילים את הסיכויים לכך שבעתיד תינתנה טובות הנאה גם לקבוצתם (Smith, 1998).

תאוריית האיום המוכלל עשויה לסייע בהסבר של שלושה ממצאים: (א) העמדות השליליות של יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר כלפי העדפה מתקנת המכוונת לקבוצת מטרה של עולים מאתיופיה; (ב) העמדות השליליות של הוותיקים כלפי העדפה מתקנת המכוונת לעולים ממדינות חבר העמים לשעבר; ו-(ג) העמדות החיוביות של הוותיקים כלפי העדפה מתקנת המכוונת לעולים מאתיופיה. תכניות להעדפה מתקנת המופנות כלפי עולים מאתיופיה עלולות לצמצם את מספר התכניות והמשאבים אשר יופנו לעולים ממדינות חבר העמים לשעבר בשל מוגבלות המשאבים. בנוסף, תרבותם של עולי אתיופיה שונה מתרבותם של עולי מדינות חבר העמים לשעבר (Stephan et al., 1998), כלומר יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר מאוימים מצד עולי אתיופיה גם באופן ריאלי וגם באופן סימבולי, דבר הגורם לדעות קדומות (Stephan et al., 1999) ולהתנגדות להעדפה מתקנת המכוונת לעולים מאתיופיה (Crosby & Clayton, 2001;) (Crosby et al., 2003; Mack et al., 2002).

תאוריית האיום המוכלל יכולה גם להסביר את העמדות החיוביות של הוותיקים כלפי העדפה מתקנת המכוונת לעולים מאתיופיה ואת עמדתם השלילית כלפי העדפה מתקנת המכוונת לעולים ממדינות חבר העמים, באמצעות מידת האיום של כל אחת מקבוצות העולים על הוותיקים: העולים ממדינות חבר העמים לשעבר הגיעו מתרבות יחסית דומה לתרבות בה חיים רבים מתושבי ישראל הוותיקים, לעומת תרבותם של העולים מאתיופיה השונה מאוד מתרבותם של הוותיקים (Stephan et al., 1998). העולים מאתיופיה חיו בארץ מוצאם בקהילות קטנות, כפריות ומסורתיות ועסקו בחקלאות, והגיעו לישראל ללא השכלה פורמלית אקדמית (קסן ושבתי, 2005). לעומת זאת רבים מהעולים ממדינות חבר העמים לשעבר הם אקדמאים ובעלי מקצועות חופשיים (עזרא, 2006). מהבדלים אלה בין קבוצות העולים ניתן לשער כי האיום הסימבולי מצד העולים מאתיופיה על הוותיקים, גדול מהאיום הסימבולי מצד העולים ממדינות חבר העמים לשעבר, ולעומת זאת האיום הריאלי מצד העולים מאתיופיה על הוותיקים קטן מהאיום הריאלי מצד העולים ממדינות חבר העמים לשעבר. בכל הקשור ללימודים ותעסוקה, האיום המשמעותי על קבוצת הוותיקים הוא האיום הריאלי – האיום כי אחת מקבוצות העולים תתפוס את מקומותיהם של הוותיקים באוניברסיטאות ובמקומות העבודה. מכיוון שהאיום

הריאלי של העולים ממדינות חבר העמים לשעבר על ישראלים ותיקים בכל הקשור ללימודים ותעסוקה גדול בהרבה מהאיום של העולים מאתיופיה, עמדות הוותיקים כלפי העדפה מתקנת לעולים ממדינות חבר העמים לשעבר הן שליליות, בעוד שעמדותיהם כלפי העדפה מתקנת לעולים מאתיופיה הן חיוביות.

ממצא חשוב נוסף הוא התמיכה הרבה והדומה של שלוש קבוצות המשיבים בהעדפה מתקנת המכוונת לקבוצת מטרה של אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. גם ממצא זה ניתן להסביר באמצעות התאוריות שהוצגו: בכל קבוצה חברתית ישנם אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ולכן האינטרס הקבוצתי של כל אחת מקבוצות המוצא הוא לתמוך בתכניות אלה. בנוסף, אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך אינם מאיימים על קבוצות העולים ועל קבוצת הוותיקים מכיוון שהם שייכים לכל אחת מהקבוצות. על-פי תאוריית האיום המוכלל, כאשר אין איום, יש פחות דעות קדומות (Stephan et al., 1999), וכאשר יש פחות דעות קדומות וסטריאוטיפים שליליים כלפי קבוצה מסוימת, יש פחות התנגדות להעדפה מתקנת לקבוצה זו (Crosby & Clayton, 2001; Crosby et al., 2003; Mack et al., 2002).

8.1 מגבלות המחקר

מחקר זה כולל מספר רב יחסית של משתתפים אשר נתוניהם נאספו במקומות שונים, דבר המגדיל את יכולת ההכללה. יחד עם זאת, יש למחקר מספר מגבלות מתודולוגיות: ראשית, שיטת הדגימה הייתה דגימת נוחות ודגימת "כדור שלג". סוג דגימה זה עלול להוביל להטיה ולכן יש להיזהר בהכללת ממצאי המחקר על כלל אוכלוסיות הוותיקים והעולים.

שנית, הדגימה לא הייתה פרופורציונלית ויצרה חוסר איזון מגדרי; בקרב קבוצת הוותיקים ויוצאי מדינות חבר העמים לשעבר נדגמו הרבה יותר נשים מגברים (בקבוצת הוותיקים יש יותר מפי שניים נשים מגברים), לעומת זאת בקרב יוצאי אתיופיה נדגמו יותר גברים מנשים. מכיוון שמשתנה המגדר הוא בעל חשיבות רבה בכל הנוגע לעמדות כלפי העדפה מתקנת, ייתכן ונוצרה הערכת חסר של ההבדלים בין קבוצות המוצא. במידה והיה איזון מגדרי, ייתכן והממצאים היו מראים על תמיכה רבה יותר בהעדפה מתקנת בקרב יוצאי אתיופיה לעומת יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר והוותיקים.

שלישית, השאלון נכתב בשפה העברית ולכן נמנע ממשתתפים שאינם קוראים עברית להשתתף במחקר, דבר המגביל את יכולת ההכללה של ממצאי המחקר. במחקר המשך מומלץ לבצע מניפולציה גם על המידע לגבי התכניות להעדפה מתקנת. ניתן להדגים את מגוון התכניות לחלק מהמשתתפים, ואילו מהאחרים ניתן לבקש להשיב על השאלון מבלי להדגים מהי העדפה מתקנת. הממצאים בספרות מנבאים שהיעדר דוגמאות למגוון התכניות הקיימות להעדפה מתקנת יוביל להתנגדות רבה יותר של כלל המשיבים, ובמיוחד של חברי קבוצות הרוב, בשל הזיהוי הקיים בציבור בין העדפה מתקנת לבין התכניות הקיצוניות של מכסות וטיפול מעדיף.

8.2 השלכות יישומיות

אחת הדרכים לצמצם פערים חברתיים וקיפוח וליצור חברה שוויונית והוגנת היא להפעיל תכניות להעדפה מתקנת המופנות כלפי עולים חדשים ואנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. על מנת לסייע לתכניות להשיג את מטרתן, יש להפחית את ההתנגדויות להן מצד קבוצות הרוב וקבוצות

המטרה. ממצאי המחקר הנוכחי יכולים לתרום לתכנון מושכל של תכניות להעדפה מתקנת במספר דרכים.

ראשית, ממצאי מחקר קודם (אורן סעד, 2009) מראים כי יוצאי אתיופיה, המהווים קבוצת מטרה לתכניות רבות להעדפה מתקנת, מביעים תמיכה גבוהה יותר בתכניות מתונות להעדפה מתקנת בהשוואה לתכניות קיצוניות. ממצא זה, בשילוב עם ממצאים קודמים, אשר מראים כי גם בקרב קבוצת הרוב יש תמיכה גבוהה יותר בתכניות מתונות, מוביל למסקנה כי כדאי ליישם תכניות מתונות, כגון הצהרה על גיוון ואימון לקראת מבחני קבלה, חונכות אישית ותגמולים כספיים לחברי קבוצת המטרה. תכניות אלה פועלות בדרך המשפרת באמת את מצבם של חברי קבוצת המטרה ומסייעת להם להתמודד טוב יותר עם חברי קבוצת הרוב. כך למשל, מכינות המאמנות חברי קבוצת מטרה לקראת מבחני קבלה, עשויות לצמצם פערים קיימים בין ממוצעי הציונים של חברי קבוצת הרוב לקבוצת המטרה. במקביל, כדאי לנסות ולהימנע מתכניות קיצוניות, כגון העדפה של חבר קבוצת מטרה בקבלה על פני חבר קבוצת רוב עם נתוני קבלה דומים, או שריון מקומות לחברי קבוצת המטרה. התכניות המתונות להעדפה מתקנת תעוררנה תמיכה גבוהה יותר הן בקרב קבוצת הרוב והן בקרב קבוצת המיעוט, ובהתאם, סיכויי ההצלחה של תכניות אלה יגדלו. בנוסף, תכניות מתונות להעדפה מתקנת עשויות להפחית את הסטיגמה המתלווה לחברי קבוצת מטרה אשר התקבלו ללימודים או לעבודה, ובכך להגדיל את סיכויי הצלחתם.

שנית, ממצאי מחקר זה מראים כי תכניות להעדפה מתקנת המופנות כלפי עולים מאתיופיה מקבלות תמיכה מיוצאי אתיופיה ומהוותיקים, אך מעוררות התנגדות בקרב יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר. לעומת זאת, תכניות להעדפה מתקנת המופנות כלפי עולים ממדינות חבר העמים לשעבר מקבלות תמיכה מיוצאי מדינות חבר העמים לשעבר ומיוצאי אתיופיה, אך מעוררות התנגדות רבה בקרב הוותיקים. עקב כך, תכניות המופנות כלפי עולים מאתיופיה או עולים ממדינות חבר העמים לשעבר עלולות להיתקל בהתנגדויות שעלולות לטרפד את הצלחתן. לעומת זאת, שלוש קבוצות המשתתפים במחקר זה תמכו בהעדפה מתקנת המכוונת לקבוצת מטרה של אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. ממצא זה מנבא כי לתכניות שיכוונו לקבוצת מטרה זו יש את סיכויי ההצלחה הגדולים ביותר. מכיוון שרבים מהעולים מאתיופיה מגיעים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, הם יצאו נשכרים מתכניות אלה ללא הסטיגמה השלילית שעלולה להיווצר אם התכניות תופנינה ישירות אל העולים מאתיופיה. בנוסף לעולים מאתיופיה, ירוויחו מתכניות אלה גם אנשים אחרים המגיעים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, בין אם הם עולים ממדינות חבר העמים לשעבר, ותיקים, או חברי קבוצות אחרות.

8.3 המלצות למחקרי המשך

במחקר הנוכחי נבדקו העמדות כלפי העדפה מתקנת בקרב יוצאי אתיופיה, יוצאי מדינות חבר העמים לשעבר ובקרב ותיקים. קבוצות המטרה שנבדקו היו עולים מאתיופיה, עולים ממדינות חבר העמים לשעבר ואנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. במחקר המשך ניתן יהיה לבדוק עמדות של קבוצות חברתיות נוספות, כגון תושבי פריפריה בהשוואה לתושבי מרכז הארץ, ומיעוטים נוספים, כגון ערבים-ישראלים. בנוסף, יש להרחיב את בדיקת העמדות כלפי העדפה מתקנת מעבר לתחומי האקדמיה והעבודה, ולבדוק גם עמדות כלפי העדפה מתקנת בפוליטיקה, בדירקטוריונים של חברות ציבוריות ובעמדות ניהול בחברות שונות. כמו כן, מחקרי

המשך עשויים לבחון את עמדותיהן של הקבוצות השונות בחברה הישראלית כלפי התכניות השונות להעדפה מתקנת – לפני, בזמן ולאחר הקבלה; תכניות מתונות יותר או קיצוניות יותר. אמנם הממצאים ממחקרים בעולם מנבאים שכלל שהתכניות יהיו קיצוניות יותר, כך הן יזכו לפחות אהדה בקרב הציבור, אך עדיין תיתכן אינטראקציה בין העמדות כלפי התכניות השונות לבין הקבוצות השונות בחברה הישראלית. בהחלט ייתכן שקבוצות מסוימות יתמכו יותר בתכניות קיצוניות לעומת תכניות מתונות, בניגוד לממצא השכיח במחקרים בארצות הברית. הנתונים שייאספו במחקרי המשך מעין אלה עשויים לסייע בתכנון תכניות להעדפה מתקנת שמטרתן לצמצם פערים ולמנוע ייצוג חסר של קבוצות מיעוט שונות.

רשימה ביבליוגרפית

- אורן סעד, מ' (2009). *העדפה מתקנת כלפי קבוצות מטרות שונות: עמדותיהם של יוצאי אתיופיה, יוצאי חבר העמים לשעבר וישראלים ותיקים*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אלנבוגן-פרנקוביץ, ש', קונסטנטינוב, ו', ולוי, ד' (2000). *בוגרי מוסדות על-תיכוניים ואקדמיים יוצאי אתיופיה: דוח מחקר מעקב*. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- בן-עזר, ג' (1992). *כמו אור בכד: עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה*. ירושלים: ראובן מס.
- גמליאל, א' (2004). עמדות הציבור כלפי העדפה מתקנת. בתוך: ע' מאור (עורכת), *העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל* (עמ' 63-81). תל-אביב: רמות.
- ובר, א' (1995). *מדיניות העדפה מתקנת כאופציה מדינית בחינוך הגבוה בישראל*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- וולדה-צדיק, א' (2007). *שילוב יוצאי אתיופיה בחינוך ובתעסוקה: תמצית ממצאים חדשים*. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, המרכז לחקר קליטת עלייה.
- ורצברגר, ר' (2003). *קהילת יוצאי אתיופיה: תמונת מצב, פערים וטענות לאפליה*. הכנסת, מרכז מחקר ומידע. <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00799.doc>
- מאור, ע' (2002). מצוינות והעדפה מתקנת. *אקדמיה*, 11, 24-30.
- סבירסקי, ש', וסבירסקי, ב' (2002). היהודים יוצאי אתיופיה בישראל: דיוור, תעסוקה, חינוך. *מידע על שוויון*, 11, 1-37.
- עזרא, ע' (2006). *צדק ושוויון: צריך העדפה מתקנת*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- עמיר, ד' (2003). העדפה מתקנת: תמהיל של עקרונות ואינטרסים. *אקדמיה*, 13, 26-30.
- קינג, י', אפרתי, ר', ונצר, נ' (2003). *נתונים נבחרים ממפקדים של עולי אתיופיה בשמונה ערים: פרויקט המוקדים השכונתיים*. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, המרכז לחקר קליטת עלייה.
- קסן, ל', ושבתאי, מ' (2005). גברים מאתיופיה, נשים מישראל. *ארץ אחרת*, 30, 62-65.
- Aberson, C.L. (2003). Support for race-based affirmative action: Self interest and procedural justice. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(6), 1212-1225.
- Aberson, C.L. (2007). Diversity, merit, fairness, and discrimination beliefs as predictors of support for affirmative-action policy actions. *Journal of Applied Social Psychology*, 37(10), 2451-2474.
- Awad, G.H., Cokley, K. & Ravitch, J. (2005). Attitudes toward affirmative action: A comparison of color-blind versus modern racist attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 35(7), 1384-1399.
- Bobocel, D.R., Son Hing, L.S., Davey, L.M., Stanley, D.J. & Zanna, M.P. (1998). Justice-Based opposition to social policies: Is it genuine? *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(3), 653-669.
- Boeckmann, R.J. & Feather, N.T. (2007). Gender discrimination beliefs, group-based guilt, and responses to affirmative action for Australian women. *Psychology of Women Quarterly*, 31(3), 290-304.

- Crosby, F.J. & Clayton, S. (2001). Affirmative action: Psychological contributions to policy. *Analysis of Social Issues and Public Policy*, 1(1), 71-87.
- Crosby, F.J., Iyer, A., Clayton, S. & Downing, R.A. (2003). Affirmative action: Psychological data and the policy debates. *American Psychologist*, 58(2), 93-115.
- Evans, D.C. (2003). A comparison of the other-directed stigmatization produced by legal and illegal forms of affirmative action. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(1), 121-130.
- Faniko, K., Lorenzi-Cioldi, F., Buschini, F. & Chatard, A. (2012). The influence of education on attitudes toward Affirmative Action: The role of the policy's strength. *Journal of Applied Social Psychology*, 42(2), 387-413.
- Garcia, L.T., Erskine, N., Hawn, K. & Casmay, S.R. (1981). The effect of affirmative action on attributions about minority group members. *Journal of Personality*, 49(4), 427-437.
- Golden, H., Hinkle, S. & Crosby, F. (2001). Reactions to affirmative action: Substance and semantics. *Journal of Applied Social Psychology*, 31(1), 73-88.
- Harrison, D.A., Kravitz, D.A., Mayer, D.M., Leslie, L.M. & Lev-Arey, D. (2006). Understanding attitudes toward affirmative action programs in employment: Summary and meta-analysis of 35 years of research. *Journal of Applied Psychology*, 91(5), 1013-1036.
- Heilman, M.E., Battle, W.S., Keller, C.E. & Lee, R.A. (1998). Type of affirmative action policy: A determinant of reactions to sex-based preferential selection? *Journal of Applied Psychology*, 83(2), 190-205.
- Heilman, M.E., Block, C.J., & Lucas, J.A. (1992). Presumed incompetent? Stigmatization and affirmative action efforts. *Journal of Applied Psychology*, 77(4), 536-544.
- Heilman, M.E., Block, C.J. & Stathatos, P. (1997). The affirmative action stigma of incompetence: effects of performance information ambiguity. *Academy of Management Journal*, 40(3), 603-625.
- Howard, T.O. (2011). The Perceptions of self and others: Examining the effect identity adoption has on immigrant attitudes toward Affirmative Action policies in the United States. *Immigrants & Minorities*, 29(1), 86-109.
- Kang, J. & Banaji, M.R. (2006). Fair measures: A behavioral realist revision of "Affirmative Action". *California Law Review*, 94(4), 1063-1118.
- Knight, J.L. & Hebi, M.R. (2005). Affirmative reaction: The influence of type of justification on nonbeneficiary attitudes toward affirmative action plans in higher education. *Journal of Social Issues*, 61(3), 547-568.
- Konrad, A.M. & Hartmann, L. (2001). Gender differences in attitudes toward affirmative action programs in Australia: Effects of beliefs, interests, and attitudes toward women. *Sex Roles*, 45(5/6), 415-432.
- Konrad, M.A., & Spitz, J. (2003). Explaining demographic group differences in affirmative action attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(8), 1618-1642.
- Kravitz, D.A. (1995). Attitudes toward affirmative action plans directed at Blacks: Effects of plan and individual differences. *Journal of Applied Social Psychology*, 25(24), 2192-2220.
- Kravitz, D.A. (2008). The diversity-validity dilemma: Beyond selection-the role of affirmative action. *Personnel Psychology*, 61(1), 173-193.
- Kravitz, D.A. & Klineberg, S.L. (2000). Reactions to two versions of affirmative action among Whites, Blacks, and Hispanics. *Journal of Applied Psychology*, 85(4), 597-611.
- Kravitz, D.A., Klineberg, S.L., Avery, D.R., Nguyen, A.K., Lund, C. & Fu, E.J. (2000). Attitudes toward affirmative action: Correlations with demographic variables and with beliefs about targets, actions, and economic effects. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(6), 1109-1136.

- Kravitz, D.A. & Platania, J. (1993). Attitudes and beliefs about affirmative action: Effects of target and of respondent sex and ethnicity. *Journal of Applied Psychology*, 78(6), 928-938.
- Lowery, B.S., Unzueta, M.M., Knowles, E.D. & Goff, P.A. (2006). Concern for the in-group and opposition to affirmative action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(6), 961-974.
- Mack, D.A., Johnson, C.D., Green, T.D., Parisi, A.G. & Thomas, K.M. (2002). Motivation to control prejudice as a mediator of identity and affirmative action attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 32(5), 934-964.
- Malleson, K. (2006). Rethinking the merit principle in judicial selection. *Journal of Law and Society*, 33(1), 126-140.
- McHarg, A. & Nicolson, D. (2006). Justifying affirmative action: Perception and reality. *Journal of Law and Society*, 33(1), 1-23.
- Nacoste, R.B. (1990). Sources of stigma: Analyzing the psychology of affirmative action. *Law & Policy*, 12(2), 175-195.
- Newman, M. (1997). Sex, Race, and affirmative action: An uneasy alliance. *Public Productivity and Management Review*, 20(3), 295-307.
- Niemann, Y.F. & Dovidio, J.F. (1998). Tenure, race/ethnicity and attitudes toward affirmative action: A matter of self interest? *Sociological Perspectives*, 41(4), 783-796.
- Plous, S. (2003). Ten myths about affirmative action. In S. Plous (Ed.), *Understanding Prejudice and Discrimination* (pp. 206-212). New York: McGraw-Hill.
- Roberts, B. & Weir-Smith, G. & Reddy, V. (2011). Minding the gap: attitudes toward affirmative action in South Africa. *Transformation: Critical Perspectives on Southern Africa* 77(1), 1-30.
- Robinson, R.K., Seydel, J. & Douglas, C. (1998). Affirmative action: The facts, the myths, and the future. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 11(2), 99-116.
- Schmermund, A., Sellers, R., Mueller, B. & Crosby, F. (2001). Attitudes toward affirmative action as a function of racial identity among African American college students. *Political Psychology*, 22(4), 759-774.
- Slaughter, J.E., Sinar, E.F. & Bachiochi, P.D. (2002). Black applicants' reactions to affirmative action plans: Effects of plan content and previous experience with discrimination. *Journal of Applied Psychology*, 87(2), 333-344.
- Smith, W.A. (1998). Gender and racial/ethnic differences in the affirmative action attitudes of U.S. college students. *Journal of Negro Education*, 67(2), 127-141.
- Snyder, L.A., Cleveland, J.N. & Thornton, G.C. (2006). Support for affirmative action initiatives among diverse groups: The role of ethnic identity. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(2), 527-551.
- Son Hing, L.S., Bobocel, D.R. & Zanna, M.P. (2002). Meritocracy and opposition to affirmative action: Making concessions in the face of discrimination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(3), 493-509.
- Steeh, C. & Krysan, M. (1996). Trends: Affirmative action and the public, 1970-1995. *Public Opinion Quarterly*, 60(1), 128-158.
- Stephan, W.G., Boniecki, K. A., Ybarra, O., Bettencourt, A., Ervin, K. S., Jackson, L.A., et al. (2002). The role of threats in the racial attitudes of Blacks and Whites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(9), 1242-1254.
- Stephan, W.G. & Stephan, C.W. (1996). Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*, 20(3/4), 409-426.
- Stephan, W.G., Stephan, C.W. & Gudykunst, W.B. (1999). Anxiety in intergroup relations: A comparison of anxiety/uncertainty management theory and integrated threat theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 23(4), 613-628.

- Stephan, W.G., Ybarra, O., Martinez, C.M., Schwarzwald, J. & Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel: An integrated threat theory analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 559-576.
- Strolovitch, D.Z. (1998). Playing favorites: Public attitudes toward race and gender targeted anti-discrimination policy. *NWSA Journal*, 10(3), 27-53.

נספח: 18 היגדי שאלון העמדות כלפי העדפה מתקנת*

1. אני גאה להשתייך למוסד שמפעיל תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
2. אני מזדהה עם אמירות המתנגדות להעדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
3. אני מרוצה שקיימות תכניות של העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
4. אני מעריך מועמדים שהתקבלו למוסד בזכות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
5. הייתי רוצה להיות מעורב בתמיכה בתכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
6. אתנגד לתכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה במוסד שבו אני נמצא.
7. אתמוך במפלגות שהמצע שלהן כולל תמיכה בהעדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
8. אם הייתי בהנהלה של המוסד בו אני נמצא הייתי פועל להפעלת תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
9. לו היה מתקיים משאל עם בנושא, הייתי מצביע נגד העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
10. הייתי חותם על עצומה שקוראת ליישום העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
11. הייתי מוכן להטלה של מס שנועד לממן תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
12. לו היו מציעים לי להתנדב בארגון שפועל לקידום תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה הייתי מסכים בשמחה.
13. העדפה מתקנת לקבוצת המטרה מועילה לחברה.
14. המטרות של תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה הן טובות.
15. אנשים משכילים הינם בדרך כלל בעד תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
16. לדעתי, פוליטיקאים ואנשי ציבור צריכים להשקיע מאמץ רב בקידום תכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.
17. לתכניות העדפה מתקנת לקבוצת המטרה יש יותר יתרונות מאשר חסרונות.
18. החברה שלנו יכולה להיות יותר מוסרית ונאורה אם היא תיישם יותר תכניות של העדפה מתקנת לקבוצת המטרה.

* בכל מקום בו מופיעה קבוצת המטרה, הופיעה בכל אחד מהשאלונים אחת משלוש הקבוצות: עולים מאתיופיה, עולים ממדינות חבר העמים לשעבר, או אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

Nonimmigrants' and Immigrants' Attitudes toward Affirmative Action

Eyal Gamliel, Michal Oren Saad, and Keren Or-Chen

Abstract

Affirmative action has been evoking much debate and controversy for more than forty years in Western countries and in Israel in the past decade. In both settings, it is fraught with moral and legal disputes. In socially polarized countries such as the U.S. and Israel, the implementation of affirmative-action programs has important social implications due to large inter-group differences that cause minority groups to be underrepresented in higher education and desirable positions. Israel has affirmative-action programs in higher education and public-sector hiring for various target groups such as women, Arab citizens, immigrants from Ethiopia, and persons of low socioeconomic status (SES). While these programs are important for the absorption and social integration of immigrants from Ethiopia, they may be opposed by the majority. The majority's attitudes toward affirmative action are highly important because members of this group may be adversely affected by such programs and may oppose them so vigorously as to undermine their success.

In the U.S., this has given rise to flourishing research on attitudes toward affirmative action, enhancing understanding of the possible public opposition and helping policymakers to design affirmative-action programs that would garner more public support. In contrast, few studies examine attitudes toward affirmative action in Israel. Thus, this study probed the attitudes of nonimmigrants, immigrants from the former Soviet Union (FSU), and immigrants from Ethiopia toward affirmative action that targets three groups: Ethiopian immigrants, FSU immigrants, and people of low SES.

Interaction between the respondents' social groups and the target groups in predicting attitudes toward affirmative action was hypothesized on the basis of four theories—self-interest, group interest, cooperative group

interest, and integrated threat. The 377 nonimmigrants, 287 FSU immigrants, and 252 Ethiopian immigrants who took part in the study were presented with affirmative action measures that were directed at one of the three target groups. The findings confirmed the interaction hypothesis: When the program targeted Ethiopian immigrants, Ethiopian immigrants expressed the most positive attitudes toward it and FSU immigrants opposed it; when the target group was FSU immigrants, FSU immigrants expressed the most positive attitudes and nonimmigrants opposed it; and all three groups supported affirmative action when the target group comprised people of low SES.

The self-interest and group-interest theories may explain the support of Ethiopian immigrants for affirmative action when the target groups are Ethiopian immigrants and people of low SES; these theories may also explain FSU immigrants' support of affirmative action when the target groups are FSU immigrants and people of low SES. The cooperative group-interest theory may explain Ethiopian immigrants' support of affirmative action when the target group is FSU immigrants. The integrated-threat theory may explain three findings: (a) the opposition of the FSU immigrants toward affirmative action when the target group is Ethiopian immigrants; (b) nonimmigrants' opposition to affirmative action when the target group is FSU immigrants; and (c) nonimmigrants' support of affirmative action when the target group is Ethiopian immigrants.

Affirmative-action programs for Ethiopian immigrants may leave fewer programs and resources available for FSU immigrants. In addition, since Ethiopian immigrants' culture is different from that of FSU immigrants, FSU immigrants may feel threatened both realistically and symbolically, inducing them to oppose affirmative action for Ethiopian immigrants.

The integrated-threat theory may also explain nonimmigrants' support of affirmative action for Ethiopian immigrants and their opposition to affirmative action for FSU immigrants: FSU immigrants and nonimmigrants share a similar culture and Ethiopian immigrants do not. As a result, nonimmigrants may feel more threatened symbolically by Ethiopian

immigrants and more threatened realistically by FSU immigrants. The latter threat is more significant in respect of higher education and hiring and results in negative attitudes among nonimmigrants toward affirmative action for FSU immigrants and positive attitudes toward affirmative action for Ethiopian immigrants.

The group-interest and integrated-threat theories also explain the support of all three groups toward affirmative action for people of low SES. This finding suggests the possibility of a recommendation to design affirmative-action programs for low-SES people. Such programs would benefit Ethiopian immigrants, many of whom come from a low SES background, as well as FSU immigrants and nonimmigrants of similar background, and would attract the public support that is necessary for their success.

מאוניברסלית לסלקטיבית: שינויים במדיניות העלייה והקליטה של מדינת ישראל בשנים 2004-2010

אילנה שפייזמן*

תקציר

לכאורה, נראה כי בין השנים 2004-2010 לא התחולל שינוי משמעותי במדיניות העלייה והקליטה של מדינת ישראל, זאת מכיוון שבשנים אלו לא הגיע גל עלייה גדול, לא התרחש משבר, או כל אירוע משמעותי אחר שיכול היה להשפיע על המדיניות בתחום זה. יתרה מכך, גם הרכב העולים בתקופה זו לא השתנה באופן משמעותי. יחד עם זאת, בחינה מעמיקה של המדיניות בשנים אלו, תוך התייחסות לשינויים תוספתיים משמעותיים, מראה כי המדיניות השתנתה באופן מהותי - ממדיניות אוניברסלית למדיניות סלקטיבית, שנועדה להביא לישראל מהגרים מיומנים ותושבים חוזרים שיתרמו לצמיחתה הכלכלית של המדינה. שינוי זה התרחש באופן הדרגתי באמצעות דפוס של יצירת שכבות, בו מדיניות שנועדה לסייע לעולים מיומנים ולתושבים חוזרים, צמחה על יסוד המדיניות האוניברסלית הישנה, ועם הזמן הפכה למשמעותית יותר מהמדיניות הקודמת. טענתי היא כי אחד ההסברים לשינוי הינו השפעת הרעיונות הגלובליים של "התחרות על הכישרון", תחרות בין מדינות על מהגרים מיומנים שיתרמו לכלכלת המדינה, על המדיניות הישראלית. מאמר זה בא לתאר שינוי מדיניות זה ולהסבירו באמצעות שימוש במסגרת השינוי התוספתי משמעותי (Gradual transformative change) ובגישה הרעיונית (Ideational approach), שעושה שימוש ברעיונות על מנת להסביר תוצאות מוסדיות. המאמר בוחן, באמצעות ניתוח מוסדי, שינויים בשלושה תחומים במדיניות העלייה והקליטה של מדינת ישראל: עידוד עלייה, תושבים חוזרים ותעסוקה, וברעיונות שהשפיעו על שינויים אלו.

מילות מפתח: מדיניות קליטת עלייה, רעיונות, מהגרים מיומנים, שינוי מדיניות

***אילנה שפייזמן**, דוקטורנטית בבית הספר למדיניות ציבורית וממשל ע"ש פדרמן, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

כאשר בוחנים את מדיניות העלייה והקליטה של מדינת ישראל בין השנים 2004-2010, קשה לזהות אירוע חריג או משבר כלשהו אשר הביאו לשינוי חד במדיניות הקיימת. יתר על כן, אנשי מקצוע בתחום העלייה והקליטה (הן מקרב החוקרים והן מקרב מקבלי ההחלטות), טוענים כי שינוי המדיניות המשמעותי האחרון חל בסוף שנות השמונים, עם המעבר לקליטה ישירה (לשם, משמעותי? טענתי במאמר זה היא, כי אם נעקוב אחר התפתחותה של מדיניות העלייה והקליטה במהלך השנים 2004-2010, נמצא כי המדיניות הפכה בהדרגה ממדיניות קליטת עלייה אוניברסלית למדיניות סלקטיבית, כאשר בדומה למדינות הגירה אחרות בעולם, גם ישראל הפכה למשתתפת בתחרות הגלובלית על מהגרים מיומנים.¹

בתהליך מעבר זה ממדיניות אוניברסלית לסלקטיבית, אחריותה של המדינה ומעורבותה במימון שירותי הקליטה ואספקתם הצטמצמה או קפאה ברובד האוניברסלי וגדלה ברובד הסלקטיבי, כלומר, בשירותים המיועדים לאוכלוסיית העולים המיומנים. שינוי מדיניות משמעותי זה נעשה באופן הדרגתי בצורה של שכבות, כאשר במשך השנים שכבת המדיניות הסלקטיבית צמחה על גבי המדיניות האוניברסלית הקיימת (Streeck & Thelen, 2005). תהליך השינוי במדיניות הישראלית שונה מהתהליך המתרחש במדינות אירופה, שם הגידול באחריות ובמעורבות המדינה חל במדיניות המיועדת למהגרים שאינם מיומנים דווקא (לדוגמה מהגרי עבודה ואיחוד משפחות), במטרה להקטין את מספרם (Joppke, 2007). טענתי היא כי רעיונות גלובליים בנוגע למהגרים מיומנים יכולים להסביר הן את הכיוון והן את דפוס השינוי שחל במדיניות העלייה והקליטה בישראל. חשוב לציין, כי הטענה איננה כי רעיונות מהווים את ההסבר היחיד או העיקרי לשינויים שחלו במדיניות העלייה והקליטה, אלא הם מהווים הסבר אחד אשר יש להתייחס אליו בכובד ראש בבואנו להבין את התופעה.

מדיניות קליטת מהגרים יכולה להיות ישירה – תכניות שמיועדות למהגרים בלבד, או עקיפה – תכניות כלליות אשר המהגרים מהווים רק אחד מקהלי היעד שלהן (לעתים קהל היעד העיקרי) (Hammar, 1985). מאמר זה מתייחס אך ורק למדיניות הישירה כלפי מהגרים. המאמר בא לבחון את השינויים שחלו במדיניות קליטת העלייה בישראל בין השנים 2004-2010 בשלושה תחומים: עידוד עלייה; תושבים חוזרים; סיוע בתעסוקה. המדיניות הנבחנת מתייחסת למדיניות כלפי עולים שעולים מתוקף חוק השבות בלבד, מהסיבה הפשוטה כי לישראל אין מדיניות הגירה, שכן הנחת היסוד של מקבלי ההחלטות היא שישראל היא מדינת עלייה. זאת בהתעלם מהעובדה שבפועל ישראל הפכה למדינה שקולטת הגירה שלא על-פי חוק השבות בהיקף נרחב. כך נוצר מצב בו המדיניות המיושמת כיום הלכה למעשה ביחס למהגרים שאינם נכנסים לישראל מתוקף חוק השבות, נובעת מהחלטות אד הוק ולא מתפיסת עולם סדורה ויד מכוונת (אבינרי ואחרים, 2009). כיוון שבישראל מדיניות ישירה מעוצבת רק עבור עולים שנכנסו לישראל מתוקף חוק השבות, המאמר לא יבחן מדיניות כלפי מהגרים מסוגים אחרים כגון מהגרי עבודה, פליטים ומבקשי מקלט.

אמנם יש אמת בטענה כי חלק ניכר מהשינויים שעברה מדיניות העלייה והקליטה של ישראל בשנים האחרונות קשורים קשר בל יינתק לשינויים שחלו בתחומים אחרים של מדיניות חברתית (כגון חינוך ורווחה), ובפרט תהליכי ההפרטה והשפעה של מדיניות נאו-ליברלית. יחד

עם זאת במאמר זה אני בוחרת שלא להתייחס לשינויים דומים שחלו באותה תקופה בתחומי מדיניות אחרים וזאת משני טעמים עיקריים. ראשית, בניגוד לתחומי מדיניות חברתית אחרים, בתחום זה ניתן לראות לא רק צמצום באחריות המדינה אלא גם גידול באחריות, דווקא כלפי אוכלוסיות חזקות יותר. שנית, ההתמקדות בתהליכים שמתרחשים במדיניות העלייה והקליטה של מדינת ישראל מאפשרת לזהות שינוי נוסף לשינוי הנאוליברלי (אם כי קשור אליו) והוא הפיכת ישראל ממדינת הגירה אידאולוגית למדינת הגירה סלקטיבית יותר, המשתתפת במירוץ הגלובלי על מהגרים מיומנים.

בחלק הראשון של המאמר תוצג המסגרת התאורטית בכל הקשור למדיניות כלפי מהגרים בעולם ובישראל, לשינוי מדיניות הדרגתיים ולהשפעת רעיונות על מדיניות. בחלק השני תתואר שיטת המחקר בה נעשה שימוש. בחלק השלישי יוצג הניתוח האמפירי של השינויים שחלו בשלושת התחומים במדיניות העלייה והקליטה ואת הרעיונות שמאחורי שינויים אלו. בחלק האחרון יוצג סיכום הממצאים.

התחרות על הכישרון - Race for talent

ההבדלים במדיניות קליטת מהגרים במדינות שונות נובעים מגורמים כגון ההיסטוריה של המדינה, מדיניות ההגירה הכללית (מי רשאי להיכנס ובאלו תנאים), האידאולוגיה החברתית והתפיסות לגבי אחריות המדינה כלפי אזרחיה ותושביה, התרבות הפוליטית באותה מדינה והיחס של החברה הקולטת כלפי מהגרים (Adelman, Borowski, Foster, & Burstein, 1994; Hammar, 1985; Sainsbury, 2006; Schmidt, 2007; Joppke, 2007). לפי ג'ופקה (Joppke, 2007), מדיניות ההגירה באירופה בשנים האחרונות הינה דואלית: הקלות בתנאי הכניסה למהגרים מיומנים וחסמים ודרישות מפליגות ממהגרים אחרים. זאת מכיוון שמחד נצפה גידול מתמיד בזרם המהגרים שאינם מיומנים וכן פליטים ומבקשי מקלט, ומאידך, מדינות רבות רואות בהגירה של מהגרים מיומנים אמצעי לצמיחה כלכלית, בעיקר באמצעות סיפוק הביקוש למקצועות מסוימים (Iredale, 2001; Joppke, 2007). כתוצאה מהרצון להגדיל את מספר המהגרים המיומנים, מדיניות ההגירה הופכת ממדיניות פסיבית של שמירת שער (gate keeping) למדיניות אקטיבית של גיוס מהגרים פוטנציאליים ברחבי העולם, שעשויים להקנות למדינה יתרון בתחרות הכלכלית הגלובלית. שחר (Shachar, 2006) מכנה תופעה זו 'תחרות על הכישרון' (race for talent). תחרות זו באה לידי ביטוי באמצעות עיצוב תכניות הגירה סלקטיביות למהגרים מיומנים. תכניות אלו, שהחלו בארצות הברית, קנדה ואוסטרליה, קיימות היום גם במרבית מדינות האיחוד האירופי. עסקת החליפין המוצעת למהגרים הפוטנציאליים היא 'כישרון תמורת אזרחות'. כך, במידה וכישורי המהגרים יימצאו כמתאימים ודרושים לכלכלת המדינה, הם יוכלו ליהנות ממסלולי התאזרחות נוחים ומהירים יותר. התחרות על הכישרון היא גלובלית, ועל מנת להישאר במירוץ, כל מדינה מגיבה למדיניות של המדינות האחרות באמצעות הצעות אטרקטיביות יותר למהגרים פוטנציאליים. נוסף על מתן תמריצים למהגרים פוטנציאליים, התחרות על הכישרון כוללת גם תמריצים לתושבים שעזבו את המדינה, בעיקר אקדמאים ובעלי מקצועות חופשיים, על מנת לעודד אותם לשוב ולהשתקע במדינה אותה הם עזבו. כך נוהגות לדוגמה דרום קוריאה, טיוואן ואירלנד. תמריצים אלו לתושבים חוזרים משקפים בין היתר שינוי בגישה, כאשר אלה נתפסים כ'בנים אבודים' שיכולים לתרום לכלכלה הלאומית (Shachar, 2006).

בעידן זה של תחרות על כישרון, מטרת מדיניות הקליטה לכלל המהגרים ברוב המדינות היא להפוך את המהגרים במהירות לאוטונומיים מהמדינה, כלומר לכאלה העומדים ברשות עצמם ונסמכים פחות על רשויות המדינה ושירותיה, כדי שיוכלו לתרום כמה שיותר מהר לכלכלת המדינה מבלי שיהיה על המדינה להשקיע בהם משאבים רבים מדי, ומבלי שיהפכו לנטל על שירותי הרווחה. מכאן שכל מדינה מעוניינת לבחור את המהגרים אשר התועלת שתצמח מהם, בעיקר בהשתלבות בשוק העבודה, תעלה על העלות המושקעת בהם (Arat-Koc, 1999; Hawthorne, 2005). כתוצאה מכך, עיקר הנטל של ההסתגלות לחברה ולמדינה החדשים מועבר מהמדינה לפרט, בין היתר באמצעות הפרטת שירותי הקליטה השונים. תהליכים כאלה ודומים להם ניתן לראות בשנים האחרונות במדינות כגון קנדה, אוסטרליה והולנד (Arat-Koc, 1999; Hawthorne, 2005; Joppke, 2007). מכאן שתהליך קליטת המהגרים נבחן בדרך של אינסטרומנטליות כלכלית. ככל שהמהגר יהיה פחות תלוי במדינה, כך יגבר יתרונה התחרותי של המדינה בתחרות הגלובלית. אי לכך, הדגש במדיניות הקליטה מושם על קליטה תעסוקתית (Joppke, 2007). ארט-קוק, שבחן את מדיניות הקליטה הקנדית, מחזק טיעון זה באומרו כי המהגרים נתפסים בתור מוצרים, ותרומתם הפוטנציאלית מוערכת באמצעות מקומם הצפוי בשוק העבודה (Arat-Koc, 1999).

אחד ההבדלים בין מדיניות ההגירה והקליטה של קנדה ואוסטרליה לזו של מדינות האיחוד האירופי דוגמת הולנד, היא שבחלק ממדינות האיחוד האירופי, לצד תהליכי ההפרטה ישנו גידול במעורבות המדינה, מה שמכונה על-ידי ג'ופקה 'קליטה כופה' (coercive integration) (Joppke, 2007). דוגמה לכך היא חובת השתתפות בקורס קליטה אזרחית וקורסים ללימוד שפת המדינה כתנאי הכרחי לקבלת אשרת כניסה ומאחר יותר אזרחות. הסיבה לכך שניתן למצוא דפוס מדיניות זה רק במדינות האיחוד האירופי ולא במדינות הגירה קלסיות כארצות הברית, קנדה ואוסטרליה, היא שמדיניות זו נועדה ליצור תמריץ שלילי למהגרים לא מיומנים להגר למדינה, ולפיכך היא מיושמת רק במדינות אשר אינן יכולות לבחור את המהגרים הנכנסים לתחומן (דוגמת מדינות האיחוד האירופי שעיקר המהגרים המגיעים אליהן הם פליטים ומבקשי איחוד משפחות) שרובם אינם מיומנים. לעומת זאת, במדינות כמו קנדה ואוסטרליה אשר בוחרות את מרבית המהגרים הנכנסים לתחומן, לרוב מהגרים מיומנים, אין צורך במדיניות כזו (Joppke, 2007). על רקע זה, המקרה הישראלי הינו ייחודי, שכן גם בישראל ניתן למצוא גידול במעורבות ובאחריות המדינה לצד תהליכי הפרטה, אך דבר זה נועד על מנת לייצר תמריץ חיובי לכניסת מהגרים מיומנים ולא על מנת לייצר תמריץ שלילי למהגרים שאינם מיומנים.

מדיניות עלייה וקליטה בישראל²

ישראל מוגדרת כמדינת הגירה אתנית, המעודדת מהגרים מקבוצה אתנית מסוימת בלבד לבוא ולהתיישב בתחומה, ומחויבת לאפשר לכל מי ששייך לקבוצה זו להגר אליה. דוגמה נוספת למדינת הגירה אתנית הייתה עד לאחרונה במידה מסוימת גרמניה (Joppke & Joppke, 2005; Rosenhek, 2003). מדיניות ההגירה של ישראל בכל הקשור למהגרים יהודים ובני משפחותיהם נחשבת למדיניות של דלת פתוחה כלפי הקבוצה האתנית המועדפת, כלומר ישראל אינה יכולה לבחור את המהגרים בני אותה הקבוצה הבאים לתחומה. דבר זה הינו חלק בלתי נפרד מהאידאולוגיה הציונית הרואה במדינת ישראל בית לעם היהודי כולו.

מבחינת יחסה להגירה, ישראל ראתה עצמה מראשיתה כמדינה קולטת עלייה, כאשר עליית יהודים מארצות שונות מהווה מענה הן לצורך הדמוגרפי בהמשך קיומו של רוב יהודי במדינה, והן כמנוע צמיחה כלכלי אשר יתרום לפיתוח המדינה. בהקשר זה יש לציין את מחקרו של יורם בן פורת, אשר בדק את הקשר בין עלייה לבין צמיחה כלכלית. בן פורת הראה כי במשך עשרות שנים, גם כאשר העלייה שהגיעה לישראל נחשבה כ'בלתי כלכלית' (לדוגמה, חלק ניכר מהעולים שהגיעו לישראל בשנות החמישים לא היו בגיל העבודה), עדיין הצמיחה הכלכלית בתקופה זו הואצה, זאת כתוצאה מיצירת ביקושים והגברת כושר הייצור. באופן זה, הגידול המהיר באוכלוסייה לווה גם בגידול בהכנסה לנפש (בן פורת, 1989). בהתאם לממצאים של בן פורת, גם בתקופה של גל העלייה הגדול מברית המועצות לשעבר בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת, גישתם של מעצבי המדיניות הייתה כי אף-על-פי שבטווח הקצר קליטת גל עלייה כה משמעותי תדרוש השקעה ציבורית גדולה, הרי שבטווח הארוך, העלייה תביא לצמיחה במשק, לגידול בתוצר ולירידה באבטלה (ראו לדוגמה דו"ח מחלקת המחקר של בנק ישראל - המדיניות הכלכלית בתקופת העלייה 1990, 1991). יתרה מכך, מחקרים העוסקים בהרכב הדמוגרפי של העולים לישראל מראים, כי בניגוד למדינות הגירה אחרות המעוניינות להגדיל את מספר המהגרים המיומנים ולהקטין את מספר המהגרים הלא מיומנים, מטרת מדיניות ההגירה הישראלית הייתה להביא לישראל כמה שיותר עולים יהודים ללא קשר למצבם הכלכלי או לכישוריהם, זאת גם כאשר בתקופות שונות הופעלו לחצים לעלייה סלקטיבית (ראו Cohen, 2009). בנוסף, סקרים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הראו כי הציבור היהודי בישראל לא תומך בהקטנת ההוצאה הציבורית על קליטת עלייה או בהקטנת מספר העולים המגיעים לארץ, זאת למרות הנטל הכלכלי הכבד הכרוך בקליטתם של עולים רבים בפרק זמן קצר, כפי שהיה בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת (Gal, 2008). כפועל יוצא של תפיסה אידאולוגית זו את העלייה, מדיניות הקליטה בישראל עוצבה מתוך מחויבותם של העם היהודי וממשלת ישראל לסייע לעולים בתהליכי קליטתם, זאת מעבר לזכויות המוקנות לאזרחיה הקבועים של מדינת ישראל, וללא קשר לתרומתם הפוטנציאלית של העולים (לשם, 2006).

מדיניות קליטת העלייה בישראל מוגדרת על-די גל (Gal, 2008) כמדיניות קטגוריאלית-אוניברסלית (Categorical universalism). הנגישות לתכניות הסיוע השונות למהגרים הינה כללית ואינה תלויה במבחני אמצעים, אלא בהיות האדם חבר בקבוצה או בקטגוריה מסוימת. מדיניות זו מיועדת לעולים המגיעים מתוקף חוק השבות ואינה מתייחסת לצורכיהם של מהגרים אחרים כגון מהגרי עבודה ופליטים (Gal, 2008). הסיוע הקטגורי-אוניברסלי העיקרי הניתן לעולים במסגרת מדיניות זו הוא סיוע בסל קליטה - סיוע בכסף הניתן לחצי השנה הראשונה של העולים בארץ. גובה הסל נקבע אך ורק לפי גודל המשפחה ללא קשר למצבם הכלכלי של העולים (Doron & Kargar, 1993; Gal, 2008; Gal & Leshem, 2000). הסיוע באמצעות סל הקליטה ניתן החל משנת 2002 כמעט לכל העולים (פרט לעולי אתיופיה המהווים מיעוט יחסי בקרב העולים - 10%-15% שהגיעו בשנים אלו לישראל).³ כמו כן, רוב השירותים הניתנים לעולים הם שירותים אוניברסליים התלויים בעיקר בוותק שלהם בישראל (לדוגמה, שעות עזר לתלמידים עולים, סיוע בתעסוקה, הבטחת הכנסה לאחר מחצית השנה הראשונה בישראל ועוד). אמנם, החל מאמצע שנות התשעים ישנו רובד מצומצם של מדיניות סלקטיבית, בעיקר

בשלב קליטת הקבע, כלפי קבוצות עולים הנחשבות לחלשות יותר (כגון עולי אתיופיה, עולי הקווקז, משפחות חד-הוריות קשישים וכד') הבא לידי ביטוי בין היתר בסיוע בדיוור, בתעסוקה, בחינוך ועוד, אך בעיקרו של דבר ניתן לומר כי מדיניות קליטת העלייה בישראל כפי שהייתה בשנת 2004 היא מדיניות קליטה אוניברסלית.

מבחינת מוסדית, עד אמצע שנות ה-2000 הייתה הסוכנות היהודית האחראית הבלעדית⁴ על עידוד העלייה וגיוס עולים פוטנציאליים, והמשרד לקליטת עלייה, שהוקם בשנת 1968, טיפל בעולים לאחר הגיעם לישראל. כיוון שתהליך הקליטה כולל בתוכו אספקטים רבים כגון חינוך, תעסוקה, רווחה, סוציאליזציה, לימוד שפה ועוד, הרי שמשרד הקליטה נבנה כ'ממשלה' בזעיר אנפין, והוא כולל בתוכו אגפים העוסקים בסיוע לעולה בתחומים שונים.

התקופה שבין 2004 ל-2010 מאופיינת ביציבות יחסית בכל הקשור לעלייה לישראל. בשנים אלו לא חל שינוי משמעותי במספר העולים, שעמד על 15,000-20,000 בשנה, וגם לא בהרכב העולים הן מבחינת ארצות מוצאם והן מבחינת משלח ידם של העולים (כפי שניתן לראות בטבלאות 1, 2).⁵ שני השינויים עליהם ניתן להצביע בכל זאת כאשר בודקים את הרכב העולים, הם ירידה במספר העולים המגיעים מאתיופיה (מתוקף החלטות ממשלה בכל הקשור לעליית בני הפלשמורה) ועלייה במספר התושבים החוזרים שנרשמו במשרד הקליטה.⁶ עקב יציבות יחסית זו, על מנת לזהות את השינויים שחלו במדיניות קליטת העלייה בשנים אלו, יש לבחון את המדיניות באמצעות מסגרת אנליטית המתייחסת לשינויים תוספתיים ולא לשינויי מדיניות חדים (ראו לדוגמה True, Jones, & Baumgartner, 1999).

טבלה 1: נתוני עלייה לפי ארצות מוצא נבחרות (כולל תושבים חוזרים) 2010-2004
(מתוך נתוני המשרד לקליטת עלייה)

שנת עלייה	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
סה"כ עולים (לא כולל תושבים חוזרים)	22485	22806	20955	19856	16207	16738	18755
ברה"מ לשעבר	10500	9528	7650	6655	6751	7015	7271
מערב אירופה	3356	3980	4170	4004	2478	2654	2654
צפון אמריקה	2887	2996	3221	3103	3163	3857	3811
דרום ומרכז אמריקה	1271	1718	1359	1514	952	1008	1184
אתיופיה	3802	3613	3617	3616	1596	578	1676
אחר	669	971	938	964	1267	1626	2159
תושבים חוזרים	3565	4380	4687	5095	9702	11157	7112

טבלה 2: **משלחי יד נבחרים של העולים 2004-2010** (מתוך נתוני המשרד לקליטת עלייה)

שנת עלייה	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
עולים בעלי מקצועות מדעיים ואקדמאיים	2786	2890	2617	2557	2345	2790	3247
עולים בעלי מקצועות חופשיים וטכניים	3346	3448	3013	2773	2681	3124	3124
עולים חסרי מקצוע	2547	2430	2621	2512	1558	1022	1595

שינוי מדיניות תוספתי משמעותי

שינוי מדיניות הוא תהליך התפתחותי הכולל הן תקופות של יציבות והן תקופות של שינוי (Capano, 2009). כאשר בוחנים שינוי מדיניות מתייחסים בדרך כלל למספר מרכיבים בתוך המדיניות, כגון יעדים, כלים והנחות יסוד. בנוסף, על מנת להבין טוב יותר שינוי מדיניות, יש לבחון גם את כיוון השינוי ביחס לסטטוס קוו, את סוג השינוי, תוספתי או חד, וכן האם השינוי נעשה כתוצאה מגורמים פנימיים או חיצוניים (Capano, 2009; Hacker, 2004).

על-פי סטריק, ת'לן ומהוני (Mahoney & Thelen, 2010; Streeck & Thelen, 2005), כאשר בוחנים את השינויים האחרונים במדיניות החברתית-כלכלית בעולם המערבי, ניתן לראות כי מדיניות זו עברה שינויים מרחיקי לכת, וזאת מבלי שבתקופה האחרונה היו משברים, מלחמות או מהפכות. יתרה מכך, השינויים אירעו כתוצאה מגורמים פנימיים בתוך המסגרת המוסדית הקיימת אותה הם משנים. השינויים עליהם מדובר הם שינויים תוספתיים הדרגתיים, אשר במשך פרק זמן מסוים הצטברו והביאו להתרחקות משמעותית מהסטטוס קוו. מכאן שיש לבחון לא רק את סוג השינוי (תוספתי או רדיקלי), אלא גם את תוצאתו (שימור הסטטוס קוו או שינוי) (Hacker, 2004; Mahoney & Thelen, 2010; Streeck & Thelen, 2005). היתרון המשמעותי בשימוש במסגרת השינוי התוספתי טמון בכך שהיא מאפשרת לזהות שינוי מדיניות משמעותיים גם בתקופות שנראות כיציבות יחסית, דוגמת התקופה הנסקרת כאן. חשוב לציין, כי בחינה של שינוי מדיניות איננה מתייחסת לשאלה האם המדיניות השיגה את המטרות שלשמן היא עוצבה, שכן לעתים ניתן לזהות שינוי מדיניות גם אם השינוי לא השיג את מטרותו הראשונית. לדוגמה, אימוץ תכניות 'מרווחה לעבודה' בתחום התעסוקה עשוי שלא לצמצם את ממדי האבטלה, אך עצם אימוץ המודל מהווה שינוי בכלי המדיניות ובהנחות היסוד שבבסיסה.

סטריק ות'לן מזהים חמישה דפוסים של שינויים תוספתיים משמעותיים: (1) העתקה (displacement); (2) יצירת שכבות (layering); (3) סחף (drift); (4) המרה (conversion); ו-(5) מיצוי (exhaustion). מאמר זה יתמקד בדפוס השני, יצירת שכבות, שפירושה תהליך של צמיחת מנגנונים, פרקטיקות או מוסדות אלטרנטיביים על בסיס דפוסים קיימים, כאשר צמיחת המנגנונים האלטרנטיביים נעשית באמצעות גידול דיפרנציאלי. השכבה החדשה צומחת מהר יותר מהישנה עד שבסופו של דבר החדשה דוחקת את הישנה או גורמת לה לקפוא על שמריה ולהפוך לפחות רלוונטית. לרוב, דפוס זה צומח על בסיס מה שנתפס ככשל מדיניות. הדפוס החדש מתחיל בשוליים ועם הזמן מתחילה דינמיקה של שינוי והדפוס החדש הופך לדפוס הדומיננטי. הגידול התוספתי מונע התנגדות של מגיני הסטטוס קוו, שכן הדפוס הישן ממשיך

להתקיים לצד החדש. דוגמה לדפוס זה הינה הכנסת מרכיב הולך וגדל של פנסיה פרטית לתוך מערכת של פנסיה ציבורית, אשר בסופו של דבר הופך את המרכיב הציבורי למינורי (Palier, 2005; Streeck & Thelen, 2005). על אף החדשנות בגישתם של סטריק ות'לן, ובתוך כך התמקדותה בשינויים קטנים, תוספתיים ומשמעותיים, הרי שגישה זו הינה תיאורית. כלומר היא חסרה את ההתייחסות לגורמים שקובעים את דפוס השינוי ואת כיוונו (Béland, 2007; Schmidt, 2008).

רעיונות והגישה הרעיונית

חוקרים הבוחנים את השפעת הרעיונות על התהליך הפוליטי, מגדירים בדרך כלל רעיונות כעקרונות מארגנים ואמונות לגבי קשרים סיבתיים הנמצאים בבסיס תכניות המדיניות השונות. לפי הגדרה זו, הרעיונות מהווים את הנחות היסוד המנחות את המדיניות, ומסגרות שמסיעות לקובעי המדיניות לגבש את תפיסת עולמם לגבי מדיניות בתחום מסוים (Béland, 2005; Berman, 1998). רעיונות מהווים מעין מפת דרכים נורמטיבית וקוגניטיבית למקבלי ההחלטות. הם מספקים את מטרות המדיניות ואת האופן שבו כדאי או רצוי לחבר בין האמצעים לבין המטרות. הרעיונות משפיעים על האופן בו השחקנים רואים את העולם סביבם, ומהווים מעין מסנן דרכו עובר המידע על המציאות ומתורגם אצל השחקנים השונים. מכאן שרעיונות מסיעים להגדיר את הבעיה ואת טווח החלופות הנתפסות כמתאימות ולגיטימיות (Béland, 2005; Berman, 1998; Campbell, 2002; Jacobs, 2009). גישה רעיונית בניתוח מוסדי עושה שימוש ברעיונות על מנת להסביר תוצאות מוסדיות. על-פי-רוב, הרעיונות משקפים את הסטטוס קוו ושומרים עליו, בכך שהם לא רק מכוננים את מקבלי ההחלטות למטרות המדיניות ולכלי המדיניות, אלא גם נותנים לגיטימציה והצדקות נורמטיביות וקוגניטיביות למדיניות הקיימת (Béland, 2007; Berman, 1998; Blyth, 2002; Jacobs, 2009). רוב המחקרים שעסקו בהשפעת רעיונות על מדיניות בדקו את השפעתם בתקופות של משבר ואי-ודאות (לדוגמה Hall, 1993; Blyth, 2002; Berman, 1998), זאת מכיוון שרעיונות מספקים למקבלי ההחלטות מסגרת באמצעותה הם מבינים את המציאות בזמן משבר, שכן כאשר שאר הדברים אינם יציבים הרעיונות משמשים כמורי דרך. בחינת ההשפעה בתקופות משבר מוצדקת גם מבחינה מתודולוגית, הן מכיוון שבתקופות אלו ניתן לראות שינוי רעיוני שמביא לשינוי מדיניות רדיקלי (Blyth, 2002; Hall, 1993; Jacobs, 2009), והן מכיוון שבתקופות של משבר ואי-ודאות, יציבותם של הרעיונות מאפשרת לבדוק את ההבדלים בין קבלת ההחלטות של קבוצות שונות ולהסביר את ההבדלים באמצעות ההבדל הרעיוני בין הקבוצות (Berman, 1998). מכיוון שכך, החוקרים בגישה זו, לרוב אינם מתייחסים לשינוי רעיוני שחל לאורך זמן (חלחול רעיונות חדשים), או להשפעת רעיונות על שינוי מדיניות תוספתי. ההתייחסות במחקר היא בדרך כלל לסט מסוים של רעיונות המוחלף באופן דרסטי בעקבות משבר בסט אחר (ראו לדוגמה Jacobs, 2009). דבר זה אינו עולה בקנה אחד עם המציאות, בה רעיונות חדשים מחלחלים לאורך זמן, ולעתים נוספים על הרעיונות הישנים ולא רק מחליפים אותם, ובה ניתן לזהות שינויים והשפעה של הרעיונות על מדיניות גם בתקופות של יציבות.

שיטת המחקר

המחקר מבוסס על ניתוח מוסדי של מדיניות קליטת העלייה בישראל, המשלב בין ניתוח של מסמכי מדיניות לבין ראיונות עומק עם בכירים במשרד הקליטה בעבר ובהווה. היות והמאמר עוסק במדיניות ישירה המעוצבת כלפי עולים, עיקר הדגש יהיה על המדיניות המעוצבת במשרד

לקליטת עלייה, שכן בניגוד למשרדים אחרים המטפלים בעולים, מדיניות משרד הקליטה הינה מדיניות ישירה. התקופה הנסקרת היא בין השנים 2004-2010. הסיבה לבחירה בתקופה זו היא מכיוון שבשנים אלו לא התרחש משבר ולא הגיע גל עלייה גדול. תקופה זו מהווה הזדמנות לנתח שינויי מדיניות בשל היציבות היחסית ששררה בה. באופן יותר ממוקד, המאמר בוחן את השינויים שחלו במדיניות העלייה והקליטה בשלושה תחומים: עידוד עלייה; תושבים חוזרים; תעסוקה. הסיבה לבחירה בתחומים אלו נעוצה בכך שאלו התחומים העיקריים במדיניות 'התחרות על הכישרון', וכן מכיוון שתחומים אלו עברו שינויים מהותיים במהלך התקופה הנסקרת. נוסף לתהליכי שינוי המדיניות, הניתוח יבחן את הרעיונות העומדים בבסיס המדיניות, בדגש על הרעיונות של התחרות על הכישרון: הגירה בתור משאב כלכלי; העדפת מהגרים מיומנים; הפיכת המהגרים לאוטונומיים מהמדינה; שינוי עמדות כלפי תושבים חוזרים. מקורות המידע של הניתוח המוסדי ההיסטורי כוללים בעיקר את תקציב המדינה⁷ ודברי ההסבר לתקציב; נהלי המשרד לקליטת עלייה; החלטות ממשלה; תכניות העבודה של משרד הקליטה; פרוטוקולים של ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת.

מדיניות הקליטה שתיבחן, תתייחס ליעדי המדיניות, להגדרות בעיית המדיניות ולכלי המדיניות הקונקרטיים כפי שאלה באים לידי ביטוי בהחלטות ובפעולות הביצועיות של הממשלה והכנסת, הנוגעות באופן ישיר לעולים ולתושבים חוזרים ולתהליכי הקליטה אותם הם עוברים. המדיניות הנבחנת לא תתייחס לתוצאות המדיניות, כלומר לשינויים בשטח הלכה למעשה (לדוגמה, גידול/צמצום במספר העולים או הצלחה/כישלון של תכניות סיוע שונות). שינוי ייחשב לתוספתי משמעותי כאשר הוא מתרחש במספר שלבים במהלך התקופה הנסקרת, ותוצאת התהליך תהיה קטיעה של המדיניות הקיימת והתרחקות מהסטטוס קוו כפי שהיה בראשית התקופה. על מנת להפריד בין המדיניות לבין הרעיונות, ניתוח שינויי המדיניות נעשה באמצעות בחינת נהלים, החלטות ממשלה ותקציבים, ואילו ניתוח הרעיונות נעשה באמצעות בחינת ההנמקות שבבסיס המדיניות, כפי שניתן לראות בדיוני ועדת הקליטה של הכנסת, בדברי ההסבר לתקציב ובראיונות שנערכו עם מקבלי ההחלטות. לאחר ניתוח שינויי המדיניות, הממצאים נבחנו לאור דפוסי השינוי התוספתיים המשמעותיים השונים על מנת לזהות את דפוס השינוי הדומיננטי מבין חמשת הדפוסים הקיימים.

עידוד עלייה

מזה שנים נאמר, הן בכנסת והן בממשלה, כי המפתח להגדלת מספר העולים טמון בקליטה טובה יותר של העולים המגיעים לישראל. יחד עם זאת, ברוב המקרים, הקשר בין עידוד העלייה לבין הקליטה הראשונית היה הצהרתי בלבד, שכן עיקר תשומת הלב של מעצבי המדיניות הופנתה כלפי העולים שכבר נמצאים בארץ ולא כלפי עולים פוטנציאליים. התפיסה שהנחתה את מקבלי ההחלטות הייתה כי יש לשפר את קליטת העולים, שכן עולים שלא נקלטים היטב ונמצאים בקשר עם קרוביהם ומכריהם בארצות מוצאם, מדווחים על קליטתם ומצבם, דבר שעלול להוות תמרץ שלילי לעולים פוטנציאליים ולמנוע מהם להגיע לישראל. משנת 2004 ניתן לראות בהדרגה כיצד מבטם של מקבלי ההחלטות מופנה יותר החוצה, אל עבר עולים פוטנציאליים, ופחות פנימה, והתכניות השונות באות במטרה להוות תמרץ לעלייה ולא רק לשפר את הקליטה של מי שכבר עלו. הסטת מבט זו מהעולים שכבר הגיעו לישראל לעולים

פוטנציאליים, באה לידי ביטוי, בין היתר, ביעדי המדיניות, והינה אחד השינויים המרכזיים שחלו בתחום מדיניות הקליטה בכלל ובתחום עידוד העלייה בפרט.

עד שנת 2002 האחריות על עידוד העלייה והבאת העולים לישראל הייתה בידי הסוכנות היהודית. אף-על-פי שהסוכנות איננה ארגון ממשלתי, אלא גוף פילנתרופי יהודי הפועל מתוקף חוק מעמד ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לארץ ישראל (1952)⁸ ועל בסיס אמנה המסדירה את חלוקת התפקידים בין השתיים שנחתמה בין הסוכנות לבין הממשלה, בתחום עידוד עלייה הסוכנות היהודית פעלה כזרוע הביצועית של המדינה. מהרגע שהעולה נחת בישראל, האחריות על קליטתו הועברה למשרד לקליטת עלייה. באופן זה, למעשה, נשמרה חלוקת עבודה ברורה יחסית בין הסוכנות היהודית לבין משרד הקליטה.⁹ מצב זה החל להשתנות בשנת 2002 עם הקמת הארגון 'נפש בנפש', אשר הוקם במטרה להגדיל את מספר העולים המגיעים מצפון אמריקה. כתוצאה מפעילות הארגון, הממשלה החליטה, לראשונה בשנת 2005, לתמוך בארגונים העוסקים בעידוד עלייה באמצעות מענק של \$1000 המועבר לארגון על כל עולה שמגיע לישראל, זאת בסכום כולל שלא יעלה על שליש מתקציב הארגון המיועד לעידוד העלייה. אחד הקריטריונים לקבלת התמיכה הממשלתית היה שהארגון הנתמך יעניק סיוע כספי נוסף על סל הקליטה לעולים המגיעים באמצעותו. סיוע זה נועד לעזור לעולים המתקשים לעלות עקב בעיות כלכליות שעלולות להיווצר כתוצאה מעלייתם ארצה. כאן לראשונה ניתן לראות כיצד המדינה תומכת באופן אקטיבי במדיניות סלקטיבית¹⁰ בכל הקשור לסיוע הראשוני באמצעות סל הקליטה. הענקת התמיכה לארגונים מעודדי עלייה יצרה מצב בו ישנם עולים המקבלים רק את סל הקליטה וישנם עולים המקבלים מענק נוסף, רק מכיוון שהם מגיעים לארץ באמצעות ארגון פרטי ולא באמצעות הסוכנות היהודית. יש לציין כי מתן סיוע נוסף על סל הקליטה אינו דבר חדש, שכן גם בשנת 2002 הוחלט על מתן תוספת לסל הקליטה לעולים המגיעים מארגנטינה על מנת לעודד עלייה ממדינה זו. ההבדל הוא שבשנת 2002 הרציונל בבסיס ההחלטה היה לסייע לעולים המגיעים בעתות משבר בארצות המוצא (דוגמת המשבר הכלכלי בארגנטינה) ולא לעולים המגיעים בתקופות של יציבות.

בשנת 2007 ירדה מעט התמיכה בארגונים הפועלים לעידוד עלייה, אך היא שבה ועלתה בשנת 2010, כאשר הממשלה החליטה להעניק \$1400 עבור כל עולה המגיע לארץ, בסכום כולל שלא יעלה על מחצית מתקציב הארגון. התקציב המיועד לתמיכה בארגונים שעוסקים בעידוד עלייה, שעמד בשנת 2005 על 10 מיליון ₪, גדל בשנת 2007 ב-17 מיליון ₪, ובשנת 2010 ב-14 מיליון ₪ נוספים.¹¹ בנוסף, בשנת 2008, בעקבות תהליך בורות בין הסוכנות לארגון 'נפש בנפש', קיבל הארגון הפרטי את הזכות הבלעדית להביא עולים מצפון אמריקה במקום הסוכנות היהודית. מהלך זה זכה גם להכרה על-ידי רשויות המדינה כפי שהדבר בא לידי ביטוי בין היתר בשותפויות שונות שנעשות בין משרדי הממשלה לבין הארגון.¹² כך הפך, תוך שש שנים, תהליך ההפרטה של עידוד העלייה מצפון אמריקה שהחל בשוליים, להעברה מלאה של האחריות על הבאת עולים לישראל מגוף ממשלתי למחצה לגוף פרטי.

סיבה אחת להעברת אחריות זו הינה תפיסה של כישלון המדיניות. התפיסה הרווחת בקרב מקבלי ההחלטות הייתה כי הסוכנות היהודית אינה ממקסמת את פוטנציאל העלייה מצפון אמריקה (שמהווה את המקור הגדול ביותר לעולים פוטנציאליים), אך יש בכוחם של ארגונים פרטיים להביא לארץ מספר רב יותר של עולים מאשר הסוכנות, שכן הם יעילים יותר

ומכירים טוב יותר את המנטליות של העולים. סיבה נוספת הייתה שלמדינה כדאי לסייע לארגונים הפרטיים, שכן הם מביאים לארץ עולים חזקים, אשר יכולים לתרום לצמיחה הכלכלית של המדינה.¹³ לדוגמה, בכיר לשעבר במשרד הקליטה ראה את העלייה שמגיעה באמצעות 'נפש בנפש' כעלייה כלכלית ואת העולים תפס כמשאב כלכלי. כך ענה משנשאל מדוע על המדינה לסייע לארגונים פרטיים שעוסקים בעידוד עלייה:

[...] כשהלכתי לשר האוצר אמרתי לו: "תשמע אתה צריך להשקיע בעולים האלה [העולים של נפש בנפש א.ש] כמו שאתה משקיע באגרת חוב. השקעת בהם סל קליטה והכול 300 מיליון ₪ והרווחת 500 600 מיליון זה השקעה כמעט טובה יותר מריבית".¹⁴

תפיסה זו, לפיה העולים מהווים משאב כלכלי, ניתן לראות לא רק בהתבטאויות של בכירי משרד הקליטה, אלא גם בפרסומים של ארגון 'נפש בנפש'. בשנת 2009 הארגון ערך ניתוח של עלות מול תועלת, ובדק את התרומה הכלכלית של העולים אותם הוא מביא. הניתוח הראה, כי תוך שנה מיום הגעתם לארץ, העולים מחזירים את ההשקעה הממשלתית בהם. יתרה מכך, לפי דו"ח המחקר, העולים אשר הגיעו בין השנים 2002-2008 הכניסו למשק הישראלי 989 מיליון ₪, זאת בשעה שעלות קליטתם עמדה על 528 מיליון ₪ בלבד.¹⁵ כאן ניתן לראות כניסה של רעיונות והגיון פעולה חדש בכל הקשור לעלייה ולקליטתה, הגיון מוטא שוק, זאת בניגוד להגיון הפעולה הקודם שהתבסס קודם כל על נימוקים אידאולוגיים או דמוגרפיים ורק לאחר מכן על נימוקים כלכליים.

לצד תהליך הפרטה זה של עידוד העלייה מצפון אמריקה, מתקיים תהליך הפוך של כניסת המדינה לתחום של עידוד העלייה. כאמור, מאז הקמת משרד הקליטה בשנת 1968, המשרד היה אחראי על הטיפול בעולים רק מרגע הגעתם לארץ, והתהליך שקדם לעלייה היה באחריות הסוכנות היהודית. בשנת 2004, בעיקר לאור הירידה במספר העולים, המשרד החל לעסוק בתחום של עידוד עלייה. המעורבות בתחום זה החלה באופן מאוד צנוע, ביצירת קשר עם תיירים יהודים השהים בישראל בחודשי הקיץ על מנת לעניין אותם באפשרות לעלות לארץ. בשנת 2005 השרה ציפי לבני הציגה בפעם הראשונה תכנית ארבע-שנתית לעידוד עלייה. אמנם, בראשית הדרך חלק מתקציב התכנית יועד לשיפור מערך הקליטה של העולים שכבר נמצאים בארץ (לדוגמה, תכניות אינטראקטיביות ללימוד עברית), אך בהדרגה הופנה התקציב כולו לתכניות המיועדות לעולים פוטנציאליים. הפרויקט העיקרי בתכנית זו היה 'עלייה קהילתית'. בפרויקט זה, משרד הקליטה מגבש קבוצה של עולים פוטנציאליים, בעיקר ממדינות המערב, שעולה ומתיישבת כקבוצה ביישוב מסוים. בנוסף לסיוע הרגיל שכל עולה זכאי לקבל ממשרד הקליטה, העולים בתכנית העלייה הקהילתית זכאים להטבות נוספות כגון תוספת שעות עברית, סיוע נוסף בתעסוקה, מדריך המלווה אותם בשנתם הראשונה בארץ ותכניות נוספות לקליטה חברתית. תכנית זו מרחיבה את אחריות המדינה בכל הקשור לשירותים הניתנים לעולים. בשנת 2009 התכנית עברה שני שינויים. הראשון היה שינוי קהל היעד של התכנית - מעולים ממדינות המערב לעולים בעלי מקצועות נדרשים, למשל רופאים ומהנדסים. השינוי השני היה שבנוסף לסיוע המוגדל אותו מקבלים העולים במסגרת תכנית זו, כל עולה זכאי למענק הסתגלות כספי בנוסף על סל הקליטה. תכנית זו המוצגת על-ידי משרד הקליטה כתכנית הדגל לעידוד העלייה, מדגישה את המעבר שחל מתכניות אוניברסליות לעידוד עלייה, לתכניות שמיועדות למהגרים מיומנים.¹⁶

עידוד עלייה הפך בשנים האחרונות מתחום שמשרד הקליטה לא עוסק בו כלל למוקד המרכזי של פעילות המשרד. משנת 2007 תחום זה מופיע בתור המטרה העיקרית של המשרד, כפי שניתן לראות בדברי ההסבר לתקציב וכן בתכניות העבודה של המשרד.¹⁷ יתרה מכך, לא רק שתחום עידוד העלייה הפך למטרה העיקרית בעבודת המשרד, אלא שתחומים אחרים כגון תעסוקה ותכניות קליטה חברתית הפכו, לפי דברי ההסבר לתקציב, לאמצעי לעידוד עלייה. התפיסה שהייתה קיימת גם בעבר, שהצלחה או כישלון של תכניות קליטה שונות ישליכו במישרין על מאמצי עידוד העלייה לטוב או לרע, קיבלה ביטוי הלכה למעשה, כפי שניתן לראות במטרת התכניות לעידוד עלייה המופיעה בדברי ההסבר לתקציב, שם נאמר במפורש כי מטרת התקציב היא לאפשר קליטה טובה, מתוך הנחה שקליטה טובה הינה אמצעי משמעותי לעידוד עלייה עתידית.

את הגידול בחשיבותו של תחום עידוד העלייה ניתן לראות גם מבחינה תקציבית. בשנת 2004 תקציב עידוד העלייה עמד על 17.6 מיליון ₪, בשנת 2005 חל גידול חד והתקציב עמד על 72 מיליון ₪, ובהמשך המשיך התקציב לעלות באופן הדרגתי עד ל-128 מיליון ₪ בשנת 2010. הגידול התקציבי אינו רק אבסולוטי אלא גם יחסי, כאשר בשנת 2004 עלות התכנית לעידוד העלייה הייתה 1% מתקציב משרד הקליטה ואילו בשנת 2010 היקפה עמד על 14% מתקציב המשרד. מכל הנאמר לעיל ניתן לראות כי אחריות המדינה בתחום עידוד העלייה הולכת ומתרחבת, הן מבחינת המימון והן מבחינת היקף השירותים הניתנים והפעולות הנעשות. יחד עם זאת, הגידול באחריות נעשה בעיקר ברובד הסלקטיבי, שכן הוא חל בתכניות המיועדות לעולים הנתפסים כחזקים יותר.¹⁸ בחינה של הרעיונות העומדים בבסיס גידול המעורבות הממשלתית בתחום עידוד העלייה כפי שבאים לידי ביטוי בהנמקות שניתנות למדיניות זו מראה כי הגידול נובע מהרעיונות של התחרות על הכישרון. ראשית, ישראל החלה לראות עצמה בתור משתתפת אקטיבית בתחרות. כך למשל, בשנת 2006 אמר שר הקליטה:

היום מדינת ישראל יש לה יכולת ופוטנציאל להתמודד עם ארצות רווחה. היא כבר אטרקטיבית, היא יכולה להיות עוד יותר אטרקטיבית, תלוי גם מה אנחנו נעשה פה כדי להתמודד על ליבם של היהודים בכלל, ופה אני מכניס גם את התושבים החוזרים בפרט, לבוא למדינת ישראל.¹⁹

שר הקליטה בשנת 2008 ביטא באופן ברור יותר כי ישראל הינה חלק מתחרות גלובלית על מהגרים:

העולים שבאים היום שונים מהעולים שהגיעו לפני שנים, כמוני וכמו רבים מכם. יש להם הרבה יותר אפשרויות של בחירה בין מדינת ישראל למדינות אחרות. הם מבקשים לבדוק שיהיו להם תנאים טובים, אפשרויות, הם יותר בררנים, ואנחנו צריכים להתאים את עצמנו לתחרות הבין-לאומית שקיימת.²⁰

שנית, בנוסף לכניסתה של ישראל למירוץ, מושם דגש רב על התרומה הכלכלית של העולים המגיעים באמצעות התכניות הסלקטיביות השונות. לדוגמה, מאז 2006 משרד הקליטה מציג את עצמו לא כמשרד חברתי אלא כמשרד כלכלי אשר מייצר כסף עבור המדינה, וכן מרוויח יותר מאשר הוא משקיע. ראייה לכך ניתן לראות בדברי השרה לקליטת עלייה:

אני רוצה להגיד שאני רואה במשרד הזה משרד כלכלי מפני שמה שמשקיעים היום במשרד לקליטת עלייה ימצאו מחר באוצר, ככסף שנכנס דרך כל מיני דרכים, מסים

והשקעות שעולים שמגיעים למדינת ישראל נותנים למדינת ישראל. יחד עם זאת, אנחנו, במשרד הכלכלי הזה נותנים ואוצ'רים, מרכזי הכוון, פתיחת עסקים, תמיכה בפתיחת עסקים. עם הכנסה מזערית במשרד הקליטה של משרד האוצר, אנחנו, כמדינת ישראל מקבלים פי כמה מאשר נותנים בהתחלה.²¹

יש לציין כי מבחינה רעיונית אין מדובר על מעבר מאידאולוגיה ציונית לפוסט-ציונית, שכן האידאולוגיה הציונית עדיין נמצאת בבסיס מדיניות הקליטה. השינוי המשמעותי הוא שבניגוד לעבר, כאשר מקבלי ההחלטות באים להצדיק פעולות שונות לעידוד עלייה, הנימוק הציוני אינו הנימוק הראשון אותו הם מציינים, ונראה כי הוא הופך למעין מובן מאליו שאין צורך לצינו. לעומת זאת, הנימוק הכלכלי הופך למשמעותי יותר, אך עדיין הוא אינו הנימוק הבלעדי. כך לדוגמה, בכיר במשרד הקליטה מסביר מדוע חשוב לעודד עלייה:

אני חושב שקודם כל המדינה הבינה שהיא צריכה לעשות הכול כדי להביא לפה כמה שיותר עולים. שישה מיליון בצפון אמריקה, יש עוד כמיליון בכל אירופה צריך לעשות הכול כי זה נכס אסטרטגי. ואני תמיד אמרתי **העולים הם הביטחון הכלכלי, המדיני, הביטחוני של מדינת ישראל והחברתי.**²² (הדגשה שלי א.ש.).

בחינה של השינויים ההדרגתיים שחלו בתחום עידוד העלייה מראה כי המדיניות הופכת לסלקטיבית יותר כאשר קהל היעד שלה הם מהגרים מיומנים ממדינות חזקות. המעניין בתהליך זה הוא שבניגוד לתחומים אחרים במדיניות חברתית בהם המעבר ממדיניות אוניברסלית לסלקטיבית פירושו מתן סיוע סלקטיבי לאוכלוסיות חלשות יותר, כאן דווקא העולים החזקים יותר (בעלי המקצועות הנדרשים) מקבלים את הסיוע הנוסף. השינוי הופך למשמעותי עוד יותר לאור העובדה כי בעבר רק העולים אשר נחשבו לחלשים יותר (לדוגמה קשישים, נכים, משפחות חד-הוריות או עולים המגיעים מארצות מצוקה דוגמת אתיופיה) היו זכאים לסיוע נוסף, ואילו עולים חזקים כמו עולי צפון אמריקה, עד שנת 2002 לא היו זכאים אף לסיוע בסלקטיביות.²³

בדומה למדיניות הגירה אחרות, גם ישראל מושפעת מהרעיונות הגלובליים של התחרות על הכישרון. יחד עם זאת, בניגוד למדיניות הגירה אחרות, בגלל האידאולוגיה הציונית ותפיסת מדינת ישראל כמדינת מקלט, היא אינה יכולה לבחור את העולים המגיעים אליה (כפי שהדבר בא לידי ביטוי במדיניות הדלת הפתוחה). אי לכך, אין באפשרותה של ישראל להציע לעולים את אותה חבילה שמציעות מדינות הגירה אחרות של 'אזרחות תמורת כישרון'. לכן הדרך היחידה העומדת בפני ישראל במידה וברצונה לקחת חלק באותו מירוץ גלובלי על מהגרים מיומנים, היא להציע למהגרים תמריצים כלכליים להגיע לישראל. בתחום זה ניתן לזהות תהליך שינוי תוספתי משמעותי שנעשה באמצעות יצירת שכבות. שכבת המדיניות הישנה נשארה עומדת על תילה, וישראל ממשיכה לסייע ליהודים הנמצאים במצוקה בארצות שונות לעלות לישראל. יחד עם זאת, על בסיס שכבה זו, בעיקר מתוך תפיסה של כישולן המדיניות, ולאור העובדה שמספר העולים שמגיעים לארץ נמצא במגמת ירידה, תכנית שולית שכללה יצירת קשרים עם תיירים יהודים וסיוע קטן יחסית לארגונים פרטיים התפתחה והתרחבה, וכיום היא מהווה את הנושא העיקרי שעל סדר היום של משרד הקליטה. התרחבות זו הביאה לכניסה של הגיון פעולה חדש לתחום של מדיניות העלייה והקליטה, והוא ראיית העולים כמשאב כלכלי ויצירת מדיניות סלקטיבית המכוונת לעולים מיומנים. כך למעשה השכבה הקודמת (קרי פעולות עידוד עלייה ותכניות סיוע בקליטה ראשונית לכלל העולים הפוטנציאליים) לא נעלמת אך גם

לא מתרחבת. מעניין לציין, כי על אף העדיפות הגבוהה שניתנת לנושא זה במשרד הקליטה, ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת לא קיימה בנושא זה אף לא דיון אחד. דבר זה מתאים גם כן לדפוס של יצירת שכבות, שכן כאשר השכבה החדשה צומחת על בסיס השכבה הקודמת ולא יוצרת שינוי חד בשירותים הישנים, לא מתעוררת התנגדות מצד מגיני הסטטוס קוו.

תושבים חוזרים

מאז 1985, האחריות על תושבים חוזרים נמצאת בידי משרד הקליטה. יחד עם זאת, עד לא מכבר, פעילות המשרד בתחום זה הייתה שולית למדי, והתמצתה בעיקר בהפעלת מספר מצומצם של 'בתים ישראליים', מרכזים שנועדו לתת מידע לתושבים חוזרים ולשמור על הקשר שלהם עם ישראל. מנקודת מבט ארגונית, העניין השולי בנושא התושבים החוזרים בא לידי ביטוי בכך שהגוף האחראי על אוכלוסיה זו היה מחלקה קטנה במשרד הקליטה. תקציב המחלקה לתושבים חוזרים עמד בשנת 2003 על שני מיליון ₪ בלבד. בשמונה השנים האחרונות, תחום התושבים החוזרים הפך מתחום שולי לאחד התחומים העיקריים של משרד הקליטה. ב-2005 משרד הקליטה החליט להגביר את פעילותו על מנת להגדיל את מספר התושבים החוזרים. התכנית הראשונה הייתה סיוע לגרעיני צבר של תנועת הצופים, הפועלים בקרב ילדי ישראלים לשעבר. ב-2006 נושא התושבים החוזרים הופיע לראשונה בתקציב המדינה כחלק ממטרותיו של משרד הקליטה. בשנת 2007 המשרד הקים אגף בכיר לעידוד עלייה ותושבים חוזרים. באותה שנה הוחלט על תכנית 'חוזרים הביתה ב-60' לרגל 60 שנה למדינה. בנוסף לקמפיין ההסברתי, התכנית כללה הקלות במיסים והטבות נוספות לתושבים החוזרים. אחריות הממשלה עליהם גדלה אף יותר בשנת 2010, כאשר הוחלט לראשונה להשוות בין זכויותיהם של התושבים החוזרים לאלו של העולים, בעיקר בתחום הפטור ממכס וממס קנייה.²⁴ שינוי זה באחריות המשרד ניתן לראות גם בהגדרת התפקיד של המשרד, אשר רואה עצמו היום כמשרד המסייע לעולים ולתושבים חוזרים. הגידול באחריות ובמעורבות המדינה לווה גם בגידול בתקציב הייעודי שעלה משלושה מיליון ₪ בשנת 2003 ל-14 מיליון ₪ ב-2010.

לצד הגידול באחריות ובמעורבות המדינה, ניתן לזהות גם שינוי בגישה כלפי התושבים החוזרים. כיום תושבים חוזרים נתפסים בעיני המשרד כנכס, כבנים אובדים של המדינה. את השינוי ההדרגתי בגישה ניתן לראות בציטוטים הבאים המתייחסים לזכויות של עולים אל מול זכויותיהם של תושבים חוזרים. הציטוט הראשון הוא מדברי בכיר במשרד הקליטה שפעל בנושא בשנת 2004:

אתה צריך למצוא שביל הזהב בין עולה חדש שמעולם לא חי כאן לתושב ישראלי שמעולם לא עזב כאן. אתה לא רוצה גם ליצור מצב בו לישראלי כדאי לעזוב לחו"ל כדי לחזור ארצה ולקבל הטבות שהמדינה לא הייתה נותנת לו אם היה נשאר כאן כל השנים ועזב.²⁵

בשנת 2007, כאשר המשרד החל לתכנן את התכנית הגדולה הראשונה להשבת תושבים חוזרים, אמר שר הקליטה:

העיקרון צריך להיות שיישמר איזוהו פער, מבחינה ערכית ומוסרית, בין מה שמדינה נותנת לעולה חדש, לבין מה שהיא נותנת לתושב חוזר. אבל תוך שמירת הפער הזה, אפשר לסייע יותר לתושבים חוזרים לקבל החלטה לחזור.²⁶

בשנת 2010 בעקבות השוואת הזכויות של תושבים חוזרים ושל עולים, אמרה שרת הקליטה:

אנחנו יצאנו למבצע [החזרת תושבים חוזרים א.ש.], ואני רוצה להגיד היום לכל משפחה שיש תושבים שנמצאים, ישראלים שנמצאים מעל הגבולות של מדינת ישראל, חזרו הביתה, אנחנו רוצים אתכם כאן, אתם תקבלו יחס כמו שמקבל כל עולה שמגיע, יחס אישי.²⁷

שינוי גישה זה ניתן לראות גם בדברי ההסבר להחלטת הממשלה בנושא תכניות להגדלת מספר התושבים החוזרים. לפי החלטה זו, ממשלת ישראל שינתה את עמדתה ביחס לתושבים החוזרים והיום היא רואה בהם נכס לאומי, כלכלי, וחברתי.²⁸

נוסף לשינוי הגישה שהביא לגידול במעורבות המדינה בכל הקשור לתושבים חוזרים, נראה כי התפיסה היא שבדומה לעולים המיומנים, תושבים חוזרים הינם אמצעי להגדלת הצמיחה הכלכלית של ישראל. מהתבטאויות שונות של בכירים במשרד הקליטה בנושא, ניתן ללמוד כי המשרד ערך מעין ניתוח של עלות מול תועלת, שלקח בחשבון את התרומה הכלכלית של התושבים החוזרים. לדוגמה, בהסבר להחלטת ממשלה בנושא תושבים חוזרים משנת 2010, נאמר כי בשל הפוטנציאל התעסוקתי הגבוה של התושבים החוזרים, ההשקעה בהם תוכל להחזיר את עצמה באמצעות מיסים בממוצע תוך שנה וחצי. דוגמה נוספת ניתן לראות בהצהרתו של בכיר לשעבר במשרד הקליטה:

בממוצע, ישראלים שבאים מחוץ לארץ, הם מביאים אתם ידע, ניסיון, טכנולוגיות, הם רצויים מאוד במשק ולכן הכניסה שלהם לשוק העבודה בממוצע, לוקח בין חודשיים לשלושה-ארבעה חודשים. אני רק רוצה לציין שבהשקעה של משרד הקליטה במבצע הקודם של 80 מיליון שקל כל שנה בתחום של קליטת תושבים חוזרים, בהכנסות הישירות המדינה הרוויחה שני מיליארד שקל, שזה בהחלט נושא כלכלי, נושא כדאי, מעבר להיותו נושא חברתי מובהק.²⁹

אף-על-פי שנראה כי קהל היעד של התכניות להשבת תושבים חוזרים הינו כלל הישראלים השוהים מחוץ לגבולות ישראל, הרי שבפועל, התמריצים מיועדים למיומנים יותר ולבעלי פוטנציאל התעסוקה הגבוה, כפי שניתן לראות בתכניות הסיוע השונות בעיקר בתחום התעסוקה. תופעה זו אינה חדשה, כפי שטען גם כהן (Cohen, 2009), שכן מדיניות השבת ישראלים תמיד התייחסה לתושבים חוזרים מיומנים. החידוש בשנים האחרונות הוא המיקום הגבוה בסדר העדיפויות, והגידול במשאבים המוקצבים לתכניות אלו. גם בתחום זה ניתן לזהות כי השינוי חל באמצעות יצירת שכבות וגידול דיפרנציאלי. השירותים לתושבים חוזרים גדלו באופן הדרגתי, תחילה בשוליים (סיוע לגרעיני צבר), וכיום הם כוללים את מרבית הסיוע הניתן לעולים, בנוסף להקלות מס ולתמריצים כלכליים נוספים. כל השינויים הללו אירעו מבלי לגרוע מהשירותים הקיימים אך גם מבלי להוסיף עליהם. כך נוצר מצב בו ישנו קיפאון בשירותים הקיימים לכלל העולים וגידול בשירותים הניתנים לתושבים החוזרים.

תעסוקה

תחום התעסוקה במדיניות הקליטה מורכב משלושה תחומי-משנה: סיוע בתעסוקה לעולים שאינם מדענים; סיוע לעולים יזמים; סיוע בקליטת מדענים עולים. בתחום זה ניתן לראות כיצד בצורה של יצירת שכבות, אחריות המדינה על מימון השירותים ואספקתם ברובד האוניברסלי הלכה והצטמצמה, בעוד שברובד הסלקטיבי היא הלכה וגדלה.

סיוע בתעסוקה לעולים שאינם מדענים

עד לשנת 2005 האחריות על אספקת קורסים להכשרה תעסוקתית לעולים שאינם מדענים הייתה בידי משרד הקליטה. הזכאות ללמוד בקורסי ההכשרה הייתה תקפה עד שבע שנים מיום העלייה, בכפוף למספר נרשמים מינימלי. שיטת עבודה זו נתפסה כבעייתית על-ידי משרד הקליטה, זאת מכיוון שהעולים נאלצו לחכות זמן רב עד לפתיחת קורס, והמשרד היה מעורב בתהליכים בירוקרטיים מורכבים כגון מכרזים על מנת לאפשר את פתיחת הקורסים הללו. באותה תקופה, חלק ניכר מתקציב ההכשרה המקצועית היה מיועד להשתתפות של משרד הקליטה בקורסים של משרד העבודה. בשנת 2004 עמד התקציב בסעיף זה על 19 מיליון ₪.

משנת 2005 המשרד לקליטת עלייה החליט להפריט את כל תחום ההכשרה התעסוקתית באמצעות אימוץ פרויקט הוואוצ'רים (שוברים). בפרויקט זה, במקום שהמשרד יספק לעולים קורסים שונים של הכשרה תעסוקתית, כל עולה זכאי לשובר של כ-10,000 ₪, עמו הוא יכול לרכוש הכשרה תעסוקתית בשוק הפרטי. כך הועברה האחריות על איתור קורס מתאים מהמשרד אל העולה עצמו. פרויקט זה התרחב עם השנים כפי שהדבר משתקף בתקציב המשרד: בשנת 2005 פרויקט הוואוצ'רים היווה רק 5% מתקציב אגף התעסוקה והוגדר כפיילוט, ובשנת 2008 הוא גדל לכדי 45% מתקציב האגף, וכיום, לאחר קיצוצים תקציביים הוא עומד על 35% מתקציב אגף התעסוקה. מבחינה ריאלית מדובר על גידול מארבעה מיליון ₪ ב-2005 ל-19 מיליון ₪ בשנת 2010. תקציב ההשתתפות בקורסים של שירות התעסוקה, לעומת זאת, ירד מ-19 מיליון ₪ ל-10 מיליון ₪ בשנת 2010. מכאן ניתן להסיק כי הפרטת ההכשרה התעסוקתית באה על חשבון הסיוע הציבורי שניתן בתחום זה. לצד הגידול בתקציב של תכנית השוברים, חל קיצוץ בסיוע שניתן פר עולה. כך, אף-על-פי שעלות הקורסים לא השתנתה ואולי אף עלתה עם השנים, ואוכלוסיית היעד של תכנית השוברים גדלה, שכן תוקף הזכאות להכשרה תעסוקתית הורחב בשנת 2009 משבע לעשר שנים, ונכללה בה גם אוכלוסיית התושבים החוזרים,³⁰ הרי שתקציב שוברי התעסוקה ירד מ-26 מיליון ₪ בשנת 2006 ל-19 מיליון ₪ ב-2010. מבחינת הסכום שמוקצב לעולה, הסכום ירד מ-10,000 ₪ ל-5,000 ₪ לעולה ותיק (מעל חמש שנים בארץ) ו-7,000 ₪ לעולה חדש (עד חמש שנים בארץ).³¹ כך למעשה, לא רק שהמדינה העבירה את האחריות על מציאת הקורסים המתאימים לעולה עצמו, אלא גם המימון הניתן לקורסים אלו הלך ונשחק.

הקיצוץ בסיוע שניתן לכל עולה לא היה אחיד לכלל העולים. בנוהל התכנית 'עידוד עלייה מחמ"ע' (חבר מדינות עצמאיות) שמיועדת לבעלי מקצועות נדרשים במשק נאמר, כי עולים שמגיעים במסגרת תכנית זו יהיו זכאים לשובר תעסוקה על סך 8,000 ₪ בעוד הסכום לכלל העולים עמד על 7,000 ₪.³² אם נוסיף לכך את הסיוע הנוסף בתחום התעסוקה שניתן לעולים המגיעים בתכניות המיוחדות של העלייה הקהילתית שאף הוא גדל משנת 2005,³³ לצד הקיצוצים החדים שחלו בתקציבי הסיוע בתעסוקה לכלל העולים (תקציב הסיוע בתעסוקה קטן מ-124 מיליון ₪ בשנת 2004 ל-57 מיליון ₪ בלבד בשנת 2010), נראה כי הסיוע בתחום זה הופך לסלקטיבי יותר, ומיועד לעולים פוטנציאליים המגיעים בתכניות מיוחדות.

להתמקדות זו בעולים פוטנציאליים ישנם גם ביטויים נוספים במדיניות הסיוע בתעסוקה. ראשית, תכנית שוברי התעסוקה מוגדרת בדברי ההסבר לתקציב כאחד הכלים לעידוד העלייה. שנית, משנת 2006, משרד הקליטה החל לארגן בחו"ל ירידי תעסוקה בהשתתפות נציגים של

החברות המובילות במשק. הירידים מיועדים לעולים פוטנציאליים ולתושבים חוזרים, ומטרתם למצוא לעולים תעסוקה עוד טרם עלייתם. את החשיבות הגדולה המיוחסת לסיוע בתעסוקה לעולים טרם הגעתם ניתן לראות גם בכך שחלק מתנאי המכרז למרכזי ההכוון (מרכזים של חברות פרטיות המסייעים לעולים במציאת תעסוקה הולמת), שיצא בשנת 2010, היה פתיחת מוקד ייעוץ ומידע לעולים פוטנציאליים.³⁴

תהליך זה של סלקטיביות והפניית מאמצים גדולים יותר לעולים פוטנציאליים חזקים ניתן לראות גם בניתוח מטרות אגף התעסוקה כפי שבאות לביטוי בדברי ההסבר לתקציב המדינה. בין השנים 2004-2006 המטרה העיקרית של תכניות התעסוקה השונות הייתה הכשרה והשמה של כלל העולים. בשנת 2007 קהל היעד השתנה והפך מעולים לעולים פוטנציאליים, כאשר תכנית הוואוצ'רים הוצגה בתור אמצעי לעידוד עלייה. בין השנים 2008-2009 קהל היעד שוב השתנה ונקרא אוכלוסיות יעד מיוחדות ומדענים, ללא פירוט נוסף, כאשר מטרת התכנית הוצגה כמניעה של בריחת מוחות. בשנת 2011 המשרד ציין במפורש כי מטרתו היא לסיע לקבוצות אוכלוסייה בעלות הון אנושי גבוה.³⁵ כך ניתן לראות כי חל שינוי לא רק בכלי המדיניות אלא גם במטרות המדיניות. מסיוע לכלל העולים הגרים בישראל, דרך סיוע לעולים פוטנציאליים וכלה בסיוע לעולים מיומנים. יש לציין כי שינוי זה אינו תוצאה של שינוי קהל היעד הזכאי לסיוע, מכיוון שבתקופה הנסקרת לא חל שינוי משמעותי בהתפלגות משלח ידם של העולים (ראה טבלה 2). יתרה מכך, הרחבת תוקף הזכאות לסיוע לשבע שנים לכלל העולים ול-15 שנים לעולים מאתיופיה, יצרה מצב בו עיקר אוכלוסיית הזכאים לסיוע היא עולים ותיקים דווקא, דבר שמעצים עוד יותר את הבחירה להתמקד בעולים פוטנציאליים, ולא בעולים הוותיקים יותר שכבר נמצאים בארץ. מספר נימוקים ניתנים על-ידי מקבלי ההחלטות לשינוי באופן מתן הסיוע בתעסוקה. ראשית, הטענה היא שהדבר יגדיל את חופש הבחירה של העולים. שנית, תכנית השוברים מעבירה את האחריות לעולים עצמם ובכך הופכת אותם לפחות תלויים במדינה. הסבר נוסף הינו הסבר כלכלי הנוגע לחיסכון לקופת המדינה, כפי שנאמר על-ידי מנהל אגף התעסוקה של המשרד:

המשרד ממצב את עצמו כמשרד חברתי-כלכלי, ואנחנו רואים את זה לאורך כל הדרך בכך שכל משאב מתקציב המדינה שאנחנו משקיעים בעולה, מדובר על סכומים יחסית קטנים פר אדם, פר עולה. אנחנו חוסכים באופן מיידי וישיר דמי אבטלה ואבטחת הכנסה שהם בשיעור של בין 25 ל-50 אלף שקלים, בהנחה שהוא מנצל את דמי האבטלה שלו כי הוא לא מקבל סיוע. במידה והוא מקבל סיוע הוא חוסך את הכסף הזה, והוא נכנס לשוק העבודה בסיוע משרד הקליטה.³⁶

סיוע לעולים יזמים

מזה שנים משרד הקליטה מעניק סיוע לעולים המעוניינים לפתוח עסק משל עצמם. הסיוע מורכב מהלוואה שנועדה לסייע לעולה לפתוח את העסק הראשון שלו בארץ, וכן ייעוץ והכוונה שניתנים על ידי מט"י (מרכז טיפוח יזמות) או ארגון 'מעלה', וממומנים על-ידי משרד הקליטה. בתחום זה ניתן לראות שינוי שבא לידי ביטוי בגידול רב במעורבות המדינה הן במימון והן בקהל היעד לו מיועד הסיוע. בשנת 2009 תקופת הזכאות לקבלת הלוואה והדרכה גדלה משבע לעשר שנים.³⁷ בנוסף, סכום ההלוואה גדל מ-60,000 ₪ בראשית התקופה ל-100,000 ₪ בסופה. את הגידול בחשיבות הסיוע בתחום היזמות ניתן לראות גם בגידול התקציבי בתחום זה. תקציב הסיוע של משרד הקליטה לעולים יזמים גדל מ-18 מיליון ₪ בשנת 2006 ל-32 מיליון ₪ ב-2010.

גידול זה משמעותי עוד יותר לאור העובדה כי כפי שצוין לעיל, תקציב הסיוע בתעסוקה בתחומים אחרים הצטמצם בשנים אלו.

אחריות המדינה בתחום זה הורחבה גם מבחינת קהל היעד של התכניות. עד 2005 הסיוע ניתן לעולים שכבר עלו לישראל. משנת 2005 המשרד לקליטת עלייה החליט כי תהליך פתיחת העסק (למעט מתן ההלוואה) יוכל להיעשות עוד בטרם הגיע העולה לישראל. המשרד השיק אתר אינטרנט המסייע לעולים פוטנציאליים הרוצים לפתוח עסק משל עצמם, וכן קיים ירידי הדרכה בנושא זה בחו"ל. גידול נוסף באחריות חל בשנת 2009, כאשר המשרד החליט שלא רק עולים פוטנציאליים, אלא גם תושבים חוזרים, זכאים לקבל הדרכה והלוואה לצורך פתיחת עסק עצמאי.³⁸ לצד תקציבי הסיוע ליזמים עולים משנת 2005, נוספה תקנה תקציבית חדשה בתכנית לעידוד עלייה המתייחסת גם היא לסיוע ליזמים. גידול זה בחשיבות הסיוע ליזמים עולים מבטא גם כן את העברת האחריות בתחום התעסוקה מהמדינה לעולים עצמם, שהרי הם אלו שיוצרים את מקומות התעסוקה שלהם הלכה למעשה. אחת הסיבות לגידול זה היא שהסיוע ליזמים נתפס כתמריץ לעידוד עלייה ולגידול במספר התושבים החוזרים. ראייה לכך ניתן למצוא בדברי ההסבר לתקציב משרד הקליטה לשנת 2006. בנוסף, מקבלי ההחלטות מסבירים את הגידול בסכום ההלוואה הניתנת לעולים בכך שהדבר יתמרץ עולים פוטנציאליים הרוצים לפתוח עסקים בינוניים להגיע לישראל. בכך למעשה, הפכה תכנית הסיוע ליזמים, שנועדה בראשיתה לסייע לעולים שלא מצליחים למצוא תעסוקה מתאימה לפתוח עסק זעיר, לכלי שנועד לתמרץ עולים בעלי הון רב יותר להגיע לישראל. סיבה נוספת הינה סיבה כלכלית: בכירי המשרד חזרו ואמרו שמדובר בדרך הזולה ביותר ליצור מקומות תעסוקה, כאשר כל עולה שפותח עסק משלו מייצר מקומות עבודה לא רק לעצמו אלא גם לאנשים נוספים, וכך למעשה ההשקעה הממשלתית מחזירה את עצמה.

סיוע בקליטת מדענים עולים

התכנית לקליטת מדענים עולים (קמ"ע) מהווה את אחת התכניות הגדולות ביותר בתקציב משרד הקליטה (כמעט 100 מיליון ₪ בשנת 2009). תקציב התכנית מיועד להשמת מדענים עולים באוניברסיטאות ובמכוני מחקר ומימון העסקתם באופן מלא ללא הגבלת זמן או גיל המדענים המשתתפים בתכנית. ביולי 2010, לאחר שנים רבות בהן התכנית הייתה בתת-תקצוב, הוחלט מחד לעגן את מלוא תקציב התכנית בבסיס התקציב, ומאידך להתחיל בסגירה הדרגתית של התכנית. החלטת ממשלה שמתקבלת בשנת 2010 ונקראת 'קמ"ע דור ב' משנה את תכנית קמ"ע בכל הקשור לכניסת מדענים חדשים. על-פי ההחלטה, מדענים עולים שיקבלו סיוע במסגרת התכנית יהיו בני יותר מ-45, והסיוע יינתן לתקופה שלא תעלה על חמש שנים במתווה יורד, כאשר מלכתחילה המימון הוא בגובה 80% מהשכר לשנתיים הראשונות ו-60% לשנים שאחרי, והשלמת המימון צריכה לבוא מתקציב האוניברסיטאות. כך למעשה, לאחר חמש שנים מצופה מן המדען העולה להתחרות בשוק מול עמיתיו הישראלים הוותיקים, ומהמוסדות מצופה לקבל אחריות על העסקה/אי העסקה של העולה ולא להסתמך על סיוע ארוך טווח של המדינה. כל זאת בניגוד לתכנית קמ"ע המקורית. היות ובתכנית קמ"ע דור ב' מדובר על מימון העסקה במתווה יורד, ומכיוון שהמדענים הנמצאים כעת במסגרת התכנית יגיעו בסופו של דבר לגיל פרישה, ניתן לומר כי התכנית נמצאת במגמת דעיכה, עד אשר בסופו של התהליך, מתכנית מרכזית המהווה את עיקר התקציב של המרכז לקליטה במדע, היא תהפוך

לתכנית שולית יותר. אחת הסיבות לשינוי זה הייתה הרצון להעביר את האחריות על העסקת המדענים העולים מהמדינה לידי האוניברסיטאות ומכוני המחקר.

לצד הצמצום בתכנית קמ"ע, באותה שנה הממשלה החליטה על תכנית נוספת במסגרת המרכז לקליטה במדע במשרד הקליטה והיא תכנית ל"השבת מוחות" לארץ. מטרת תכנית זו להשיב חוקרים צעירים שעזבו את ישראל, וכן להביא חוקרים יהודים בתור עולים, זאת על מנת לשפר את הרמה האקדמית של ישראל ולתרום לצמיחתה. אחת הסיבות שניתנו להשקת תכנית זו היא שרוב המדענים הישראלים המתגוררים מחוץ לישראל רכשו את השכלתם בישראל, ולפיכך אך הוגן כי מדינת ישראל תיהנה מפירות השקעתה.³⁹ מכאן שגם בתחום זה ניתן לראות התחלה של מגמה של הסטת המבט החוצה אל עבר עולים פוטנציאליים ותושבים חוזרים.

בכל שלושת תחומי המשנה של הסיוע בתעסוקה, ניתן לראות כי חל שינוי תוספתי משמעותי, כאשר תכניות סיוע בתעסוקה המיועדות לעידוד עלייה וקידום עולים מיומנים מקבלות באופן הדרגתי עדיפות הולכת וגדלה, וכן מושם דגש על תכניות שמעבירות את האחריות מהמדינה לעולה עצמו (לדוגמה, פרויקט הוואצ'רים או הגידול בתכנית הסיוע ליזמים). כך, אף-על-פי שמשרד הקליטה ממשיך במצוה לסייע לכל העולים, מטרתו העיקרית של המשרד השתנתה, והיא הפכה מסיוע אוניברסלי לכלל העולים המתגוררים בישראל, לעידוד עולים מיומנים ותושבים חוזרים לעלות לישראל.

שינויי המדיניות בתחום זה אירעו באמצעות יצירת שכבות. כל השינויים החלו בשוליים, מבלי לגרוע מהתכניות הקיימות, במטרה, בין היתר, לשפר את המדיניות הקיימת (למשל בתחום ההכשרה התעסוקתית). עם הזמן התכניות החדשות התרחבו, ודחקו את השירותים האחרים או הקפידו אותם. כך לדוגמה, הפעלת תכנית הוואצ'רים הביאה לצמצום בתכניות אחרות של אגף התעסוקה (כמו השתתפות בקורסים של משרד העבודה). תכנית היזמות אמנם התרחבה, אך עיקר השינויים מבחינת שירותים ותשתיות ניתנים לעולים פוטנציאליים ותושבים חוזרים לפני העלייה. תכנית קמ"ע הצטמצמה בשעה שתכנית חדשה להשבת מוחות נכנסה לאותו תחום. בתהליך שינוי זה, השכבה הפרטיקולרית הולכת וגדלה והשכבה האוניברסלית הולכת וקטנה, כאשר בשכבה הפרטיקולרית חל דווקא גידול במעורבות המדינה בכל הקשור לאספקת שירותים (לדוגמה, עריכת ירידי תעסוקה בחו"ל וחיבור למעסיקים פוטנציאליים) ומימון (שוברי התעסוקה וסיוע נוסף בתעסוקה לעולי העלייה הקהילתית). גם כאן ניתן לראות כי על אף השינויים המשמעותיים שצוינו לעיל, בנושאים אלו לא התקיים דיון ציבורי. יתרה מכך, דווקא הגדלת מעורבות המדינה ברובד הסלקטיבי יצרה את הרושם כי מעורבות המדינה בכלל גדלה, ולפיכך, גם כאשר מתקיים דיון ציבורי מסוים בוועדות הכנסת, התמונה שמצטיירת היא של הגברת הפעילות בתחום התעסוקה ולא הקטנתה.

מהבחינה הרעיונית ניתן לזהות השפעה משמעותית של רעיונות הנוגעים לתחרות על הכישרון: (1) ניתן לזהות רעיונות הבוחנים את העולים מתוך אוריינטציה כלכלית ואת המדיניות מתוך תפיסה שזו צריכה להתבסס על השקעה מועטה אשר רווח גדול בצדה, דבר שניתן לראות בהנמקות שניתנו להגדלת הסיוע ליזמים ולמעבר לשוברי תעסוקה; (2) הולכת וגוברת התפיסה שעל העולה להיות אוטונומי, כלומר עליו להישען יותר על עצמו מאשר על המדינה ועל שירותיה (למשל פרויקט הוואצ'רים והשינויים בתכנית קמ"ע); ו-(3) ניתן לזהות העדפה

רעיונית ברורה לעולים מיומנים ולתושבים חוזרים אשר יוכלו לתרום לכלכלת המדינה על פני סיוע כללי לכלל העולים, כפי שניתן לראות בשינוי קהל היעד של תכנית הוואוצ'רים ובאימוץ התכנית למניעת בריחת מוחות.

מכיוון שרעיונות מסייעים בין היתר לכוון את תשומת הלב של מקבלי ההחלטות, ומגדירים את בעיית המדיניות, ייתכן כי שינוי רעיוני זה יוביל בעתיד לשינויי מדיניות נוספים, כמו למשל, תכניות הסיוע בתעסוקה שתותאמנה לצרכים של העולים המיומנים יותר.

סיכום

ללא משבר, אירוע חיצוני חריג, או גל עלייה משמעותי, וכן מבלי לעלות לדיון ציבורי בתקשורת ובכנסת, מדיניות העלייה והקליטה בישראל עברה בשמונה השנים האחרונות שינוי מהותי. באמצעות תהליך של יצירת שכבות היא הפכה ממדיניות אוניברסלית למדיניות סלקטיבית המתמקדת בעולים מיומנים. ההיגיון שמאחורי תהליך זה מבוסס על הרעיונות של התחרות על הכישרון.

מעבר זה למדיניות המיועדת בעיקר לעולים מיומנים וכניסה לתוך התחרות הגלובלית על הכישרון באה לידי ביטוי בכניסת משרד הקליטה לתוך תחום עידוד העלייה והרחבת מעורבותו בתחום התושבים החוזרים. שני תחומים אלו הפכו בתוך פרק זמן קצר לתחומים הנמצאים בראש סדר היום של המשרד. שינוי סדרי העדיפויות לווה בהפרטה של חלק משירותי עידוד העלייה, תוך עידוד מתן מענק סלקטיבי לעולים מארצות הברית, בד בבד עם הגידול במימון ובסיוע שניתן לעולים מיומנים שבאו לארץ באמצעות תכניות ממשלתיות, וכן הרחבת הזכויות והסיוע שניתנים לתושבים חוזרים, בעיקר בעלי הון אנושי גבוה.

כל השינויים ההדרגתיים הללו הביאו בסופו של דבר למעבר ממדיניות אוניברסלית לסלקטיבית, בה העולים המיומנים והתושבים החוזרים זכאים לסיוע נרחב יותר, הן בשירותים והן בכסף מאשר שאר העולים, כאשר העולה נתפס כמשאב כלכלי, ומצופה ממנו לתרום לצמיחת הכלכלית של המדינה במהירות האפשרית, כך שההשקעה בקליטתו תוכל להחזיר את עצמה עם תשואה בפרק זמן קצר ככל האפשר. כאמור, אין הדבר אומר שמדינת ישראל הפסיקה לסייע לעולים שאינם מיומנים, או לפעול להבאת עולים מארצות מצוקה, אלא שעיקר הדגש מבחינת יעדי המדיניות מופנה היום לכיוונים אחרים.

את תהליך המעבר למדיניות סלקטיבית והעברת האחריות מהמדינה לעולה, ניתן לראות גם בתחום התעסוקה. בתחום זה משרד הקליטה הפריט את ההכשרה התעסוקתית, הגדיל את הסיוע הניתן לעולים יזמים והרחיב את קהל היעד של מקבלי הסיוע, ובכך למעשה העביר את האחריות מהמדינה לעולה, בין היתר מתוך ציפייה שיהפוך לפחות תלוי במדינה. יחד עם זאת, בעוד שהסיוע בתעסוקה לעולים מיומנים המגיעים במסגרת תכניות העלייה הקהילתית גדל, הסיוע לשאר העולים הצטמצם. תהליך דומה ניתן לראות גם בתכנית לקליטת מדענים עולים אשר צומצמה על מנת שהמדענים העולים והגופים המעסיקים יגדילו את אחריותם, ולצד זה הוצגה תכנית חדשה של 'השבת מוחות' המתמקדת בעולים מיומנים ותושבים חוזרים בעלי הון אנושי גבוה. השינוי בתחום זה חל לא רק בכלי המדיניות אלא גם במטרותיה, כאשר קהל היעד של כל תחום הסיוע בתעסוקה הפך מכלל העולים לעולים פוטנציאליים בעלי הון אנושי גבוה. גם בתחום זה ניתן לזהות בהנמקות למדיניות את התפיסה שהעולים הינם משאב כלכלי, וכן תהליך עיצוב מדיניות המבוסס על ניתוחי עלות מול תועלת.

כל השינויים הללו אירעו באופן הדרגתי בצורה של יצירת שכבות, כאשר השירותים הסלקטיביים התפתחו על גבי השירותים האוניברסליים הניתנים לכלל העולים. מכיוון שמדובר בשינויים איטיים יחסית, ומאחר והם כמעט לא עלו על סדר היום התקשורתי והפוליטי, ישנו קושי לזהות אותם ולנתח את אופן התפתחותם באמצעות המסגרות הקיימות, אשר על-פי-רוב מתייחסות לשינוי מדיניות באופן דיכוטומי (שינוי תוספתי ומינורי אל מול שינוי חד ורדיקלי). מכאן שהסתכלות על השינוי במדיניות קליטת העלייה באמצעות מסגרת שינוי תוספתי משמעותי, ובפרט דפוס יצירת השכבות, מסייעת לחשוף ולנתח שינויים מסוג זה המתרחשים באיטיות, בשקט, מבלי לעורר התנגדות ובתוך אותה מסגרת מוסדית אותה הם מנסים לשנות.

בעוד שדפוס יצירת השכבות מסייע לזהות ולנתח את שינוי המדיניות, הרי שניתוח הרעיונות שבבסיס המדיניות מאפשר לנו להבין מדוע מדיניות הקליטה הלכה בכיוון זה דווקא, ומדוע דפוס השינוי הדומיננטי הינו יצירת שכבות. הרעיונות שבבסיס המדיניות של התחרות על הכישרון באים בין היתר למקד את המדיניות כך שתעסוק יותר במהגרים מיומנים. היות וישראל אינה יכולה לבחור את העולים המגיעים אליה, ומטעמים אידאולוגיים ופוליטיים אף אינה יכולה לשנות באופן דרסטי את חוק השבות, האמצעי היחיד העומד בפני ממשלה המעוניינת לקדם עליית עולים מיומנים הוא יצירת שכבה חדשה של מדיניות על יסוד השכבה הקיימת. כך ניתן לעצב מדיניות שתתמקד יותר במהגרים מיומנים, מבלי לגרום להתנגדויות מצד מגיני הסטטוס קוו, שכן אין פגיעה נראית לעין בשירותים הניתנים לכלל העולים. באופן זה, על-ידי חשיפת הרעיונות שבבסיס המדיניות ניתן להבין את סוג השינוי ואת כיוונו. חשוב לציין, כי אין משמעות הדבר שרעיונות הם ההסבר היחיד לשינוי מדיניות אלו, אלא שהם משתנה חשוב אותו יש לקחת בחשבון כאשר מנתחים מדיניות.

קיומה של מדיניות לעידוד עליית עולים מיומנים והשפעתם של רעיונות בנושא התחרות על הכישרון, מדגישים את ההשפעה העמוקה שיש לרעיונות גלובליים על מדיניות מקומית. אם ישראל, הנחשבת למדינת הגירה אתנית, ובה נושא קליטת עלייה הינו נושא אידאולוגי, מושפעת מרעיונות של תחרות על כישרון, קל וחומר שמדינות הגירה אחרות יושפעו מרעיונות אלו.

מחקר זה תורם לא רק להבנתנו את מדיניות העלייה והקליטה הנוכחית של ישראל, אלא גם לידע שלנו לגבי השפעת רעיונות על שינוי מדיניות תוספתי משמעותי בתקופות של יציבות יחסית. על מנת לחדד את ההסבר הרעיוני יש צורך במחקר נוסף שיבחן את תהליך השינוי הרעיוני לפני ואחרי שנת 2004. בנוסף, היות וישראל מושפעת מרעיונות גלובליים בנושא הגירה, עולה הצורך להשוות את ההתפתחויות שחלו במדיניות הישראלית לאלו של מדינות הגירה אחרות שלוקחות חלק במירוץ על הכישרון. כמו כן, מכיוון שתהליכי העברת אחריות מתרחשים גם בתחומי מדיניות חברתית נוספים, יש צורך לבחון באופן מעמיק יותר את השפעת ההפרטה בתחומים אחרים של מדיניות חברתית על מדיניות הקליטה.

הערות

1. מהגרים בעלי תארים מתקדמים או בעלי ניסיון מקצועי רב בתחומים להם יש ביקוש במשק המקומי, דוגמת מהנדסים.
2. מדיניות הקליטה תחשב בתור כל ההחלטות והפעולות הביצועיות של הממשלה והכנסת הנוגעות באופן ישיר לעולים ולתושבים חוזרים ולתהליכי הקליטה אותם הם עוברים.
3. עד שנת 2002 עולים מצפון אמריקה ומאירופה לא היו זכאים לסל קליטה. עולי אתיופיה לא נקלטו במסלול הקליטה הישירה אלא במרכזי הקליטה וזכאים לסל קליטה מיוחד רק לאחר עזיבתם את מרכזי הקליטה וקליטתם בישובי הקבע.
4. פרט לארגון נתיב שפעל בשטחי ברית המועצות לשעבר.
5. מתוך אתר המשרד לקליטת העלייה (כניסה אחרונה 2.02.2012).
6. מכיוון שלא כל התושבים החוזרים נרשמים במשרד הקליטה סביר להניח שמספר התושבים החוזרים הינו גבוה יותר.
7. הניתוח התקציבי התבסס על התקציב נטו בסוף שנת הכספים, ולא על התקציב שאושר בכנסת, שכן מדובר בהקצאה תקציבית מעודכנת יותר, הכוללת תוספות תקציביות שהועברו במהלך השנה. הניתוח לא התייחס לשיעורי הביצוע בסעיפים השונים, זאת מכיוון שהמוקד הינו עיצוב המדיניות ולא יישומה. הניתוח התבסס על נתוני החשב הכללי וכן על אתר "התקציב הפתוח" <http://budget.msh.gov.il>
8. www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns2_wzo.pdf
9. בעוד שלאורך שנים הסוכנות עסקה בפעולות קליטה שונות, משרד הקליטה כמעט ולא עסק באופן אקטיבי בפעולות של עידוד עלייה.
10. המעבר מאוניברסליות לסלקטביות גדול עוד יותר כאשר לוקחים בחשבון כי בשנת 2002 הוחלט על מתן סל קליטה לכלל העולים, כולל העולים מארצות המערב שעד כה לא קיבלו סל קליטה (החלטת ממשלה מספר 2658 "מתן סל קליטה לעולים מכל ארצות העולם"), ובכך למעשה מדיניות הקליטה הראשונית הפכה לאוניברסלית יותר.
11. החלטת ממשלה מס' 4417, 20.11.2005 "תמיכה בתכניות לעידוד עלייה", החלטת ממשלה מס' 2385, 23.09.2007 "תמיכה בתכניות לעידוד עלייה", החלטת ממשלה מס' 1353, 7.2.2010, "תמיכה בתכניות לעידוד עלייה", <http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Decisions/2005/11/des4417.htm> (כניסה אחרונה 25.5.2011).
12. דוגמה לכך ניתן לראות בשיתוף הפעולה בין משרד לפיתוח הנגב והגליל שמעניק מענק נוסף לארגון 'נפש בנפש' על כל עולה שמגיע באמצעות הארגון ומתיישב בנגב או בגליל.
13. מעניין כי אף-על-פי שגם כאשר הסוכנות פעלה בצפון אמריקה הגיעו לישראל עולים חזקים, עדיין התפיסה הרווחת היא שארגונים פרטיים מביאים "חומר טוב יותר" כפי שאמר אחד הבכירים במשרד הקליטה. ייתכן שהסיבה להבחנה זו בין הסוכנות לבין הארגונים הפרטיים נעוצה בעובדה שהסוכנות הביאה לישראל את כלל העולים, בעוד שארגונים פרטיים יכולים לפעול לעידוד עלייה רק בקרב קבוצות ספציפיות של עולים.
14. ריאיון עם בכיר לשעבר במשרד הקליטה, 21.07.2010.
15. "התרומה הכלכלית של עולי 'נפש בנפש' למדינת ישראל", דו"ח הערכה, דלויטי, אוקטובר 2009.
16. דיווחים של שרי קליטה שונים בין השנים 2005-2010 לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת בתאריכים: 2.11.2005, 19.5.2008, 3.11.2008, 15.10.2007, 31.1.2007, 14.6.2006, 13.10.2010, 12.9.2010. http://www.knesset.gov.il/protocols/heb/protocol_search.aspx (כניסה אחרונה 20.5.2011). החלטת ממשלה מס' 4549 "תכניות לעידוד עלייה ממדינות חבר העמים" 15.3.2009. <http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Decisions/2009/02/des4549.htm> (כניסה אחרונה, 15.5.2011).
17. עד שנת 2007, התחומים והמטרות העיקריות של פעולת המשרד היו בעיקר דיור ותעסוקה.
18. ביטוי לכך שעולי המערב נתפסים בעיני מקבלי החלטות לחזקים ניתן לראות במדיניות שהייתה עד שנת 2002 אשר לא העניקה סל קליטה לעולים אלו מתוך תפיסה כי סל הקליטה מיועד לעולים המגיעים מארצות מצוקה.
19. דיווח של השר זאב בויס בוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, 14.6.2006. <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2006-06-14.html> (כניסה אחרונה 20.5.2011).
20. דיווח של השר לקליטת עלייה יעקב אדרי לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, 19.5.2008. <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2008-05-19.html> (כניסה אחרונה 20.5.2011).

21. דיווח של שרת הקליטה סופה לנדבר לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, 17.11.2009. <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2009-11-17-01.html> (כניסה אחרונה 19.5.2011).
22. ריאיון עם בכיר במשרד הקליטה 21.07.2010.
23. החלטת ממשלה מספר 2658 "מתן סל קליטה לעולים מכל ארצות העולם".
24. החלטת ממשלה מס' 1687 "עידוד תושבים חוזרים", 16.5.2010. <http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Decisions/2010/02/des1687.htm> (כניסה אחרונה ב 25.5.11).
25. ריאיון עם בכיר במשרד הקליטה, 3.10.2010.
26. דיווח של השר זאב בויס לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, 19.12.2007. <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2007-12-19-01.html> (כניסה אחרונה 19.5.2011).
27. דיווח של שרת הקליטה סופה לנדבר לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, 10.11.2010. www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2010-11-10.html (כניסה אחרונה 19.5.2011).
28. החלטת ממשלה מס' 1687 "עידוד תושבים חוזרים", 16.5.2010.
29. ריאיון עם בכיר במשרד הקליטה, 21.7.2010.
30. החלטת ממשלה מס' ע'25 "תקופת הזכאות של עולים לסיוע המשרד לקליטת העלייה בתחומי התעסוקה וחינוך". 21.6.2010. <http://www.pmo.gov.il/PMO/vadot/klita/des1942.htm> (כניסה אחרונה 20.5.11).
31. הוראת שעה 258 "הפעלת פרויקט שוברים לעולים/תושבים חוזרים בתחומי התעסוקה, חינוך והמק"ב. המשרד לקליטת העלייה.
32. הוראת שעה מס' 312 תכנית הכשרה מקצועית לעולים שעלו במסגרת תכנית לעידוד עלייה מחמ"ע לפי הוראת שעה מס' 301, 15.8.2010, המשרד לקליטת עלייה.
33. ראה הוראות שעה לעלייה קהילתית מס' 24, 305, 243 המשרד לקליטת עלייה.
34. המשרד לקליטת העלייה, אגף בכיר לכלכלה וחינוך, תעסוקה ומדע. מכרז מספר 4/09 להפעלת מרכזי הכוונה לעולים חדשים ולתושבים חוזרים.
35. דברי הסבר לתקציב משרד הקליטה 2004-2011.
36. דיווח של מר גלעד אברהמי, מנהל אגף בכיר לכלכלה, חינוך תעסוקה ומדע, המשרד לקליטת עלייה, בוועדת העלייה והקליטה של הכנסת, 17.11.2009, ניתן לראות באתר הכנסת בכתובת: <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2009-11-17-01.html> (כניסה אחרונה 20.5.2011).
37. החלטת ממשלה מס' ע'25 "תקופת הזכאות של עולים לסיוע המשרד לקליטת העלייה בתחומי התעסוקה וחינוך". 21.6.2010. <http://www.pmo.gov.il/PMO/vadot/klita/des1942.htm> (כניסה אחרונה 20.5.11).
38. תקנות סיוע ליזמים עולים.
39. http://www.moia.gov.il/Moia_he/Regulations/AssistanceForEntrepreneurs/ (כניסה אחרונה ב 10.5.2011).
39. החלטת ממשלה מס' 2048 "תכנית לקליטת מדענים עולים" 15.7.2010. <http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Decisions/2010/07/des2048.htm> ומס' 1503 "תכנית לאומית להבאת מוחות" 14.3.2010. <http://www.pmo.gov.il/PMO/archive/Decisions/2010/03/des1503.htm> (כניסה אחרונה 10.5.2011).

רשימה ביבליוגרפית

- אבינרי, ש' ואחרים (2009). *התמודדות עם הגירה גלובלית: מתווה מדיניות הגירה לישראל*. ירושלים: מרכז מציל"ה.
- בן פורת, י' (עורך) (1989). *המשק הישראלי – חבלי צמיחה*. תל אביב: עם עובד.
- דו"ח מחלקת המחקר של בנק ישראל - המדיניות הכלכלית בתקופת העלייה 1990, 1991.
- לשם, א' (2006). *הרפורמה בקליטת העלייה: מקליטה מוסדית לקליטה ישירה בקהילה*. בתוך: ג'וני גל (עורך) *עיצוב מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות*. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית.

- Adelman, H., Borowski, A., Foster, L. & Burstein, M. (Eds.). (1994). *Immigration and refugee policy: Australia and Canada compared* (Vol. 2). Toronto: University of Toronto Press.
- Arat-Koc, S. (1999). Neo-liberalism, state restructuring and immigration: Changes in Canadian policies in the 1990 s. *Journal of Canadian studies*, 34(2), 31–56.
- Béland, D. (2005). Ideas and social policy: an institutionalist perspective. *Social Policy and Administration*, 39(1), 1–18.
- Béland, D. (2007). Ideas and Institutional Change in Social Security: Conversion, Layering, and Policy Drift. *Social Science Quarterly*, 88(1), 20–38.
- Berman, S. (1998). *The social democratic moment: Ideas and politics in the making of interwar Europe*. Cambridge: Harvard University Press.
- Blyth, M. (2002). *Great transformations: Economic ideas and institutional change in the twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell, J.L. (2002). Ideas, politics and public policy. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 21–38.
- Capano, G. (2009). Understanding policy change as an epistemological and theoretical problem. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 11(1), 7–31.
- Cohen, N. (2009). Come Home, Be Professional: Ethno-nationalism and Economic Rationalism in Israel's Return Migration Strategy. *Immigrants & Minorities*, 27(1), 1–28.
- Doron, A., & Kargar, H.J. (1993). The politics of immigration policy in Israel. *International Migration*, 31(4), 497–512.
- Gal, J. (2008). Immigration and the categorical welfare state in Israel. *Social Service Review*, 82(4), 639–61.
- Gal, J. & Leshem, E. (2000). Examining Changes in Settlement Policies for Immigrants: The Israeli Case. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2(2), 235–255.
- Hacker, J.S. (2004). Privatizing risk without privatizing the welfare state: The hidden politics of social policy retrenchment in the United States. *American Political Science Review*, 98(02), 243–260.
- Hall, P.A. (1993). Policy paradigms, social learning, and the state: The case of economic policymaking in Britain. *Comparative Politics*, 25(3), 275–296.
- Hammar, T. (Ed.). (1985). *European immigration policy: A comparative study*. London & New York: Cambridge University Press.
- Hawthorne, L. (2005). "Picking Winners": The Recent Transformation of Australia's Skilled Migration Policy. *International Migration Review*, 39(3), 663–696.
- Iredale, R. (2001). The migration of professionals: Theories and typologies. *International migration*, 39(5), 7–26.
- Jacobs, A.M. (2009). How do ideas matter? *Comparative Political Studies*, 42(2), 252–279.
- Joppke, C. (2005). *Selecting by origin: ethnic migration in the liberal state*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Joppke, C. (2007). Beyond national models: Civic integration policies for immigrants in Western Europe. *West European Politics*, 30(1), 1–22.
- Joppke, C. & Rosenhek, Z. (2003). Contesting ethnic immigration: Germany and Israel compared. *European Journal of Sociology*, 43(03), 301–335.
- Mahoney, J. & Thelen, K.A. (2010). *Explaining institutional change*. New York: Cambridge University Press.
- Palier, B. (2005). Ambiguous agreement cumulative change. K. Thelen & W. Streeck (Eds), *Beyond continuity: institutional change in advanced political economies* (עמ' 144–127). New York: Oxford University Press.
- Sainsbury, D. (2006). Immigrants' social rights in comparative perspective: welfare regimes, forms in immigration and immigration policy regimes. *Journal of European Social Policy*, 16(3), 229.
- Schmidt, R. (2007). Comparing federal government immigrant settlement policies in Canada and the

- United States. *American Review of Canadian Studies*, 37(1), 103–122.
- Schmidt, V.A. (2008). Discursive institutionalism: the explanatory power of ideas and discourse. *Political Science*, 11(1), 303–326.
- Shachar, A. (2006). The race for talent: Highly skilled migrants and competitive immigration regimes. *New York University Law Review*, 81, 148–206.
- Streeck, W. & Thelen, K.A. (2005). *Beyond continuity: institutional change in advanced political economies*. New York: Oxford University Press.
- True, J.L., Jones, B.D. & Baumgartner, F.R. (1999). Punctuated-equilibrium theory: Explaining stability and change in American policymaking. in P. Sabatier (Ed), *Theories of the policy process* (pp 115–97). Boulder, Colorado: Westview Press.

From Universal to Selective: Changes in Israeli Immigration and Integration Policy 2004--2010

Ilana Shpaizman

Abstract

The 2004–2010 period was a time of relative stability in Israel's immigration and integration policy—a stability that traces to stability in the number of immigrants and their countries of origin, as well as the absence of a crisis in this sphere. At the end of the period, however, the orientation of immigration and absorption policy underwent a marked change: from categorical universalism, in which all immigrants are entitled to some benefits regardless of their economic status (Gal, 2008), to a selectiveness that bestows more benefits on highly skilled immigrants. Thus Israel entered the global "race for talent"—the competition for highly skilled migrants (Shachar, 2006).

This article analyzes and explains the change as a gradual transformative institutional change, a framework developed mostly by Thelen (2005, 2010) that allows scholars to analyze significant policy change at times of stability and draws on the ideational approach in institutional analysis (e.g., Béland, 2007), which helps to explain the mode and direction of a change.

Utilizing a historical institutional analysis, this article focuses on the changes in immigration and absorption policy in Israel between 2004 and 2010 and the ideas behind them. More specifically, it looks at the shifts in government responsibility for immigration and absorption in three fields: encouraging encouragement, return of émigrés, and employment. These foci were chosen due to the significant gradual transformative changes that they have undergone and their centrality in highly skilled immigration and integration policies. Along with the policy change, the analysis examines the ideas behind the policy, specifically those pertaining to the "race for talent," e.g., immigration as an economic growth strategy, preference for highly skilled migrants, self-reliance among migrants, global competition, and changing attitudes towards emigrants.

The analysis elicits three arguments. First, the incremental change in Israel's immigration and absorption policy created a transformative change: a shift in integration policy from the universal to the selective. Second, this transformative change took place through layering, i.e., the laying of new arrangements atop existing structures to serve different purposes (Streeck & Thelen, 2005). Third, the change can be explained by global ideas and policies aimed at recruiting highly skilled immigrants, viewing them as a tool for economic growth and prosperity and encouraging them to minimize their reliance on the state.

It was found that in respect of employment, the Israel Ministry of Immigrant Absorption privatized vocational training and cut its funding of immigrant employment services, transferring the responsibility for this to the migrant and expecting h/her to be self-reliant. Concurrently, highly skilled immigrants were given augmented assistance in employment. That is, employment services that once assisted all immigrants to Israel now targeted immigrants with high human capital and are perceived by the policy makers as a tool for the encouragement of immigration.

Israel's transition to a skill-focused immigration policy and its entry into the race for talent was also manifested in the expansion of MOIA's responsibilities to new spheres of immigration encouragement and much greater involvement in programs designed to bring émigrés home. This broadening of purview has been accompanied by the privatization of some immigration encouragement services and an increase in funding and assistance for highly skilled immigrants who reach Israel through governmental programs. It is these gradual changes that effected the transformation from a universal to a selective immigration and integration policy that perceives the immigrant as an economic resource that should contribute to state's growth as soon as possible and minimize its reliance on the state.

Significant evidence of the effect of ideas of the race for talent in Israel sheds light on the profound influence of global ideas on policy and politics. If Israel, which perceives itself as a haven for all Jews and sees immigration as

an ideological mission of nation-building, is influenced by the ideas of the race for talent, such is the case *a fortiori* in countries that do not see immigration as part of their ideological identity.

ישראליות בבריסל - לחיות בבועה ישראלית

אפרת צדיק*

תקציר

השאלה הסוציולוגית "מדוע אנשים מהגרים" מפנה את מקומה, במחקרים עכשוויים, לשאלות העוסקות בתהליכים שעוברים המהגרים בהגירה ועל חוויית ההגירה עצמה (Easthope, 2009). מאמר זה מתאר את חוויית ההגירה של נשים ישראליות בבלגיה מנקודת מבטן של הנשים עצמן באמצעות מחקר העוסק בהגירה, בזהות ובמגדר. תהליך ההגירה מעלה אצל המהגרות הישראליות שאלות, תפיסות והבנות בנוגע לזהותן בהיבטים שונים: זהות נשית, אימהות, מקצוע, יהדות וישראליות.

זהות האדם מתהווה ונבנית מחדש, לסירוגין, במשך חייו. כאשר מדובר בחברה מהגרת תהליך זה מואץ ושאלות בנושא זהות עולות בעקבות עזיבת המקום המוכר והמפגש עם חִבְרוֹת אחרות. חייהן של הנשים הישראליות בבריסל מלמדים אותנו על התנסות של חברה בהגירה בתקופה של שינויים חברתיים מהירים, ובכללם הגירה של בעלי ידע אשר ברוב המקרים מהגרים לתקופת זמן מוגבלת.

המאמר עוסק בשאלות על זהותן של הנשים הישראליות ובמשקים של זהות זו לתחומי חיים שונים. הגירתן למקום מגורים חדש פותח דיון עצמי בשאלות קיומיות הכרחיות עבורן. במאמר נידונה בהרחבה השתלבותן של הישראליות בחיי הקהילה היהודית בבריסל כמכניזם לחיזוק הזהות הישראלית שלהן. החיבור לקבוצות ישראליות של חברים מאפשר לנשים להתחבר מחדש, לדוגמה, באמצעות מנהגים דתיים שונים. הקבוצה המקומית הקרובה (Proximal Host) (Lev Ari, 2008) היא הקבוצה הישראלית ולא דווקא היהודית המקומית. חיבור זה יצר את הבועות החברתיות בהן דן בהרחבה מאמר זה.

מילות מפתח: זהות, הגירה, מגדר, בועות חברתיות, יהודים, ישראלים, אינטגרציה, בריסל

*אפרת צדיק, דוקטורנטית באנתרופולוגיה, היחידה לזכויות האדם, אוניברסיטת לובן, בלגיה

מבוא

אוכלוסיית העולם נעה בין תרבויות, ערים ומדינות, בין אם לצורך שינוי במצב הכלכלי ובין אם לצורך מציאת מקלט. מסלול זה אינו פשוט עבור המהגרים. הספרות הסוציולוגית והאנתרופולוגית מדברת כיום יותר ויותר על הגירה של בעלי ידע (Favell & al., 2007; Ferro, 2006) כאשר ניידות אינה נתפסת רק כממד פיזי של מעבר ממקום למקום, מכיוון שקיימים כיום אמצעים טכנולוגיים שהם מעבר למרחב הפיזי כגון מחשב וטלוויזיה (Frello, 2008). ההבנה של "תנועה" הפכה כלי חשוב מאוד בניתוח של תופעות חברתיות ותרבותיות. הניידות המודרנית יצרה רשתות כלכליות וחברתיות היוצרות ארגון מחדש של ארגונים, חיי משפחה, תיירות, חיי חברה וכו'. שינויים אלה שינו את הטבע, את מבנה המשפחה, את המקום הפרטי והמקום הציבורי וכן את הלאומיות (Hannam & al., 2006).

הערים המודרניות הן מקום מפגש בין חברות ותרבויות שונות, המהגרים מכירים את העיר הגלובלית באמצעות המדיה ובכלל זה האינטרנט (Featherstone 2000), וכתוצאה מכך, החיים במקום החדש אינם זרים להם לחלוטין, ישנה היכרות מוקדמת כלשהי גם אם וירטואלית, עם המקום החדש עוד טרם הגעתם לשם. האדם המודרני הוא אדם נייד (Cresswell, 2006) והניידות המודרנית חוצה את הגבולות הפיזיים והתרבותיים שבין מדינות ומאפשרת אינטראקציה בין אנשים מחברות ומתרבויות שונות. בתהליכי הגירה וניידות, משתנה גם תפיסת הזהות האישית והקבוצתית של האדם.

בתקופה הפוסט-מודרנית מדברים על זהויות רבות (Featherstone, 2000). הגירה וניידות מאפשרות, כאמור, מגעים ומפגשים בין תרבויות, במהלכם האדם שואל את עצמו שאלות אודות זהותו ובונה או מחזק את הזהות האישית והקבוצתית שלו בהתאם לטיב המפגש. רמת המחויבות לקבוצה מלמדת על רמת הקונפורמיות לערכים ולנורמות של הקבוצה. בניית זהות נתפסת כפרויקט אינדיווידואלי (Easthope, 2009), שהרי אנשים צריכים להפוך את חייהם לבעלי משמעות, והם מעצבים את זהותם בהתאם למה שפגשו בתהליך הניידות והמפגש עם תרבויות וחברות חדשות, בו מתחדדות השאלות לגבי זהות. תהליך זה אינדיווידואלי ומהיר מאוד ולכן הדור הקודם לא מסוגל לספק תבניות מוכרות לבניית הזהות. זהות ההורים אינה יכולה לספק מקור להזהות וללימוד מאחר שההורים לא עברו בזמנם תהליכים דומים. זהות נוצרת ומתגבשת בתהליך בו כרוך מגע כלשהו עם קבוצות אחרות (Doosje & al., 2000). המפגשים עם תרבויות חדשות יוצרים אינטראקציות בין-תרבותיות, בכללן למידת שפה חדשה, מנהגים חדשים והוויה חדשה, וכל אלה, כאמור, משפיעים על התפתחותה של הזהות האישית. בספרות הסוציולוגית ניתן לראות כי זהויות נתפסות כבן כלאיים (Hybrid). הן אינן קבועות ואינן מתארות שלמות. תרבויות הופכות מסטטיות, הנתונות למקום אחד, למשהו דינמי (Cresswell, 2006), ובשל כך, תחושת השייכות של האדם אינה נתונה למקום אחד. על המהגרים ליצור לעצמם תחושת שייכות לקבוצות שונות במקומות שונים.

על זהות היברידית כתב הומי באבה (Bhabha, 1996) שעבורו, פיתוח המונח 'תרבות היברידית' נבע מהצורך לתאר את ההבניה של אוטוריטה תרבותית בתנאי של יריבות פוליטית או חוסר שוויון. אסטרטגיות של הכלאה משמשות לחשיפת תנועה של ניכור בסמכות של סממנים תרבותיים. אסטרטגיה של הכלאה (היברידית) מאפשרת לפתוח מקום למשא ומתן כאשר אין חלוקה שווה של כוח, אך הביטוי של הכוח אינו חד-משמעי. זה אינו משא ומתן שמבטא

הטמעות ואף לא שיתוף פעולה. סוכנויות היברידיות מוצאות את הקול שלהן בדיאלקטיקה שאינה מחפשת עליונות או ריבונות תרבותית. סוכנויות אלה יוצאות מתת-תרבויות שונות כדי לבנות חזון של קהילה וגרסאות של זיכרון היסטורי שיוצרות נרטיב לעמדות המיעוט שהם תופסים - להוות חלק מהכלל.

מקום המחקר - בריסל

רוב ההתיישבות היהודית באירופה החלה בתקופת הכיבוש הרומי. ישנן עדויות כתובות להתיישבות יהודית באירופה (מצבות ורחובות המכונים "רחוב היהודים") כבר מן המאה השלוש-עשרה. בתקופה זו היהודים סבלו מאנטישמיות רבה. במאה השש-עשרה הגיעו אנוסי ספרד לבלגיה והתיישבו בה. הם פיתחו את תעשיית היהלומים בעיר אנטוורפן אך לא זכו לחופש דתי מלא, ונאלצו לנהל את תפילותיהם בסתר. כאשר אוסטריה כבשה את בלגיה ב-1713, יהודים אשכנזים הגיעו לבלגיה. ב-1831, כשבבלגיה זכתה בעצמאותה, היא הכירה מיד בזכויות היהודים. יהודי בריסל, בהשפעה צרפתית, התערו יותר בחברה הכללית עד כדי התבוללות, ובאנטוורפן, תחת השפעה פלמית, היהודים נהגו אורח חיים מסורתי יותר. הבחנה זו בין הערים קיימת עד היום. ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה חיו בבלגיה יותר מ-100,000 יהודים. יהודי בלגיה נשלחו למחנות ריכוז ועבודה, בעיקר לאושוויץ, ורק מעטים שרדו למרות מבצעי ההצלה הרבים שהפעילו ארגונים שונים כגון הכנסיה הנוצרית, והסתרת ילדים רבים בקרב משפחות בלגיות נוצריות. לאחר המלחמה הגיעו לבלגיה יהודים רבים, בעיקר מהגרים שהמתינו לאישורי הגירה למדינות אחרות, והקהילה היהודית בנתה עצמה מחדש. כיום מונה האוכלוסיה היהודית בבלגיה כ-35,000 נפש, רוב היהודים מתגוררים בבריסל ובאנטוורפן, ומשתייכים לשכבה סוציו-אקונומית בינונית. בבריסל לבדה חיים כ-15,000 יהודים (Oreck, 2011).

ישראלים רבים מהגרים למדינות שונות בעולם וישנם יותר ויותר מחקרים ומאמרים על התערות הישראלים במדינות החדשות (Brent, 2009; Ilani, 2008; Lev Ari, 2008; Rucker, 2008). ברנט (Brent, 2009) מצא שרוב הישראלים המגיעים לקנדה מדווחים על מחסומים ביחסיהם עם הקנדים ובכלל זה עם היהודים הקנדים. הם יצרו רשתות חברתיות אחד עם השני, אך הזהות היהודית שלהם חלשה מזו הישראלית. ממצאים דומים דווחו על-ידי רוקר (Rucker, 2008). באנגליה ובצרפת הישראלים לא מרגישים שייכות לקהילה היהודית המקומית (Ilani, 2008). במאמר זה יוצגו ממצאים דומים וידונו הסיבות האפשריות לנטייה זו.

בירת בלגיה, בריסל, קבלה מעמד של אזור עצמאי ב-1989, היא אינה שייכת לא לצד הפלמי ולא לצד הצרפתי. כבירת האיחוד האירופי, בריסל היא עיר קוסמופוליטית, שוכנים בה משרדי הנציבות והפרלמנט האירופי, מטה נאט"ו וכן שגרירויות רבות ובשל מעמדה הבין-לאומי נמצאים בבריסל מהגרים רבים השוהים בה לפרקי זמן שונים.

אין אומדן פורמלי לגבי מספר הישראלים החיים בבריסל. אלה מגיעים אליה למטרות שונות ולא תמיד נרשמים בשגרירות הישראלית. ניתן לחלקם לשלוש קבוצות עיקריות: (1) ישראלים שהגיעו לבריסל למטרות עבודה, אך לא נשלחו מטעם חברה כלשהי. אלה נדרשים לטפל בעצמם בכל הקשור לניירת ולאישורי ההגירה. לקבוצה זו ממשק גדול יותר עם החברה הבלגית; (2) ישראלים העובדים בבריסל מטעם מקום עבודתם, בכלל זה שגרירות ישראל, אל-על וחברות ישראליות אחרות. לקבוצה זו ממשק רופף עם החברה הבלגית ועם הביורוקרטיה

הבלגית; ו-3) ישראלים הנשואים לבני זוג בלגים. קבוצה זו מקיימת מערכות יחסים עם הישראלים מצד אחד ועם היהודים הבלגים מצד שני.

הנשים לומדות מהר יותר את השפה המקומית, בדרך כלל צרפתית, הן מקבלות אישורי עבודה בלגיים מיד לאחר נישואיהן ורובן עובדות. הישראלים בבריטל מחולקים לקבוצות חברתיות שונות. היחסים והמסגרות החברתיות נבנים בעיקר דרך בתי הספר בהם לומדים ילדיהם או דרך מקום העבודה, שגרירות ישראל או חברות ישראליות אחרות.

בשנת 2009 הוקם "הבית הישראלי" עבור הישראלים השוהים בבלגיה. מטרת הקמתו הייתה לרכז פעילויות בנושאים שונים למבוגרים ולילדים, דוגמת ימי זיכרון, הרצאות ומסיבות. בשנה האחרונה הפך מאגר כתובות הדואר האלקטרוני של הבית הישראלי למקור חיוני למידע עבור ישראלים השוהים בבלגיה ובכלל זה הצעות עבודה ומודעות מכירה לקראת עזיבה, אך לצערם של ישראלים רבים נפסקה בו כמעט לגמרי הפעילות החברתית והתרבותית. הפעילות היחידה שהתקיימה בשנה האחרונה הייתה יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונצפתה בו השתתפות דלילה של ישראלים ביחס לשנה הקודמת.

הגירת נשים

יומוט (Umut, 2003) טוען שבספרות על הגירת נשים אין התמקדות בתרומתן של הנשים בהבניה הקהילתית, בספרה הציבורית. נשים נתפסות כפסיביות, וככאלה שאילוצים הביאו להגירתן. סקרינזי (Scrinzi, 2003) טוענת שבניתוחים של הגירת נשים מושם דגש על הספרה הביתית.

בארצות הברית היה חוק שחייב נשים להגר לכל מקום בו בחר בן זוגן לגור. החוק נעלם אך המנהג נותר (Williams, 2000). דרישות שוק העבודה בארצות הברית הן שהגבר יהיה עובד "אידיאלי", ובין היתר קובעות היכן יגור עם משפחתו, מה יהיו קשרי החברה של המשפחה, איך יתבצע השילוב בין העבודה והבית ואף משפיעות על תכנון הקריירה של בת הזוג. נשים מאפשרות לגברים להיות עובדים אידיאליים, הן עוברות איתם ממקום למקום וחוסכות להם את ההתמודדות עם הקונפליקטים והבעיות הקשורים בניהול משק הבית והטיפול בילדים, כך הגברים מתפנים לעבודה מחוץ לבית ולהגשמת ייעודם כעובדים.

נשים ככלל, לעומת זאת, מראות פחות מוטיבציה להתקדם לאחר לידת הילד הראשון. הן אולי יחזרו למקום עבודתן הקודם ויבקשו להישאר באותה משרה, אך מהר מאוד יפחיתו את שעות העבודה, ירדו להיקף משרה נמוך יותר או אף יפסיקו לעבוד (Bailey, 2000; Cheal, 2002). בהקשר זה, הגירה לצורך שיפור במצב הכלכלי נתפסת באופן שונה אצל נשים וגברים. עבור גברים, טוען שיל (Cheal, 2002), הגירה לצורך שינוי מקום העבודה נתפסת באופן חיובי אם כתוצאה מההגירה יחול שינוי במצבם הכלכלי והם יזכו לקידום מקצועי. הגבר תופס אחריות למשפחה כקשורה להיבטים כלכליים, ואילו אישה, באופן כללי, "קשורה למעבר" (Tied Mover) (Bielby & Bielby, 1992). ביילבי וביילבי מראים שאישה קשורה לנסיבות משפחתיות אשר לא תמיד עולות בקנה אחד עם הצרכים והרצונות האישיים שלה. כמו כן, עולה ממחקרם שגם נשים קרייריסטיות לא ממהרות להגר בעבור עבודה טובה יותר, ומשפחות עם שני מפרנסים נעים פחות ממקום למקום. מחקרם של ביילבי וביילבי מצביע על כך שההחלטה להגר קשורה באמונות לגבי התפקידים המגדריים. גבר בעל תפיסה מסורתית לא יאפשר לבת זוגו להתערב בקבלת החלטות הנוגעות לקידומו.

גרסון (Gerson, 1987) מצאה שנשים רבות פנו לספרה הביתית לאחר הולדת ילדן הראשון, זאת למרות שלפני כן עבדו מחוץ לבית. הבחירה של נשים בקריירה הגברית 'משתלמת' לנשים מכמה סיבות, בין היתר כתוצאה מרצוןן להמנע ממתחים, מפני שמשכורתן הגבר מספיקה כדי לאפשר להן לא לעבוד, מחוסר רצוןן לעבוד במקומות שלא צפוי בהם קידום לאישה וכן כתוצאה מלחצים סביבתיים להולדת ילדים.

בספרן הידוע *The Second Shift. Working Parents and the Revolution at Home* (Hochschild & Machung, 1989) את הקשיים בהם נתונה האישה כשהיא יוצאת לעבודה מחוץ לספרה הביתית. הן טוענות שנשים רבות חצויות בין אידאולוגיה מסורתית למציאות מודרנית. במעבר למקום אחר, במיוחד במעבר לארץ אחרת, נשים רבות מוצאות את עצמן בספרה הביתית בשל בחירה מודעת בהשקעה בקריירה של בני זוגן. בחירה זו מאפשרת להן לבחור בתפקידן המסורתי מבלי להרגיש דיסוננס בשל ערכים מודרניים המבכרים יציאתה של אישה לשוק העבודה והגשמה עצמית שלה. במחקרה של בויס (Buijs, 1993) על נשים שהגרו בעקבות בני זוגן, נמצא שלנשים תפקיד חשוב בהגירה בתמיכתן בבני זוגן. יתרה מזאת, בשל היותן אחראיות לשמירה על שגרת הבית ועל הטיפול בילדים, הן לא מודעות למיצב (סטטוס) שלהן. אחת מן ההשלכות של הגירה היא יציאתה של האישה משוק העבודה ובשל כך היא הופכת לתלויה בהכנסתו של בן זוגה. תחושת התלות הכלכלית בבן הזוג מדווחת במחקרו של קומר (Comer, 1987). קיים מיתוס לפיו הכסף שמרוויח הגבר שייך לשניהם, אך בפועל, לא לכל הנשים יש גישה לכסף זה. נשים מדווחות על נקיפות מצפון כאשר הן קונות משהו עבור עצמן, בעוד הרכישות עבור הבית או הילדים נתפסות אצלן כמוצדקות. חשיבות הרשתות החברתיות עבור מהגרים נידונה במחקרים רבים. בספרה של גורדון (Gordon, 1987) העוסק בחוויות של נשים המהגרות בעקבות בני זוגן, נשים דווחו על חיבור לחי החברה של בני זוגן. חלקן נאלצו לשנות את עיסוקן או להפסיק לעבוד, וכתוצאה מכך חשו בדידות חברתית ותלות רבה בבני זוגן.

שיל (Cheal, 2002) טוען שמשפחות לא חיות בבדידות, הן מתקשרות לקבוצות אחרות בשל הצורך ביחסי הדדיות חברתיים לצורך קבלת משאבים ותמיכה. בשדה המחקר שלו ב-West Haven, נשים יצרו קבוצות של מעורבות חברתית. בויס (Buijs, 1993) הראתה שנשים מהגרות בנו לעצמן זהות קולקטיבית בהתכנסויות חברתיות באמצעות שירה ומוזיקה. במאמרה של טסטסגלו (Tastsglou, 2006) על נשים מהגרות לקנדה, נמצא שלנשים שם יש תחושת ביתיות אך הן לא רואות בקנדה את ביתן. המכניזם בו השתמשו כדי להרגיש "בבית" הוא בניית מערכת רחבה של יחסים וקשרים חברתיים, אך בשל העובדה שנשים מהגרות עובדות פחות, הן גם מתערות פחות. התערות כלכלית ומקצועית חשובה מאוד להתאקלמות חברתית ולתחושת ביתיות. במאמר של עבדולרחים (Abdulrahim, 1993) אודות נשים שהיגרו מלבנון לגרמניה, מתוארת הפעילות החברתית והעזרה ההדדית לה נחשפו הנשים בהגיען לגרמניה. המהגרות החדשות התקבלו על-ידי המהגרים הוותיקים וזכו לעזרה בהתנהלות היומיומית בתחומי החיים השונים. התמיכה החברתית הייתה מאוד משמעותית להתאקלמות הנשים בגרמניה, והיא חשובה בעיקר במקרים בהם מגיעים המהגרים מתרבויות מסורתיות לתרבויות מודרניות יותר. במחקרה של שרעבי (2005) על נשים תימניות במושב רביד נמצא שהנשים המסורתיות התמודדו עם מציאות חדשה ומודרנית, וחלק מתהליך הלמידה שלהן התאפשר הודות לסיוען

של מהגרות תימניות ממושב שכן. באופן כללי, הן שילבו את הישן והחדש בתהליך של סינקרטיזם.¹

לגבי השאלה האם בצד ההגירה יש לנשים רווח או הפסד - התשובה אינה חד-משמעית. לפי בויס (Buijs, 1993), לעתים יש בכך הפסד המתבטא בתלות האישה בבן זוגה ובילדים, בבידודה ממשפחתה ובחוסר יכולתה להתפתח באופן עצמאי ועוד. מנגד, הגירה יכולה לשמש כמנוף לנשים ולפתיחת אפשרויות חדשות שלא היו קיימות עבורן בארץ המוצא, כמו למשל בקרב העולות מתימן (שרעבי, 2005) או מאתיופיה לישראל (ליפקין ושרעבי, 2012). טסטסגלו (Tastsglou, 2006) מדברת על הצורך של נשים מהגרות להיענות לאתגרים ולהפוך אותם לאפשרויות. על העצמת נשים כתבו ליפקין ושרעבי (2012) במחקרן על נשים יוצאות אתיופיה בישראל. באמצעות פרוייקט "אשת חיל" רכשו הנשים ידע בתחומים שונים וקבלו פרקטיקה מקצועית. במחקר זה נמצא כי קיום ערכים מסורתיים ובן זוג שאיננו תומך עלולים להוות מכשול. בדומה לכך, במחקרו של ימוט (Umut, 2003) העוסק בנשים תורכיות בגרמניה נמצא שנאמנותן של הנשים לבית ולמשפחה מנעה מהן התערות בחברה ואינטגרציה מלאה בחיי המקום.

שאלת המחקר

שאלת המחקר מתמקדת בזהות האישה הישראלית בתקופה של שינויים חברתיים מהירים. איסטהופ (Easthope, 2009) טוענת שמעבר לשאלה מדוע אנשים מהגרים, חשוב לתת את הדעת על השאלה כיצד אנשים חווים, מבינים ומנהלים משא ומתן בנוגע להגירתם. עניינו של מחקר זה בשאלת החוויה של הנשים את הגירתן. בדומה למחקרה של טסטסגלו (Tastsoglou, 2006) על נשים מהגרות בקנדה, גם המחקר הנוכחי בוחן את המכניזם החברתי באמצעותו המהגרות מרגישות נוחות במקום החדש, ובוחן את השפעת מעברי הגבולות על זהות המהגרים. השאלות שייבחנו הן: (1) מהן הזהויות הדומיננטיות בחייה של האישה המהגרת; (2) כיצד ההגעה לבריסל משפיעה על זהויות אלה; ו-(3) מהו המכניזם החברתי שתומך בעיצוב זהויות אלה.

מתודולוגיה

מאמר אתנוגרפי זה מבוסס על מחקר שנערך בשיטת התצפית המשתתפת. החוקרת חיה בבריסל כ-12 שנים, עבדה בבתי ספר יהודיים, השתתפה באירועים שונים בחיי הקהילה היהודית והישראלית, כגון סדר פסח קהילתי, מסיבת יום העצמאות, ערבי נשים, ימי זיכרון, מסיבות בחגים ועוד, ובשלב מאוחר יותר אף עבדה בארגון ישראלי בבריסל. העבודות במסגרות ישראליות ויהודיות חשפו את החוקרת לקבוצות שונות של אנשים בקהילה היהודית ואפשרו עריכת תצפית משתתפת מלאה. החוקרת מרגישה חלק מהקהילה היהודית בבריסל וחלק מקבוצות הישראלים.

המחקר הנוכחי מהווה דוגמה ל'מחקר בבית' בו החוקרת דנה באספקטים שונים בחיי הקהילה בה היא חיה. בשנים האחרונות מתקיים דיון רחב בנושא בספרות האנתרופולוגית והסוציולוגית (ראו למשל, Wilding, 2007; Waterston, 2005; Wade, 1984; Peirano, 1998). הדיון מתמקד בין היתר ברמת מעורבות החוקר בשדה המחקר (D'Andrade, 1995; Scheper- Hughes, 1995). מחקרים רבים נכתבים בתחום האנתרופולוגיה על הגירה ועל מקום החוקר במחקרים מסוג זה (Wilding, 2007). 'מחקר בבית' מעלה שאלות אתיות רבות, ביניהן שאלת

האובייקטיביות של החוקר. במחקר הנוכחי החוקרת מודעת לשאלה זו ומתמודדת עמה בדרכים שונות. הבעיה העיקרית של שימוש בדברים שנאמרו שלא במסגרת הריאיון שנערך לצורכי המחקר, נפתרה על-ידי שקיפותה של החוקרת לאורך כל המחקר. על מנת שלא לעבור על כללי האתיקה, הנשים שדבריהן צוטטו מתוך שיחות שאינן חלק מהריאיון, התבקשו לתת את הסכמתן לשימוש בדבריהן.

להשלמת המחקר נערכו ראיונות פתוחים עם 40 נשים ישראליות ויהודיות. חלק מהן נבחרו לאחר היכרות מסוימת עם החוקרת באירועים שונים ובקבוצות חברתיות שונות. האחרות נבחרו בשיטת 'כדור השלג' שבה נשים מקבוצות שונות המליצו על נשים נוספות. כל הנשים הן יהודיות ואמהות. הבחירה בנשים כאוכלוסיית המחקר נעשתה מאחר ובהגירה, כאשר התא המשפחתי עוקר למקום אחר, האישה עוברת תהליכים שונים הקשורים בזהותה. תהליכים אלה נותנים אותותיהם על התא המשפחתי. בויס (Buijs, 1993) מתארת בספרה את התהליך שונים עוברות במהלך הגירה בעקבות בן הזוג, ולטענתה אין תשובה חד-משמעית לגבי ההפסד או הרווח במעמדן של אותן נשים. סוגיה זו תידון בהרחבה במאמר. הנשים נשאלו שאלות על תהליך קבלת ההחלטות לגבי ההגירה, על חייהן בבריסל, ועל זהותן בתחומים שונים כגון: נשיותן, היותן רעיות ואמהות, מקצוען, דתן ולאומיותן.

אוכלוסיית המחקר

המחקר נערך בבריסל בין השנים 2007-2011, והתמקד באוכלוסייה הישראלית בבריסל. במחקר רואיינו 15 ישראליות ששהו בבריסל באותה תקופה, 17 יהודיות בלגיות ו-8 נשים יהודיות שהיגרו ממדינות אחרות. שלוש נשים חזרו זה מכבר לישראל. טווח הגיל של הנשים הוא 25-56. כל הנשים הן אמהות לילדים הלומדים במסגרות חינוכיות שונות, ממעון ועד תיכון. אישה אחת היא אם חד-הורית לילדים מאומצים. שתי נשים התגירו. 11 מהישראליות שרואיינו הגיעו לבריסל בעקבות עבודתם של בני הזוג, ו-4 נשואות לבלגים. ל-36 נשים יש תעודה אקדמית אחת לפחות, ול-4 נשים אין תעודה כזו. המרואיינות דווחו על רמה כלכלית בינונית ומעלה.

הבחירה בנשים כמוקד המחקר נעשתה מאחר שכאשר משפחה מהגרת, האישה עוברת תהפוכות אישיות וחברתיות הקשורות בה ובמשפחתה. בשינויים חברתיים מהירים אלה מתחדדות שאלות בנושאים אישיים ובנושאים הקשורים בזהות האישית והחברתית של האישה. לאישה יש תפקיד מאוד חשוב בהגירה הבא לידי ביטוי בתמיכה בתא המשפחתי שלה (Buijs, 1993). נמצא שכאשר נשים נתנו תמיכה, הצלחת בן הזוג היתה רבה יותר. במסגרת המשפחתית, לאישה תפקיד חשוב בהטמעות בחברה החדשה (Lev Ari, 2008), ויש לה נקודות ממשק רבות ורחבות יותר עם החברה הקולטת (Tastsglou, 2006). בדרך כלל בן הזוג נמצא במקום עבודתו ואינו חשוף להתמודדויות שהנשים חשופות להן (Gordon & Jones, 1987).

במחקר זה לא נערכו ראיונות פורמליים עם גברים המהגרים בעקבות בנות הזוג, אך נוהלו שיחות רבות עם גברים כאלה. המחקר לא מתעלם מהתופעה, בבריסל יש יותר ויותר גברים הבאים בעקבות בנות זוגם וניתן לערוך בהמשך מחקר השוואתי.

ממצאים

הבועה הישראלית

עבור הישראליות בבריסל, המקום החדש יוצר צורך לבחון את השתלבותן החברתית. הישראליות שרואיינו למחקר זה בטאו צורך חזק מאוד בהשתלבות חברתית במקום. הן בוחנות

את השתלבותן דווקא בהקשר הישראלי ולא הבלגי. המהגרות הישראליות יוצרות לעצמן קבוצות השתייכות אליהן הן מרכזות את כל המאמץ החברתי שלהן. בחינה של נשים משלוש הקבוצות השונות הציגה ממצאים דומים. הישראליות הנשואות לבלגים נפתחות יותר לקבוצות שונות בכללן ליהודיות הבלגיות, זאת בשל שתי סיבות עיקריות: הראשונה היא שהנשים עושות מאמץ ללמוד צרפתית בשלב מוקדם יחסית להגעתן, והסיבה השנייה היא בשל הקשרים החברתיים הקיימים של בני זוגן. עם זאת, כל הישראליות דווחו על יחסים משמעותיים יותר עם ישראליות אחרות.

דליה, בת 38, עובדת במסגרת ישראלית, וכמעט שאינה מקיימת יחסים חברתיים קרובים עם הקהילה היהודית. האפשרות ליצור מערכות יחסים בסביבה ישראלית, במקום עבודתה, מספקת אותה ולכן אינה עושה מאמצים למצוא חברים מעבר לקבוצה סגורה זו.

מראיית: יש לך קשר קרוב עם אנשים מהקהילה היהודית?
 דליה: קשר קרוב זה הגדרה יחסית חזקה. לא אין לי קשר קרוב. פה ושם הוזמנו לארוחות. עדיין [...] גם בעלי כל הזמן עסוק וגם כשהוא לא עסוק אנחנו עם החברים הישראלים שלנו. בחברות צריך להשקיע. חברות זה משהו שצריך כל הזמן לטפח. זה לא מספיק שהלכת פעם אחת לארוחה וזהו. זה להפגש ולהפגיש ולעשות ארוחות ביחד. מראיית: ולקבוצה הישראלית האחרת (זו שאינה במקום העבודה) את מתחברת?
 דליה: בשביל להיות כנה, אני משקיעה במקום העבודה.
 מראיית: יותר נוח?
 דליה: כן. יש שם הרבה אנשים ואין לי כוחות מעבר לזה.

קרן, בת 45 אם לשלושה ילדים הביעה את הצורך החברתי:

כל מה שאני עושה עכשיו זה לחבר את המשפחה לחברה. אני ממש מרגישה שאני עובדת! מאוד חשובה לי ההשתלבות החברתית. חשוב לי שאני אשתלב, שיהיו לילדים שלי חברים.

עבור קרן, נושא ההשתלבות החברתית שלה ושל משפחתה עומד במרכז עיסוקיה לאורך זמן. בכל הזדמנות בה שוחחתי איתה היא העלתה את חשיבות הנושא עבורה. ביתה היה תמיד מלא באנשים, בילדים ובחברים. לה עצמה היה חשוב להרגיש חלק מהקבוצה הכללית. על מנת להרגיש שייכת למקום ולחברה בה היא חיה, קרן ארגנה מספר אירועים בביתה לקבוצות גדולות של חברים ואף התנדבה במסגרות שונות. היא עמלה רבות על השתלבות בקבוצת הישראלים, בקבוצת היהודים הבלגים ואף בקרב מהגרים זרים במסגרת בית הספר הבין-לאומי. למרות כל מאמצייה להשתלב בקבוצות חברתיות אחרות, הקבוצה הישראלית היתה המשמעותית ביותר עבורה.

רוב הישראליות מדווחות על קשרים משמעותיים יותר עם ישראלים אחרים לעומת הקשרים שיש להן עם הבלגים או אף עם היהודים הבלגים. מחקר זה, בדומה לממצאי המחקר של לב ארי (ראו אצל Ilani, 2008) מלמד על קשרים של הישראלים על בסיס של יחסי חברות אישיים. שגרירות ישראל עשתה ניסיון לכנס את הישראלים במסגרת הבית הישראלי וליצור קהילה ישראלית, אך במחקר זה אטען שההצלחה היא חלקית. הישראלים מגיעים לפעילויות, לא תמיד בקבוצות גדולות, אין חלוקת תפקידים פורמלית, למעט מי שעומדת בראש ההתארגנות ומקבלת שכר מטעם שגרירות ישראל. הישראלים מרגישים שייכות גדולה יותר לקבוצת החברים ולא ל"בית הישראלי". בשנה הראשונה לפעילותו, כאשר כל הפעילים בו היו

מתנדבים, ההצלחה הייתה גדולה יותר, מספר האירועים היה רב יותר והשתתפו בהם יותר ישראלים, חלקם הגיע לאירועים כדי לתמוך בחברותיהם המתנדבות.

אחד הממצאים הבולטים במחקר הוא היווצרות ה"בועות": אלה הן קבוצות חברתיות אליהן מרגישים האנשים שייכות חברתית כלשהי ואיתן הם מזדהים. בועות אלה משיקות אחת לשנייה במקומות מסוימים כמו בית הספר או הבית הישראלי, אך אינן מתערבבות ממש אחת בשנייה. הקבוצות הישראליות לרוב גם אינן מתערות בקהילה היהודית המקומית. יש לציין כי הקהילה היהודית עצמה היא הטרוגנית מאוד ומורכבת מקבוצות שונות. הבועות החברתיות מכונות "מעין-קהילות" (Quashi Communities). הקהילתיות מתבטאת בתחושת השייכות לקבוצת החברים. באופן לא פורמלי נוצרים תפקידים כמו מארגנת אירועים, גזברית שאוספת כסף למתנות, וכיוצ"ב. הפעילויות החברתיות כוללות חגיגת ימי הולדת, מסיבות חגים ועוד. הגברים, בשל העובדה שהם עסוקים בעבודתם רוב הזמן, מתפנים פחות ליצירת המסגרות החברתיות. להם ישנה מסגרת שונה של יחסי קולגות במקום העבודה. המסגרות החברתיות הנוצרות על-ידי הנשים, משרתות, למעשה, את המשפחה כולה: מאורגנים טיולי משפחות, מסיבות פרידה, התארגנות של גברים לפי תחומי עניין כגון כדורגל, כדורסל, ערבי תרבות וטיולים. יחסים חברתיים אלה יוצרים "בועות חברתיות" מהן קשה להתרחק בשל האינטנסיביות שמאפיינת אותן. לא אחת נשמעו טרוניות על אינטנסיביות זו, ולא אחת נשים הצהירו על התרחקות. למעשה, התרחקות זו חלקית מאחר שכמעט כל תחומי החיים מתחברים ונשארים בבועה הישראלית, כפי שראינו לעיל.

שלא כמו במחקרה של טסטסגלו (Tastsglou, 2006), שם נמצא כי המהגרות התחברו עם מהגרות אחרות ויצרו מעורבות חברתית בחברה הקולטת, הרי בבריסל נשארו הנשים הישראליות, באופן כללי, בקבוצות הישראליות ורק במקרים בודדים השתייכו לחברה היהודית המקומית. הישראליות הנשואות לבני זוג מקומיים נעות בין הבועות השונות. יש להן יותר קשרים עם יהודיות מקומיות, ברוב המקרים הן עובדות ולכן יש להן קשרים גם עם עמיתים ממקום עבודתן. נשים הנמצאות בבריסל זמן רב יפתחו יותר קשרים עם יהודיות מקומיות. עם זאת, הן ידווחו על קשרים משמעותיים יותר עם ישראלים אחרים.

רינת, בת 45, תיארה את היחסים החברתיים שלה באופן הבא:

אני מרגישה שאני חיה בבועה. אני חיה בבדידות מהשכנים שלי. אל תשכחי שאני באה מקיבוץ [...] גם בעיר יש לך שכנים. פה אין לך אף אחד. ניסיתי ליצור קשר עם השכנים שלי. אחת מהן אמרה שהיא תזמין אותנו לקפה בקיץ [...] אין קייצים בבלגיה. אף פעם לא הזמנו. אני מרגישה לבד [...] אני מרגישה בוושה שאין לי קשרים אפילו לא בקהילה היהודית הבלגית. זה מאוד קרוב אלי כי עבדתי בסוכנות הרבה מאוד זמן [...] [...]

חיפוש היחסים החברתיים מחזיר את הנשים למקום המוכר, הישראלי. רוב הנשים שראיינו למחקר בטאו את הנוחות שאיפשרה להן החברה הישראלית בבריסל. ממאמרה של סקווינגטון (Skevington, 1989) ניתן ללמוד שהנשים מעריכות את היחסים האמוציונליים שהן מפתחות עם האחרים. המהגרות הישראליות בבריסל בונות מערכות יחסים עמוקות עם ישראליות אחרות תוך זמן קצר. יכולתן לבטא עצמן בשפתן, היכרותן את השפה הלא-מילולית ואת הנורמות והמוסכמות ביחסי החברות, מאפשרות להן חיבור אמוציונלי חזק יותר לחברותיהן. מאחר שלא תמיד ידוע לישראליות כמה זמן ישהו בבריסל, הן זקוקות ליחסים חברתיים עמוקים הנבנים בפרק זמן קצר. רבים מהישראלים עוזבים לאחר זמן מה, וזה דורש חיבורים חדשים

מהירים ואינטנסיביים. הציפיות החברתיות גבוהות מאוד, בעיקר בשל העובדה שהן מגיעות לבריסל ללא משפחה מורחבת ומעגל חברים מוכר וקרוב. הן נעזרות אחת בשנייה לקבלת מידע בתחומים שונים, בהשגחה על הילדים, בהסעות לבית הספר ועוד. קבוצות הנשים מהווה מקור לתמיכה נפשית ורגשית, הן משתפות זו את זו בחוויותיהן ולא חשות שהן לבד. ממצאים אלה דומים לממצאיו של שיל (Cheal, 2002) על משפחות המתחברות למשפחות אחרות בשל התלות שלהן זו בזו, ובשל הצורך בתמיכה ובמשאבים. ההון החברתי והקשרים החברתיים הם מאוד משמעותיים בהגירה. נשים יכעסו אם לא יוזמנו לאירועים מסוימים, קטנים כגדולים. הכעס נובע מרצוןן של הנשים להרגיש שייכות וכשנמנע מהן אירוע כלשהו, מתערערת תחושת השייכות שלהן לחברה הישראלית ולמקום החדש, במקרה זה לבלגיה. במהלך המחקר שוחחתי עם מספר נשים שהתנסו בחוויה כזו, הן בטאו אכזבה ופגיעה, ובשיחותינו עלו פחד וחשש עמוק מבדידות. מעבר לזאת, כאשר מישהי מרגישה שהיא אינה מחוברת, הציפייה של חיבור למקום החדש דרך הקבוצה הישראלית, נתקלת במפח נפש. החיבור היותר משמעותי עבור הישראליות הוא עם ישראליות אחרות, וכאשר מסיבה כלשהי חיבור זה לא מתאפשר, הנשים נמצאות בתחושה של ריק.

הקהילה היהודית לא מהווה תחליף עבור רוב הישראליות. יש לציין כי נשים שבחרו את החיבור עם הקהילה הבלגית היהודית מדברות צרפתית על בוריה ונשואות לבלגים, ועבורן משפחת בן הזוג הופכת לחשובה והאישה מקפידה לשמור איתה על קשר רציף. מרביתן לא זקוקות לקבוצה הישראלית כדי לפתור בעיות יומיומיות שמתעוררות אצלן.

במאמרם של מלכה וקמה (2011) על ישראלים בניו-ג'רזי, נמצא שישראלים חיים במקום אך שומרים על קשר רציף הדוק ומשמעותי עם ישראל באמצעות הטלוויזיה הישראלית. הישראלים חיים במרחב הישראלי. בבריסל נמצא שהישראלים יצרו מרחב ישראלי באמצעות יצירת רשת חברתית גדולה תומכת. הקשר עם ישראל נשמר באמצעות חגיגת חגים משותפים, יצירת מנהגים ישראלים חדשים המושתתים על מנהגים מישראל כמו ברביקיו ביום העצמאות. הרשתות החברתיות הללו מהוות תמיכה חשובה מאוד עבור הישראליות לא רק בשל העזרה המעשית, אלא בעיקר בשל מתן התחושה של "בית" עבורן. כפי שנמצא אצל מלכה וקמה, גם אצל הישראלים בבריסל, השייכות לקבוצת הישראלים מהווה מרכיב חשוב ומרכזי בבניית הזהות הישראלית שלהם. הצורך להיות "כאן" ולהרגיש "שם". 14 מתוך 15 ישראליות דיווחו על יחסים חברתיים משמעותיים יותר עם ישראליות אחרות ועל חוסר בקשר משמעותי עם היהודיות הבלגיות.

שרון, בת 40, אם לשלושה ילדים מתארת את הקלות בחיבור החברתי לישראליות:

זו מנטליות אחרת. אם את רוצה לקבוע עם בלגי, את צריכה לקבוע שבוע מראש. עם הישראליות זה ספונטני. עם הישראלים זה יותר קל. את יכולה לקבוע באותו יום.

לימור, בת 39, אם לשני ילדים נתבקשה על-ידי אחת האמהות הבלגיות להלין את בנה בביתה של לימור. בתגובתה של לימור ניתן לראות את התפיסה החברתית השונה של הקבוצה האחרת ואת מערכת הציפיות השונה מכל קבוצה:

לא האמנתי שהיא בקשה ממני שהוא יבוא לישון אצלנו [...] לא יודעת, בדרך כלל הבלגיות לא מבקשות. יש להן משפחה, ההורים שלו, ההורים שלה [...]

קרן מתארת קשיים הנובעים ממנטליות שונה ומחוסר היכולת להבין את השפה הלא מילולית:

קרן: [...] היינו [אישה בלגית וקרן] על אותו גל, עד שקרה מקרה בו הבנתי שלא משנה מה תעשי, המנטליות שונה. מראיית: מה קרה?

קרן: מה שקרה זה משהו מאוד מינורי מבחינתי [...] אני יכולה לומר שיש הרבה צביעות [...] יש מה שמעל השטח ומה שמתחת לשטח [...] לא יודעת [...] אנחנו לא רגילים לזה כשבאים ממנטליות ישראלית.

מראיית: כי בישראל הכל מעל השטח? קרן: כי הכל מעל השטח. הכל ברור. את יכולה לקרוא סימנים. פה כשיש סימנים את לא מבינה אותם. ממש לא מבינה אותם.

הישראליות מרגישות מחויבות גדולה יותר לקבוצה הישראלית. ביטוי לכך ניתן לראות בדבריה של רינה, בת 33:

אין לנו משפחה פה. החברים הופכים להיות המשפחה שלנו. צריך לעזור אחד לשני.

ביטוי למחויבות לקבוצה ניתן לראות גם בדבריה של גילה, בת 36, אם לשניים:

זה הרי ברור שאף אחת לא תשאר לבד בחג. נדאג לה שתעשה עם משפחה כלשהי.

לשאלתי "מדוע לא נוצרים קשרים חברתיים?" קשה להן להצביע על משהו ספציפי. אחת הסיבות שנשמעו היא התחושה של היהודיות הבלגיות, שהקבוצה הישראלית סגורה מאוד.

כך מתארת פנינה את הקשרים החברתיים:

פנינה: אני חושבת שלקבוצה הישראלית יש בעיה גדולה מאוד. אני אוהבת אותם כל אחד בנפרד אבל כאשר הם באים בקבוצה נראה שהם חצופים, חסרי חינוך, הם לא מסתכלים עליך בכלל [...] אני לא בקבוצה הישראלית. יש לי חברים פה ושם. אני יותר עם הבלגים יהודים או לא יהודים. אני יותר עם דוברי הצרפתית. בפעם האחרונה שהיינו בקבוצת הנשים היהודיות [מאורגן על-ידי ארגון חב"ד של האיחוד האירופי Jewish women Club] הגעתי עם שתי חברות. היה לי מאוד קשה ליצור איתן קשר ראשוני. הן לא נתנו לי תחושה שהן רוצות קשר כלשהו. את באה לערבים כאלה לא להשאר עם מי שבאת איתן אלא להכיר גם אחרים. הן לא נתנו לי תחושה שהן רוצות להכיר. הן לא ממש היו מעוניינות לדעת עלי. קבלתי את המסר ש"את אולי חכמה אבל את לא מעניינת אותנו".

מראיית: את חושבת שהבלגיות היהודיות מרגישות כך?

פנינה: אפילו יותר. להן אין את השפה. אני מדברת עברית וצרפתית [...] לפני כמה שנים משהי אמרה לי "את לא כמותן" לא הבנתי את זה אז. הייתי חלק מהן. עבדתי בשגרירות, הייתי בת לשליחים [...] הרגשתי אחרת כאשר התחתנתי עם בלגי. התחילה ההתרחקות. שמרתי על מעט מאוד קשרים עם ישראלים. מי ששמרתי איתו על קשר - אלה קשרים אמתיים. כל השאר יכלו להיות חברויות אבל לא נוצרו [...] תחושת הזרות מאוד חזקה. הן לא מדברות את השפה הן לא יכולות להיות גם וגם [...] הן מתרחקות ממך ונשארות קרובות אחת לשניה. חבל.

היהודיות הבלגיות והיהודיות שהגיעו מארצות אחרות דווחו גם הן על חוסר קשר בין היהודים לישראלים. לשאלתי אם יש להן חברים ישראלים הן עונות, ברוב המקרים (21 מתוך 25 מרואיינות), שאין להן יחסים חברתיים משמעותיים עם הישראליות.

סופי, יהודיה שהגיעה לבריסל מצרפת:

ההרגשה שלי עם הישראלים היא שהם מאוד מרוכזים בעצמם. הם לא משתלבים. אולי זה אנחנו שיש לנו בעיה לשחרר קצת. זאת התחושה שלי. דברתי עם ישראלים בישראל על הישראלים בבלגיה [...] יש תחושה שהם מאוד מאוחדים ואת לא יכולה להכנס

למעגל שלהם. זה מאוד קשה מה שאומר עכשיו אבל יש תחושה שאת נדחית על ידם [...]

טענת המחקר היא שיחסים חברתיים דורשים מאמץ, ומאחר שהישראלים בבריסל מגיעים לזמן קצוב, באופן לא מודע היהודיות הבלגיות מפנות את המאמץ לחברויות ארוכות טווח. יתר על כן, ליהודיות הבלגיות יש מסגרות חברתיות קיימות כגון בתי ספר ותנועות נוער, שמהווים מקור ראשון ומשמעותי לעיצוב הזהות היהודית שלהן ולחזוקה. היהודיות בבלגיה חיות בחברה סגורה בה אנשים עוברים, פחות או יותר, מסלולי חיים דומים. הישראליות המגיעות לבריסל עוברות מסלול חיים שונה, והחדירה לקבוצה הבלגית, הסגורה, ללא ידיעת השפה וללא הכרה מוקדמת של המנטליות הבלגית היהודית, מקשה על האינטגרציה. בעקבות זאת, נוצרות קבוצות סגורות של חברים. הישראלים מעדיפים מפגשים עם ישראלים, שם קל להם, יחסית, להרגיש שייכים.

ישראליות

על-פי פד'רסטון (Featherstone, 2000), מהגרים יהיו פחות שורשיים בתרבות ובלאום המקורי. בקרב הישראליות, ההגירה דווקא חיזקה את הזהות הלאומית הישראלית שלהן ובמקרים מסוימים אף חיזקה היבטים שונים בדת היהודית (נושא הדת יורחב בהמשך). חלק זה של המאמר ייתמקד בלאומיות הישראלית. ישראליות המגיעות לבריסל נמצאות בבועה המאפשרת להן להרגיש "בבית" ובה מתנהלים חייהן. איסטהופ (Easthope, 2009) טוענת שניתן להבין זהות במונחים של מקום ותנועה בעת ובעונה אחת. המקום "ישראל" מאוד מרכזי בבניית זהותם של הישראלים בבריסל. במפגשים החברתיים מדברים עברית, מעלים חוויות מהצבא ומדברים לפעמים בסלנג צבאי. יהודים בלגים המדברים עברית, אך לא שירתו בצבא, לא תמיד מבינים את הנאמר. גברים בלגים הנשואים לישראליות, דווחו על תחושה של חוסר שייכות. קושי מיוחד היה כאשר במסגרת קבוצת החברים הישראלים נשמעו משפטים כגון: "הבלגים האלה", "הם לא יודעים לעבוד פה" ועוד. המגע עם האוכלוסיה הרחבה מינימלי אך עם זאת ישנה השפעה של החברה המקומית על זהותן של הישראליות. למעשה, כאשר קיים איום ממשי או מדומה על הישראליות, ההתכנסות בקבוצה חזקה יותר. ישנה היצמדות למעגלים החברתיים הישראליים בשל איומים אנטי ישראליים, אנטי יהודיים ואחרים. במעגלים חברתיים אלה, כפי שדווחו המראיינות, יש ביטוי לתחושת ביטחון המתבטאת, בין היתר, ביכולת לדבר בעברית. התכנסות זו מתבטאת גם בחיזוק הזהות הישראלית.

אנה, בת 45, מתארת את הזהות הישראלית שלה בצורה הבאה:

מראינת: כשאני אומרת "זהות", מה הזהות הראשונה שעולה לך בראש?
אנה: ישראלית.

מראינת: למה?

אנה: למה לא? [...] כי כבר שאלו אותי כמה פעמים וזה הדבר הראשון שעלה לי לראש. את יודעת מה? בגלל המגורים פה. בגלל שאתה כל הזמן מרגיש שאתה צריך [...] במידה מסוימת, במצבים מסוימים להסתיר את זה. במצבים אחרים, אחרים מתייחסים אליך בתור שכזה כי אתה נמצא בחוץ. יכול להיות שאם הייתי גרה בארץ, הדבר הראשון שהיה עולה לי לראש זה אישה או אמא או לא יודעת מה [...] אבל כאן בעצם אתה כל הזמן מסתובב סביב השאלה של הזהות הישראלית שלך. גם החזרה שלנו לארץ. למה אנחנו חוזרים? כי אנחנו לא יכולים למחוק את המילה "ישראלי" מהזהות שלנו. אני לא יודעת מה [...] לא יודעת. נראה לי שזה מאוד התחדד פה הקטע

הזה של [...] במידה מסוימת אולי זה מגאווה, אולי אתה שומר על עצמך שאתה אולי לא תשכח שאתה ישראלי. אפילו הילדים שלי, דרך אגב, הדבר הראשון שהם יגידו זה שהם ישראלים.

ביטויים נוספים לתחושת זהות לאומית ישראלית חזקה ניתן למצוא בדוגמאות הבאות.

יעל, בת 38:

אני מרגישה את הדבר הזה שנקרא ישראלי. המנטליות, החוצפה, האנרגיה, האומץ לעשות דברים, הפתיחות [...] אני ישראלית. אני אוהבת את ישראל, אני אוהבת את האנשים בישראל. אני אוהבת את חיבוק הדב הזה [...] אני אוהבת את זה [...]

לימור, שהיא גם בעלת אזרחות בלגית, בת 37:

[...] כי בשבילי במקום שאני נמצאת היום, השורשים שלי, העבר הכי דומיננטי שלי, שאמנם זה לא ההווה שלי, זו הישראליות שלי שאני לא יכולה להתנתק מזה. אם היום אני הולכת לאינטרנט, אחרי שאני בודקת את המיילים שלי הדבר הראשון שאני עושה זה לראות מה יש ב-YNET. לא מעניין אותי מה קורה בבלגיה, אני רוצה לדעת מה קורה בישראל. זה יותר חזק מהזהות היהודית שלי, זה יותר חזק מהזהות הבלגית שלי.

חוקרי גאוגרפיה שמים דגש על החיבור שבין המקום לזהות. איסטהופ (Easthope, 2009) מראה של"מקום" יש ממד חשוב בבניית הזהות. למהגרים ישנה תחושה דואלית למקום: הם נמצאים פה ושם. הישראליות חיות בבלגיה אך נמצאות הרבה בישראל, גם פיזית ובוודאי מחשבתית. הן טסות הרבה לישראל, והממעטות שבהן עושות זאת "רק" אחת לשנה. יצירת המעגלים החברתיים הישראליים, הבועה הישראלית, מאפשרת יצירת "ישראל הקטנה" במקום החדש. כדי לקרב את ישראל, הישראליות בבריסל צופות בתכניות ישראליות בטלוויזיה או באינטרנט, מקשיבות למוזיקה ישראלית וקוראות ספרים בעברית. ישנם חיים דואליים בין שני המקומות. המקום "ישראל" מאוד משמעותי עבור הישראליות בבריסל וגם בנקודה זו אין הבדלים משמעותיים בין הישראליות הנשואות לבלגים והישראליות הבאות לזמן מוגבל.

כדי לחזק את הזהות החברתית החיובית, אנשים נוטים להשוות עצמם עם קבוצות אחרות (Dooje & al., 2000). הישראליות מבטאות צורך חזק להשוות בין בלגיה וישראל והן משוות עצמן לשתי קבוצות התייחסות: הבלגים והיהודים הבלגים. בשני המקרים ההתייחסות לקבוצה האחרת הינה שלילית. בקרב הישראליות שרואינו למחקר זה, היו מי שבטאו תחושות נגטיביות כלפי המקום. להלן מספר דוגמאות לאמירות שנשמעות לעתים קרובות בשיחות עם ישראלים: "המקום הזה נמאס עלי"; "הבלגים האלה! ממש מטומטמים!"; "כל מה שמעניין את הנשים הבלגיות (היהודיות) זה איפה להסתפר ואילו נעליים לקנות". מאידך, תהליך זה של שלילת המקום בו הם גרים, קרי, בלגיה, הביא לביטויי העצמה של הבית, ישראל: "בישראל דברים כאלה לא יכולים לקרות"; "בישראל לילדים יותר טוב"; "בישראל יודעים לעשות דברים".

שילה, בת 40, חזרה לא מכבר עם משפחתה לישראל. באחת השיחות שלנו, שאינה חלק מריאיון פורמלי, שילה בטאה אידאליזציה של ישראל, בעיקר של מערכת החינוך:

שילה: אני חושבת תמיד על מה הילדים שלי מפסידים בישראל. להיות בחוץ. לנסוע לים. מערכת חינוך נורמלית, לא כמו פה!

מראינת: אל תשלי את עצמך, גם בישראל עלולים להיות קשיים. תהיי ריאליסטית כדי שתוכלי להתמודד איתם. אל תבואי לארץ באופוריה.

שילה: אני יודעת. אני לא משלה את עצמי אבל זה משהו אחר. יש דברים הגיוניים. זה מדבר בשפה שלי. איזה בית ספר בחרתי להם! הכל בטבע! המנהל כל כך נחמד! [...] הוא התייחס לילדים כל כך יפה!

בתהליך ההגירה, העוזבים לוקחים איתם משהו מהמקום אותו הם עוזבים ומביאים אותו למקום החדש: מזכרות, טעמים, טקסטיל, צלילים, בין אם זיכרונות ובין אם באופן פיזי (Hannam & al., 2006). בניידות למקום אחר, אנשים מביאים את התרבות שלהם מארץ המוצא. עבורם הבית הוא היכן שנמצאת המשפחה (Geoffroy, 2007). הישראליות מחפשות את המוכר בבליה, הן מבקשות להביא לבלגיה טעמים, ריחות ושפה מוכרת כדי להרגיש שייכות. הישראליות בטאו את הצורך לקנות מוצרים ישראליים לאו דווקא בשל הכשרות, ומובן שטעמים ישראליים קלסיים (כגון ערגליות, קרמבו, במבה ועוד) מעלים זיכרונות בשיחות בין ישראלים.

ענבל, בת 40, נותנת ביטוי מעניין לחווית ההגירה שלה:

הייתי רוצה להוסיף שמאז שהגעתי לבריסל אני מחפשת את המוכר והבטוח. אני מאוד רגישה. אני מחפשת את המוכר. לא סתם אני אומרת שאפילו העצים פה שונים. צבע השמיים שונה. הסביבה שונה. אפילו השקיעה שהייתה לנו איננה פה. המוזיקה יוצרת עומק לחוויה. אלה הבזקי אור שלוקחים אותך אחורה לילדות, לזיכרונות. בראש השנה את לא רואה אנשים הולכים לבית הכנסת, חנויות לא סגורות, ואין שירים לכל אורך החג. החוויה היא במישור אחד. לא עמוק. אנחנו לא חווים את זה במודע. בישראל זה שם כל הזמן: ביטול עם תבלינים, אפייה [...] החוויה שלי היא ברמה שטחית. זה כמו שאני מתחת למים [...] אפילו ביומיום בנסיעה הביתה אני רוצה לשמוע את הקולות ולהריח את הריחות. זאת לא המציאות שלי. אני מחכה לדברים האמיתיים שישבו: שקיעה, צבע השמים, ריחות סביבתיים, אני מתגעגעת לזה, לריחות ולרעש הישראליים. בהתחלה הייתי מאוד מתוסכלת. לא היה אפילו רמז למה שהיה לי קודם. היתה לי תחושה שזה מאוד קר. לא פתוח להכיר את האחר. אני בחיפוש מתמיד אחרי המוכר.

נקודה מעניינת היא המפגשים של ישראלים החיים בבליה ושל אלה החוזרים מבליה המתקיימים בישראל. ישנה קבוצת ישראלים, השייכת בעיקר לאחד מבתי הספר בבריסל, אשר פעם או פעמיים בשנה עורכת מפגשים חברתיים של ישראלים החיים בבליה ונמצאים בביקור בישראל, וישראלים שחזרו לארץ. המפגשים מחזקים את החיים הדואליים של הישראלים ואת הזהות של "הישראלים מבליה".

טקסים ישראליים

הזהות הראשונה עליה דברו המראיינות היא "להיות ישראלית". החוויה הממשית של הישראליות באה לידי ביטוי באירועים המרכזיים של המדינה: יום הזיכרון ויום העצמאות.

מהלך טקס יום הזיכרון בבריסל דומה מאוד לזה המתקיים בישראל. הטקס בעברית כמו אומר "לישראלים בלבד". לפני כ-11 שנים החליטה קבוצת ישראלים לארגן טקס לציון יום הזיכרון לחללי צה"ל כתגובה לטקסי יום הזיכרון שהיו סגורים עד אז בפני ישראלים שאינם עובדי השגרירות. הטקס התקיים במתחם בו גרו ישראלים רבים. מהלך הטקס היה ישראלי לחלוטין, הוא נוהל בעברית והיה פתוח לכל הישראלים. דבר קיומו של הטקס עבר מפה לאוזן. זמן מה לאחר מכן, הטקס עבר להיות מנוהל על-ידי אנשי אל-על. הוא התקיים בבית ידידי האוניברסיטה העברית. גם אופיו היה כרוב הטקסים בישראל. בטקס זה, להבדיל מקודמו, היה היבט דתי שבא לביטוי בקריאת התפילות "אל מלא רחמים" ו"קדיש" על-ידי משתתפים דתיים ואפילו חזנים. ההיבט הממלכתי בא לביטוי בנוכחותם של שגריר ישראל בבליה והשגריר

לאיחוד האירופי. בשנתיים האחרונות, ניהול טקס יום הזיכרון עבר לידי מתנדבי הבית הישראלי והוא מתקיים בבית הכנסת הרפורמי. ניהול הטקס עבר מידיים פרטיות לניהול יותר ממוסד עם נוכחות משמעותית יותר של השגרירים המייצגים את המדינה. טקס יום הזיכרון מרכז לתוכו את תמצית הישראליות המשמעותית כל כך לישראלים החיים מחוץ לישראל. הטקס במתכונתו המוכרת בישראל מאפשר חיבור מידי של הישראלים לישראל, כפי שהיא מתבטאת בזמן הספציפי של הטקס. כדי להבין נקודה זו היה עליי להשתתף בטקס יום הזיכרון באחד מבתי הספר הבלגיים היהודיים. הטקס נוהל בעברית ובצרפתית על-ידי תלמידי בית הספר התיכון, שכל תלמידיו נכחו בו, ואף הוריהם הוזמנו. רוב הבאים היו ישראלים. על הקיר נתלו דגל ישראל ודגל בלגיה זה לצד זה. ביציאתי מהטקס שאלה אותי אחת הנשים הישראליות שנכחה בטקס: "את חושבת שזה מתאים לשים את דגל בלגיה?" החוויה הישראלית באותו בית ספר לא הייתה שלמה בשל הסממנים הבלגיים הבולטים - שפה ודגל.

יום העצמאות, אירוע ישראלי נוסף, נחגג בעיקר בקרב חברים. ביום העצמאות מחקים את המסורת הישראלית באמצעות הסמלים הישראליים כל כך - ברביקו, מוזיקה ישראלית וסרטים ישראליים. לחגיגות אלו הוזמנו בדרך כלל רק ישראלים. ה"לא ישראליים" היחידים היו בני זוגם של ישראלים. גם באירועים אלה, שלרוב הינם פרטיים, חווית הישראליות חזקה מאוד עבור המשתתפים. המוכר מאפשר לישראלים להתחבר לזהות הישראלית ולחזקה. החיבור לישראלים אחרים מאפשר חיזוק של הזהות החברתית הישראלית. אחד הגברים שנכח באירוע כזה ביטא חוסר נוחות: "אני לא מבין איך אנשים מזמינים חברים והם מתיישבים מול הטלוויזיה לצפות בסרט. זה כל כך לא מנומס!".

דת

הישראליות הן ברובן חילוניות, חלקן מגדירות את עצמן כמסורתיות. מסורת של חגיגת החגים, הדלקת נרות בשבת ובחג, אפיית חלות, וביקור בבית הכנסת לרגל חגים כגון "ג בעומר, פורים, שהפכו לשגרה בקרב הישראליות על אף חילוניותן, כהגדרתן. הנשים מחפשות את השייכות ואת החזרה למה שהיה מוכר מהבית, על מנת להימנע מתחושת ניכור. את החגים חוגגים הישראלים בקבוצות חברתיות, בדרך כלל עם ישראלים אחרים. הישראליות בבריסל מרגישות את הצורך להעביר לילדים את מה שהיה מוכר להן. הזהות היהודית המוכרת מהבית מאפשרת את הבאת "הבית" למקום החדש, לבלגיה. ברוב המקרים הישראליות לא רואות בזהות היהודית כזהות הראשונה שלהן, אולם דווקא היהדות היא שמאפשרת להן להרגיש בבית, להעביר לילדיהם את הטעמים, את הריחות ואת המסורת עליהם דברו.

לימור:

מאוד חשוב לי כן לשמור על איזושהי מסורת שזה מתבטא בעיקר בחגים, במנהגים של החגים. כמובן ברית מילה לבנים שלי שזה לא היה נתון לספק. אני כן חושבת שזה שאני חיה בבלגיה קרב אותי, למרות שבעלי מגביל אותי בקטע הזה. ללכת לבית כנסת בחגים מסוימים. זה משהו שגם אני מאוד נהנית ממנו, לא רק בשביל הילדים. בישראל בחיים שלי לא הייתי בבית כנסת. החיים פה מקרבים אותי יותר [...] עצם זה שהילדים שלי הולכים לבית ספר יהודי, קרב אותי לדת מאשר אם הייתי גרה בישראל [...] בארץ אם יש חג, יש חג. כל המדינה משתתפת. זה לא משהו שאתה בוחר. בוחרים בשבילך. פה אם אתה רוצה לשמור אתה צריך לעשות מאמץ.

ברוב המקרים, האמהות מרגישות צורך, בפרט בגלות, להעביר לילדיהם משהו מן המסורת. יש שבחירת בית הספר היהודי נועדה לשם כך. המגע עם היהדות דרך בית הספר, מעלה שאלות בקרב הנשים על רמת המסורתיות או הדתיות בבית:

יעל:

הילדים מתחילים לבוא עם שאלות למה אנחנו לא עושים ככה ורק עושים ככה. הייתי רוצה לעשות יותר [...] נעמי מבטאת תחושות דומות:

כשהילדים חוזרים מבית הספר עם דרישות להדליק נרות או לקדש, אז אנחנו עושים

לב ארי (Lev Ari, 2008) הראתה שלמרות הישראליות החילונית שמבטאים המהגרים הישראלים בארצות הברית, הזהות שלהם מכילה היבטים יהודיים דתיים. הם מדווחים שרוב חבריהם יהודים ומזדהים יותר עם הזרם האורתודוקסי. גם בבריסל המצב דומה ומעט מאוד ישראלים חברו לזרם הרפורמי. רוב הישראלים מבקרים בבתי הכנסת האורתודוקסיים, לרוב באירועים שונים, בעיקר סביב החגים שילדים אוהבים לציין כמו פורים או ל"ג בעומר, ורבים מהם מגיעים לפחות ביום כיפור לבית הכנסת. חגיגת החגים הפכה חשובה לחלק מהנשים והן עושות מאמץ לשמר מסורת זו, ובדרך כלל הן עורכות את החגים בבית ומזמינות קבוצת חברים.

זהות מקצועית

מקום העבודה מהווה עבור מהגרים רבים נקודת ממשק חשובה עם החברה אליה הגיעו. יש ישראליות המגיעות לבריסל למטרת עבודה בשגרירות ישראל, שם הן יוצרות לעצמן את ה"בועה" שלהן שגם עובדות השגרירות שאינן ישראליות, אינן מהוות חלק ממנה. מעט מאוד ישראליות עובדות בחברות בלגיות, ורובן עובדות בחברות ישראליות או יהודיות, למשל בבתי ספר, בחברת אל-על וכד'. בהגירה למקום החדש מאבדות הנשים את זהותן המקצועית. יש נשים שמנצלות את פסק הזמן להסבה של חייהן המקצועיים, ובקרב הנשים שאינן עובדות יש המחפשות תעסוקה ולימודים.

השפה מהווה כלי חשוב באינטגרציה של הנשים בחברה בה הן חיות. הישראליות הבוחרות לעבוד מעדיפות מקומות עבודה בהם יש להן אפשרות לעבוד בעברית או באנגלית. חלקן לומדות צרפתית באופן פורמלי רק לאחר מספר שנים של מגורים בבריסל. מאחר שרוב הישראליות לא מדברות צרפתית, הן מתקשות למצוא עבודה שלא במסגרת ישראלית או יהודית. לחלקן אין אישור עבודה, ויתרה מזאת, מציאת עבודה כרוכה בשילוב ובאיזון בין הבית לעבודה. הקושי רב יותר כאשר אין להן תמיכה של המשפחה המורחבת. הישראליות המגיעות לבריסל לא ממהרות להכנס לשוק העבודה המקומי, גם בשל אילוצים של חוקי המקום.

ישראליות המועסקות במקומות עבודה בלגיים מתארות את חוויית המפגש עם החברה הבלגית כמחדדת את הזהות הישראלית ואף היהודית שלהן. הישראליות הופכות "לשגרירות" של מדינת ישראל כלפי החברה הבלגית, הן נשאלות על המצב בארץ ולעתים אף נתקלות בביקורת ובשאלות על הנעשה בישראל, עמן הן מתמודדות בדרך של דו-שיח. היהודיות הבלגיות מעדיפות שלא להכנס לשיח כלשהו על המצב הפוליטי בארץ.

לימור:

אני מרגישה כמו שגרירה. הם שואלים אותי שאלות על ישראל ובמיוחד על החגים היהודיים ומה אנחנו עושים. אני עונה ומסבירה להם. אני מגלה כמה אנשים בורים בידע שלהם על הישראלים ועל היהדות. אני חושבת שזה בגלל אנטוורפן ואיך שהם רואים את הקהילה היהודית.

סיגל, בת 49, עובדת בחברה בבעלותה. לפני ראש השנה היא שולחת דוא"ל כדי לאחל "שנה טובה". על תגובות האנשים היא מספרת:

אני לא יודעת, נדמה לי שהם לא סקרנים. אני הייתי רוצה לדעת יותר אם המצב היה הפוך.

פנינה, בת 38:

הם עושים את האמלגם בין היהדות לישראליות. הם לא מבחינים. הם כבר בקשו ממני לקחת יום חופש ליום כיפור ביום אחר.

זהות נשית

לפי המודל של מינצר (Mincer) המנותח על-ידי בילבי (Bielby & Bielby, 1992), נשים יהגרו אם הרווח בעקבות המעבר יעלה על ההפסד. אישה קשורה לנסיבות המשפחתיות גם אם הן עומדות בסתירה לצרכיה הפרטיים. נשים ייטו פחות להתקדם בהיררכיה במקום העבודה. עדיין רווחת התפיסה לפיה האם היא זאת שצריכה לטפל בילדיה (Bailey, 2000). במחקרה של גרסון (Gerson, 1987) נמצא שנשים שינו את העדפתן לכיוון העדפת הביתיות, ועם הזמן הפכו יותר ויותר ביתיות. במחקרה של בויס (Buijs, 1993) על מהגרות שעזבו בעקבות בני זוגן, נמצא שלנשים יש אחריות על שמירת השגרה בבית. עיסוק זה מונע מהן להיות מודעות למיצב (סטטוס) שלהן הקשור בכישלון במציאת עבודה. ישנם חוקרים (Umut, 2003; Williams, 2001) הטוענים שבחירה זו של הנשים אינה בחירה חופשית. ישנם כוחות המאלצים אותן להגר ובכלל זה להתמקד בספרה הביתית. גורדון וג'ונס (Gordon & Jones, 1987) מלמדות על האילוצים והוויתורים איתם התמודדו הנשים דרך סיפורי החיים של מהגרות.

נשים מחפשות זהות חברתית חיובית (Baker, 1989) וכדי להשיג זהות זו, הן ישוו עצמן לנשים אחרות. הזהות החברתית מתפתחת גם ביחס למטלות בעבודה ובבית. הזהות החברתית של אישה עובדת תהיה שונה מזו של אישה שאינה עובדת מחוץ לבית אלא מטפלת בילדיה. חיבור הנשים לקבוצת החברות הישראליות הינו משמעותי יותר לנשים שאינן עובדות. על-פי גוטליב (Gottlieb, 2002), זהות מגדרית תלויה בזמן ובמרחב. המגדר מעוצב על סמך הסביבה בה אנו חיים ואיבוד מעמדן של הנשים כמפרנסות, מחזק את מעמדן בספרה הביתית כרעיות ואמהות, כלומר, הסביבה החדשה מעצבת מחדש את זהותן ביחס לציפיות החברה לתפקידן החדש.

הישראליות שהגיעו לבריסל בעקבות עבודתם של בני זוגן, איבדו את הזהות המקצועית שלהן ודווחו על הרצון שלהן להיות בבית עם הילדים, ולוודא שהילדים מסתגלים לסביבה החדשה. ברוב המקרים, רק לאחר שהן חשות שמשפחתן הסתגלה למקום החדש, הן מחפשות לעצמן עיסוק כלשהו.

כאשר אישה מגדירה עצמה בצורה כלשהי, ומשייכת עצמה לקבוצה מסוימת, היא מאבדת את הייחודיות שלה ומתחילה להתנהג, להתלבש ולדבר בהתאם לנהוג בקבוצה אליה

היא משתייכת כעת (Marshall & al., 1989). בבריסל, הנשיות הישראליות המחוספסות משהו, מפנה עצמה לנשיות אירופאיות. באופן כללי, הנשים מתלבשות בצורה אירופאית יותר ושמות יותר דגש על הופעתן החיצונית.

דורית, בת 38, אם לארבעה ילדים:

כשראיתי את הנשים בקלאב, איך הן עומדות עם חזיה ותחתונים תואמים, זה עשה לי חשק גם להיות כמותן. בסך הכל, פה זה גם אפשרי, זה לא יקר כמו בארץ [...]

לימור:

הייתי רוצה להרגיש יותר אישה [...] איפשהו בין בית, עבודה ילדים הייתי צריכה לוותר על הזמן של להיות אישה. הייתי מאוד רוצה להשקיע יותר בעצמי. לטפל בעצמי. הייתי רוצה לעשות מניקור, טיפול פנים, הייתי רוצה להיראות נאה יותר.

אימהות

אחד המאפיינים של הנשיות היא האימהות. הנשים הישראליות מבטאות, ברוב המקרים, "אימהות אינטנסיבית" (Intensive parenting) (Cheal, 2002). הישראליות מרגישות שבעצם המעבר הן עשו עוול מסוים לילדיהן. הביטוי לכך הוא עשייה מקסימלית למען הילדים עד כדי ביטול צרכיה של האישה עצמה. לדוגמה, נשים רבות מרגישות, במיוחד בתקופה הראשונה לבואן, את הצורך להשקיע בהתאקלמות של משפחתן בבריסל. הן עסוקות בחיבור הילדים למסגרות חינוכיות, במציאת חברים לקן המשפחתי, מטפלות בסידורים הרשמיים מול המוסדות הבלגיים ועוד. עשייה זו מונעת מהן להתפתח באופן אישי. כאשר האישה מרגישה שהמשפחה מעורה מספיק, היא מחפשת אפיקים למימוש עצמי. יש נשים שבוחרות עיסוק כלשהו כגון לימודי שפות, עבודה, לימודי אפייה או שוקולד. בחיפוש אחר המימוש העצמי, הנשים מבטאות תחושת משבר, ריקנות ופעמים רבות גם תחושה קשה על החיים בבלגיה. שיל (Cheal, 2002) טוען שנשים וגברים תופסים באופן שונה את תרומתם ואת אחריותם למשפחה. גברים רואים ביציאתם לעבודה כמספקת את הצרכים הכלכליים של המשפחה. עבורם, קידום משמעותו יותר כסף לצורכי כלכלת המשפחה. נשים, באופן כללי, מעדיפות עבודה שאינה תובענית במיוחד ושאינה דורשת שהייה של שעות רבות מחוץ לבית. בדוגמה שנותן שיל מ-West Haven הוא מסביר את מעורבותן של הנשים בקהילה (Cheal, 2002: 40). בבריסל, אין קהילה פורמלית, אך ניתן לראות מעורבות של הנשים בקבוצות חברתיות משמעותיות או בהתנדבותן בבית הישראלי. הן אלו שמארגנות אירועים כגון חגיגת ימי הולדת במשותף, חגיגת חגים משותפת, מסיבות מבוגרים, ארגון טיולים משפחתיים, ערבי תרבות, הרצאות סלון ועוד כהנה וכהנה פעילויות. הישראליות לא יהיו מעורבות בדרך כלל במסגרות בלגיות או יהודיות.

באופן כללי, מחקרים מדברים על קשייה של האישה לעבוד מחוץ לבית ולגדל ילדים (Hochschild & Machung, 1989) ועל כך שאמהות לילדים קטנים מתמודדות עם קושי ריאלי לחזור לשוק העבודה (Grossman & al., 1990). גרוסמן מסבירה שהחזרה לעבודה קשורה גם במאפיינים אישיים כמו האם האישה היא אשת קריירה או לא, וביילי (Bailey, 2000) טוענת שאמהות נוטות פחות לפתח קריירה. הנשים מחוברות יותר לספרה הביתית ועושות את מרב המטלות הביתיות (Lev Ari, 2008). נשים הנוסעות לשליחות בעקבות בני זוגן, ברוב המקרים אינן צריכות לעבוד, ובמצב זה הבחירה בין הספרה הביתית לקריירה נעשית קלה יותר. הלחצים

החברתיים להישאר עם הילדים בבית מצד אחד, והלחצים האישיים להתקדם ולהתפתח בעבודה מצד שני, מאפשרים קבלת החלטה נוחה יותר בהגירה, ולמעשה, דחיית קבלת ההחלטה.

הישראליות שרואינו למחקר, בטאו צורך להקדיש את התקופה הראשונה להגעתן להתאקלמות המשפחה במקום. זמן מה אחר כך, בדרך כלל לקראת השנה השנייה, הן מתחילות לחפש לעצמן תעסוקה. הנשים העובדות בוחרות עבודות נוחות עם לוח זמנים גמיש, כגון עבודה במוסדות ישראליים או יהודיים בהם יש חופשות בחגי ישראל, ואחרות בוחרות בהוראה.

זהות הישראלית וזהות היהודית של האמהות מעלות התמודדויות עם חששות מול האוכלוסיה הכללית בבריסל. יש החוששות שיראו שהבנים נימולו ולכן "מסתירים טוב טוב כשהולכים לברכה".

כך לדוגמה שרון, בת 43, אם לשלושה בנים:

אני פוחדת פה. אני ממש פוחדת מאנטישמיות! את יודעת, כשאני הולכת עם הבנים לברכה אני מכסה אותם במגבת, שלא יראו שהם יהודים.

בתקופות של מתח, הורים מלמדים את ילדיהם לא לדבר עברית בפרהסיה. מעבר לזה, לגבי עצמן, כאשר הן נשאלות למוצאן, בהתחלה יש חשש אך הן יאמרו שהן ישראליות לאחר שיחה קלה עם בן שיחן. דליה:

כשאני פוגשת אדם זר והוא שואל אותי "מאיפה את", לוקח לי כמה שניות לענות לו. תמיד יש לי חשש שיש לו תפיסה מעוותת על ישראל והישראלים. זה מרתיע. זה מרתיע אותי.

"להיות אישה של..."

חלק מהנשים הישראליות מגיעות לבלגיה בעקבות עבודתן של בני זוגן. במקרים רבים הן "מקריבות" את הקריירה שלהן למען זו של בני הזוג. בבלגיה הן מגיעות לריק, תחושת ריקנות שמתחדדת במיוחד לאחר תקופת הסתגלות בה השקיעו את מרצן בבניית הקשרים וחיזוק הכישורים של בני משפחתן במקום החדש. הישראליות רואות עצמן שותפות להצלחתן של בן הזוג בעבודה, והן מתארות את התרומה שלהן בהשקעה בגידול הילדים ובטיפול הבית. גם בויס (Buijs, 1993) מתארת את חשיבות התמיכה של הנשים המהגרות בבני זוגן.

יעל מתארת את השותפות שלה בהצלחתו של בן זוגה:

מראינת: האם את מרגישה שיש לך חלק בהצלחה המקצועית של בעלך? יעל: כן בטח! בלעדיי הוא לא היה יכול להשיג מה שהשיג. נתתי את הגב שלי להצלחה שלו אבל עשיתי זאת כי רציתי. אף אחד לא הכריח אותי. אני גאה ששחררתי אותו מהמטלות היומיומיות כדי שהוא יוכל לפתח את ההצלחה שלו. זוהי הצלחה של המשפחה. אחרי הכל, כולנו נהנים מההצלחה שלו. אין לי בעיה להיות האישה של.

גם אלה, בת 40, מייחסת את השותפות שלה בהצלחת בן זוגה באופן דומה:

אני לוקחת את הטיפול בבית על עצמי. הוא לא מתעסק עם הילדים, חוגים, חברים [...] הכל אני עושה. הוא באמת פנוי לעבוד.

אורלי, בת 41, גרה בבלגיה עם ארבעת ילדיה בעוד שבעלה עובד בגרמניה:

אני [...] כן, אבל לא הייתי לוקחת קרדיט גדול כאן. כן אני אגיד לך למה. אני חושבת שבעלי בהחלט פנוי להתרכז בעבודה. בבית יש שקט יחסי שיכול לשחרר אותו מלהרגיש אחראי [...] ביום יום אני זו שמתחזקת את הבית, את המשפחה והוא בהחלט פנוי להתרכז בעבודה. אני חושבת שהוא, באופן אישי, יש לו יכולות ברורות להתרכז ולקחת מעצמו את מה שהעבודה דורשת. אני חושבת שהחלק שלו גדול בהצלחה שלו.

רינת רואה את מקומה של האישה במשפחה כמרכזי מאוד:

המקום של האישה במשפחה הוא מאוד מרכזי [...] בגלות, הבעל מתחיל עבודה חדשה וזה לא חשוב אם זה באותה חברה בה עבד קודם או לא או כמה היה מוכן לזה [...] זה חדש ויש לו לחצים, יש לו לחצים בעבודה. לילדים יש לחצים בבית הספר. אינטגרציה מאוד קשה. זה לא משנה מה הגיל של הילדים. זה מתחיל בשפה החדשה ונמשך ביחסים חברתיים [...] האישה מוצאת את עצמה (א) היא לא עובדת ולכן איננה שותפה שווה; (ב) מאחר שהיא לא עובדת מצפים ממנה לעשות יותר "אבל את לא עובדת [...] יש לך את כל היום [...]" במקרה שלי הפכתי להיות עקרת בית.

דליה, בת 38:

מראיית: את חושבת שיש לך חלק בהצלחה המקצועית של בעלך? דליה: אני מאמינה שכן. בלי להשתחצן [...] ברגע שבעלי יודע שהבית רגוע ומתפקד והעורף שלו שמור, ואין בעיות ולחצים בעורף, בחזית הוא מתפקד כמו שצריך. אני חושבת שזה מאוד משפיע ברמה הכללית אצל גברים [...] אני רואה מהצד גברים שהבית לא מתפקד כמו שצריך: לאישה קשה, היא ממורמרת, מתלוננת, נזקקת [...] קשה לו בעבודה. זה מגיע על חשבון.

רינה, בת 35, מתארת תמיכה נפשית יותר:

לפעמים הוא חוזר מבולבל ועצבני וזה [...] אני אומרת לו טוב, נשכיב את הילדים ותשתף ותספר. והוא באמת משתף ומספר ואני לפעמים חושבת בקול רם 'מה שנקרא'. ואומרת לו תעשה ככה או תנסה ככה. ולפעמים הוא אומר לי אני אנסה וזה רעיון טוב או לא חשבתי על זה [...] לפעמים בעצם זה שאני כאן ואני מקשיבה ואני שואלת אותו שאלות והוא נפתח והוא נרגע, אז הוא מתרכז ולא נכנס לכל הזה [...] ובעצם הוא מצליח. כך שבאופן עקיף יש לי חלק בהצלחה שלו. והוא לא מפסיק להגיד לי כל הזמן, לאחרונה שהוא גדל בעסק שלו, הוא אמר "יו שתהיי בריאה שתדעי לך זה בזכותך [...] את מאפשרת לי. את בוטחת בי, את מאפשרת לי".

"אם לא הייתי רוצה, לא היינו פה"...

תהליך קבלת ההחלטה להגר מלווה בדיונים בין בני הזוג. הנשים איתן שוחחתי, נוטות להפגין את כוחן ואת מקומן בתהליך קבלת ההחלטות. הן מאמינות שההחלטה להגר או אף להשאר בבריסק הינה שלהן. חלק מזה נובע ממעמדן כמחוסרות עבודה וערעור זהותן המקצועית, מצב אליו הגיעו בעקבות ההגירה. מאחר שהבית הפך למקומן הכמעט אולטימטיבי, הן מנסות להחזיר לעצמן חלק מהמעמד, האמתי או המדומה, של בעלת הכוח והאמירה בספרה הביתית. חלק אחר נובע מאמירותיו של הגבר בדבר יכולת ההחלטה שלהן בנושא.

דורית מתארת את תהליך קבלת ההחלטות. היא טוענת שההחלטה, בסופו של דבר, הייתה הדדית. עם זאת בדבריה ניתן לשמוע שגם אם ההחלטה היתה הדדית, עדיין ההחלטה הסופית היתה שלה.

הוא גם רצה. הוא כחוויה רצה לנסוע ולקחת את הילדים. במשך הרבה שנים עמדה האפשרות הזו בפתח. הוא עבד הרבה שנים בחברה בין-לאומית ואני זו שעצרתי את זה כל הזמן משני טעמים עיקריים. האחד, הידיעה שזה יפגע בחיים המקצועיים שלי ולא

רק [...] זה גם ינתק אותי מדברים שאני קשורה אליהם. וגם החשש מפני המאמץ, המעבר. אני הייתי מאוד מודעת לרווח אבל גם למחיר. גם בגלל הידע המקצועי וגם הידע האישי שלי, מהחווייה שלי. חווית ההגירה שלי היתה חוייה סך הכל חיובית. אני סיפור מוצלח. יחד עם זה [...] מוצלח מוצלח וקשה. אז אני די הרבה זמן ככה שמת מעצורים. ובעלי במשך ארבע שנים אנחנו גרנו בארץ והוא היה על הקו. עד שהגענו להחלטה משותפת [...] את העיתוי אני בהחלט בחרתי [...]

קרן:

לקח לי הרבה זמן להחליט. הוא היה פה שנה לפני [...] היה לי קשה להחליט.

לעומת קרן, יעל רצתה להגיע לבריסל. יעל ראתה במעבר אפשרות להתפתחות כלכלית. חשוב לציין שיעל כילדה גרה במקומות שונים בעולם בשל עבודתו של אביה:

למה רציתי לבוא לפה? ראיתי בזה חוויה. ראיתי בזה אפשרות להתפתח כלכלית. ראיתי בזה הזדמנות לבעלי להתפתח כלכלית [...] אני תומכת בו ולכן אני הולכת לאן שהוא הולך. זהו זה. זה בעיקר הקריירה שלו, החוויה שלנו. אמרנו שזה היה גם עיתוי מתאים לעזוב. אחר כך, כשהילדים יהיו יותר גדולים, לא נוכל לעשות את זה.

מסקנות

מאמר זה מלמד על חוויית ההגירה של נשים ישראליות לבריסל. הנשים תיארו את חווית ההגירה ואת חייהן בבריסל מנקודת מבטן. בקרב הישראליות המהגרות למקום מגורים חדש, חוויית ההגירה משאירה חותם על עיצוב זהותן. המאמר דן בזהויות דומיננטיות בחייה של המהגרת, וכיצד ההגעה לבריסל משפיעה על זהויות אלה. מאמר זה דן בהרחבה במכניזם התומך בעיצוב זהויות אלה – "הבועה הישראלית".

חוויית ההגירה מחזקת את הזהות הלאומית הישראלית, וההווייה הישראלית הופכת מרכזית מאוד. רוב הנשים הישראליות (10 מתוך 15) ראו בזהות הלאומית שלהן "ישראלית" כזהות הראשונה והעיקרית. כפי שתיאר שיל (Cheal, 2002), למשפחות יש צורך חזק ביצירת רשתות חברתיות לתמיכה, לכן הנשים הישראליות יוצרות רשתות חברתיות כאלה בבועה ישראלית. הישראליות בבריסל מדווחות על קושי ביצירת קשרים משמעותיים עם היהודים המקומיים, ובכך ממצאי מחקר זה תומכים בממצאי מחקרים אחרים (Brent, 2009; Rucker, 2008; Lev Ari, 2008; Ilani, 2008) הטוענים גם הם שהישראלים המהגרים לארצות שונות, לא מרגישים חלק מהקהילה היהודית המקומית. ברנט (Brent, 2009) מצא שהישראלים מדווחים יותר על מחסומים ביחסיהם עם הקנדים ובכלל זה עם הקנדים היהודים, על יחסים אמביוולנטיים עם הקהילה היהודית, ועל היעדר תחושה של קבלה אמיתית. היהודיות הבלגיות מתארות את הקבוצה היהודית כקבוצה סגורה שלא מאפשרת את קבלתן אליה. הישראלים הנמצאים בבריסל לתקופה ארוכה, כגון אלה הנשואים לבלגים, יחפשו קשרים משמעותיים עם ישראלים אחרים במצב דומה.

ככלל, הקהילה היהודית שונה מהקבוצה הישראלית. היא אינה יכולה להוות 'קבוצה מארחת קרובה' (Proximal Host), השיח בקרב חבריה הוא ברובו שיח על השואה ותוצאותיה. זהו הקול שנשמע ברדיו יודאיקה, בשיח ובנאומים הנישאים באירועים שונים. היהודים הבלגים חיים בבלגיה ויוצרים את חייהם במקום על הריסות הקהילה שנדרשה להתפנות על-ידי הנאצים. ניצולי שואה רבים בנו את חייהם מחדש בבלגיה במקום ההרס והחורבן, וגם הדורות הבאים המתגוררים בבלגיה משמרים את האתוס של השואה. בבתי הספר עוסקים רבות בנושא,

תלמידים נוסעים לטקסים שונים בבלגיה, בבתי הספר התיכוניים כל התלמידים נוסעים לפולין, תנועות הנוער משתתפות בטקס הרשמי בדוסאן, מכלן ועוד. השיח של הישראלים, לעומת זאת, הוא שיח שונה. שיח של בנייה, של יצירה עם אוריינטציה לעתיד כאשר עתידם של רוב הישראלים שרואיניו למחקר הוא בישראל. הישראלים מדברים תמיד על חזרה לישראל גם אם לא תמיד מציינים פרק זמן ברור ומוגדר.

פד'רסטון (Featherstone, 2000: 61) מצא שהמהגרים החדשים הם יותר רב-ממדיים ופחות שורשיים בתרבות המקור. מחקר זה טוען שהישראלים מאוד שורשיים, למדינת ישראל שמור מקום חשוב מאוד בזהותם של המהגרים, והם מרגישים מחויבות גדולה מאוד למדינה. הישראליות נשאלו לגבי השירות הצבאי של ילדיהן, האם יישארו בבלגיה כשילדיהן יגיעו לגיל הגיוס לצבא. עבור הישראליות הנמצאות בבלגיה לזמן מוגבל לא הייתה כלל התלבטות בנושא. הישראליות הנשואות לבלגים דברו על קשיים אך לא שללו לחלוטין את האפשרות. היהודיות הבלגיות לא ראו מצב זה כאידאלי.

כפי שמתואר במאמר של פרלו (Frello, 2008) על היכולות הטכנולוגיות המאפשרות חיים במקום אחר, גם הישראלים מתחברים אל "המקום האחר" על-ידי כך שהם שומרים על קשר עם הבית באמצעות צפייה בטלוויזיה ישראלית דרך האינטרנט, בקניית מוצרים ישראליים, בהאזנה למוזיקה ישראלית, ובקריאת ספרות ישראלית.

ההגעה לבריסל, ברוב המקרים, נוטלת מהאישה את זהותה המקצועית ותחת זאת היא מוצאת את מקומה בספרה הביתית, לוקחת על עצמה את תפקיד האם והרעה ומעצימה את מקומה בבית. היא מייחסת את התאקלמות משפחתה להתאקלמות שלה עצמה בחברה, בעיקר זו הישראלית. הנשים דווחו על השותפות בהצלחת בני זוגן בעיקר באמצעות לקיחת כל התחום הביתי לטיפולן. ממצאים אלה תומכים בממצאי מחקרים אחרים על הגירת נשים (Buijs, 1993; Tastsiglou, 2006).

מקומה המרכזי בספרה הביתית מחזיר את האישה ליהדות, ובחיפוש אחר המוכר, היא מחזקת את הקשר של משפחתה עם היהדות ועם המסורת היהודית. אין בחיפוש זה מגמה של התחזקות דתית, אלא ביטוי לצורך להתחבר למוכר ולהרגיש שייכת. קשר זה עם היהדות לא בהכרח קושר אותה עם הקהילה היהודית, וגם לבתי הכנסת, ילכו הישראלים עם ישראלים אחרים. הנשים מדווחות על הדלקת נרות, חגיגת החגים עם חברים וכיוצ"ב.

ההגירה מחזקת את הזהות האמהית בכך שהאם נתונה כולה להתאקלמות משפחתה במקום החדש. הנשים מבטלות את מימושן העצמי עד לשלב בו הן מרגישות שמשפחתן התאקלמה. על מנת להאיץ את תהליך ההתאקלמות, מתחברות הישראליות עם ישראלים אחרים, דבר שמאפשר מעבר קל יותר למקום החדש, ומאחר שהן מודעות לזמניותן של המצב, האילוץ להתמקד בספרה הביתית מתקבל אצלן ללא קונפליקטים.

מאמר זה מאפשר הצצה לחייהן של הישראליות בבריסל ולמידה על חוויות ההגירה של נשים העוזבות את ישראל בעקבות בני זוגן והשפעתה על זהותן. יריעת מחקר רחבה יותר ומעניינת היא השוואה של הקהילה היהודית בבריסל עם זו באנטוורפן בשל האופי השונה של שתי הקהילות.

הערה

1. מיזוג של השקפות עולם שונות לשלמות אחת.

רשימה ביבליוגרפית

- ליפקין, א', ושרעבי ר' (2012). כן אני יכולה יותר: פרוייקט העצמה של נשים יוצאות אתיופיה. סוגיות חברתיות בישראל 13: 86-110.
- מלכה, ו', וקמה ע' (2011). חבל טבור שאי אפשר לחתוך: תקשורת ישראלית כמתחזקת זהות של ישראלים מהגרים בארצות הברית. מסגרות מדיה, 7.
- שרעבי, ר' (2005). קונפליקט ופשרה בהתמודדות נשים יוצאות תימן עם מסגרת סוציאליסטית. בתוך ט' כהן, וש' רגב (עורכים), *אישה במזרח אישה במזרח* (עמ' 207-231). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- Abdulrahim, D. (1993). Defining Gender in a Second Exile: Palestinian Women in West Berlin. In G. Buijs (ed.), *Migrant Women, Crossing Boundaries and Changing Identities*. Oxford: BERG. Providence
- Bailey, L. (2000). Bridging Home and Work in the Transition to Motherhood - a Discursive Study. *The European Journal of Women's Studies*, 7, 53-70. London: Sage.
- Baker, D. (1989). Social Identity in the Transition to Motherhood. In S. Skevington & D. Baker (eds.), *The Social Identity of Women* (84 -105). London: Sage.
- Bhabha, H.K. (1996). Cultures in Between. In S. Hall & P. du Gay (eds.), *Questions on Cultural Identity* (53-60). London: Sage. 53-60
- Bielby, W.T. & Bielby D.D. (1992). I will follow him: Family Ties, Gender-Role Beliefs and Reluctance to relocate for a better job. *American Journal of Sociology*. 97(5), 1241-1267.
- Brent, D.H. (2009). Identity and Integration among Israelis Migrants in Canada. *Master of Art*, the Faculty of Graduate Studies, the University of British Columbia, Vancouver, Canada.
- Buijs, G. (1993). Introduction. In G. Buijs (ed.), *Migrant Women, Crossing Boundaries and Changing Identities*. Oxford: Berg Providence.
- Cheal, D. (2002). *Sociology of Family Life*. New York: Palgrave.
- Comer, L. (1987). Monogamy, Marriage and economic dependence. In E. Whitelegg & M. Arnot (Eds.), *The changing experience of women*. Oxford: Blackwell.
- Cresswell, T. (2006). *On the move: Mobility in the modern western world*. New- York, London: Routledge.
- D'Andrade, R. (1995). Moral Models in Anthropology. *Current Anthropology*, 36 (3), 399- 408.
- Doosje, B., Ellemers, N. & Spears R. (2000). Commitment and Intergroup Behaviour. In B. Doosje, N. Ellemers, & R. Spears (eds.), *Social Identity*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Easthope, H. (2009). Fixed Identities in a Mobile World? The relationship between Mobility, Place and Identity. *Identities: Global studies in Culture and Powe*, 1, 61-82.
- Favell, A., Feldblum, M. & Smith, M.P. (2007). Symposium: Mobility and Migration. The human face of Global Migration: a Research Agenda. *Society*, 44(2). 15-25.
- Featherstone, M. (2000). Public Life, Information Technology and the Global City: new Possibilities for Citizenship and Identity Formation. In E.D. Joseph (ed.), *Identity and the Social Change*. USA New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ferro, A. (2006). Desired Mobility or satisfied immobility? Migratory Aspirations among Knowledge workers. *Journal of Education and work*, 19(2), 171-200.
- Frello, B. (2008). Towards a Discursive Alaytics of Movement on the making and unmaking of movement as an object of Knowledge. *Mobilties*, 3(1), 25-50.

- Geoffroy, C. (2007). Mobile contexts/ Immobile Culture. *Language and Intercultural Communication*, 7(4), 279-290.
- Gerson, K. (1987). What do Women Want from Men? Men's influence on women's work and family choices. In M. Kimmel (ed.), *New directions in research on men and masculinity* (115-129). Newbury Park, Beverly Hills, London, New Delhi: Sage.
- Gordon, E. & Jones M. (1987). *Portable roots: Voices of expatriate wives*. Presses interuniversitaires Europeennes.
- Gottlieb, A. (2002). Interpreting Gender and sexuality: Approaches from Cultural Anthropology. In J. MacClancy (ed.), *Exotic No more- Anthropology on the front Lines* (167-189). Chicago and London: University of Chicago press.
- Grossman, H.Y. & Chester N.L (Eds.) (1990). *The Experience and the Meaning of Work in Womens' Lives*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers
- Hannam, K., Sheller M. & Urry J. (Eds.) (2006). Editorial: Nobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities* 1(1), 1-22.
- Hochschild, A. & Machung A. (1989). *The Second Shift. Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Avon Books.
- Ilani, O. (2008). Rejoining the Diaspora, Israelis Expatriates: A new Kind of Jew. *Haaretz* 21.2.2008.
- Lev Ari, L. (2008). *The American Dream – For Men Only? Gender, Immigration and the Assimilation of Israelis in the United States*. El Paso: LFB Scholarly Publishing LLC
- Marshall, H. & Wetherell M. (1989). Ch. 6: Talking about Career and Gender Identity. In S. Skevington & D. Baker (Eds.), *The Social Identity of Women*. London: Sage.
- Oreck, A. (2011). The Virtual Jewish History Tour- Belgium. Jewish Virtual Library; the American-Israeli Cooperative Enterprise, *Jewish Virtual Library*, available <http://dev.jewishvirtuallibrary.org/items/3297.html> (last accessed on 2 September 2011)
- Peirano, M.G.S. (1998). When Anthropology is at home: The Different Contexts of a single Discipline. *Annual Review of Anthropology*, 27, 105-128.
- Rocker, S. (2008). Expate and Excluded, Israelis in the UK. *The Jewish Chronicle*. Available: <http://website.thejc.com/home.aspx> (last seen on Thursday 23 February 2012).
- Scheper-Hughes, N. (1995). The Primacy of the Ethical Propositions for a Militant Anthropology. *Current Anthropology*, 36(3), 409-440.
- Scrinzi, F. (2003). The globalization of domestic work: women migrants and neo-domesticity. In J. Freedman (ed.), *Gender and insecurity migrant women in Europe*. England: Ashgate.
- Skevington, S. (1989). A Place for Emotions in Social Identity Theory. In S. Skevington & D. Baker (Eds.), *The Social Identity of Women*. London: Sage.
- Tastsglou, E. (2006). Gender Migration and Citizenship: Immigrant Women and the Politics of Belonging in the Canadian Maritimes. In A. Dobrowolski & E. Tastsglou (Eds.), *Women Migration and Citizenship- Making Local, National and Transnational Connections*, (201-230). USA: Ashgate.
- Umut, E. (2003). The politics of Identity and Community: Migrant women from Turkey in Germany. In J. Freedman (ed.), *Gender and Insecurity Migrant women in Europe*. England: Ashgate.
- Wade, J.E. (1984). Role Bouderies and Paying Back : switching Hates in Participant Observation. *Anthropology and Education Quarterly: Research Dilemmas in Administration and Policy Settings*, 15(3), 211-224.
- Waterston, A. (2005). Bringing the past into the Present: Family Narrative of Holocaust, Exile and Diaspora: The Story of my Story: An Anthropology of Violence, Dispossession and Diaspora. *Anthropological Quarterly*, 78(1), 43-61.

- Wilding, R. (2007). Transnational Ethnographies and Anthropological Imagining of Migrancy. *Journal of ethnic and Migration studies*, 33(2), 331- 348.
- Williams, J. (2000). *Unbending Gender- Why Family and work conflict and what to do about it*. Oxford: Oxford University Press.

Which Group Do I Belong To? The Bubble Effect: Experiences of Israeli and Jewish Women Living in Brussels

Efrat Tzadik

Abstract

The recent social-science literature lavishes documentation on matters of social identity and sense of belonging (e.g., Stuart Hall, 1997). At times of social change, people question their identity all the more and, in some cases, opt to reconstruct their identity. When people switch countries and cultures, their sense of belonging is no longer stable. To restabilize it, they seek a proximal host group (Lev-Ari, 2008) and familiar surroundings.

This article discusses the identity of Israeli women who emigrated to Belgium and the changes that occurred in their identities in various aspects of life in relation to the change of life they underwent. Migrant women face new challenges and existential questions. Observing the mechanisms that they use to cope with these changes, we find an intriguing phenomenon: the creation of “bubbles.” To understand this coping mechanism, the article focuses on the relationship between the Jewish community of Brussels and a group of Israelis who moved to Brussels for a short time (expatriate Israelis) or for the long term (women who marry Belgian men). The article examines the impact of religious identity (Jewish) and national identity (Israeli) on the émigrés’ sense of belonging, integration, and assimilation, on the one hand, and the influence of mobility on their identity and belonging, on the other hand. It also discusses questions of belonging within the Brussels Jewish community.

The article highlights the integration of various cultural groups into other cultural subgroups that have a longer history in Belgium, e.g., the integration of Israeli women into the local Jewish community and the integration of Jewish women into the general community. It underlines gender and identities as factors that influence integration at both these levels.

The core of the research is a field study of the Israeli-Jewish community in Belgium and specifically that in Brussels. Although in-depth interviews were carried out, the actual research was completed through participatory observation and is based on life stories. As this is anthropological research, these stories detail the dynamism of life to which the women are exposed and stress the process of coping with questions of identity.

Where we had expected to find a proximal host group, we actually found different social networks. We also discovered a social and a definitional distinction between the two groups studied: Belgian Jews live within their groups and exhibit mild social segregation from general Belgian society. Israelis are separated from the rest of the Jewish community for several reasons, and the separation persists in the second generation. One of the most meaningful findings is that this separation is related to the society’s functional ethos. Israel figures very importantly in the life of both groups of subjects. However, where Israelis see Israel as their home and feel that they belong mainly to other Israeli groups, Belgian Jews relate more to the Jewish community. They show no clear penchant for emigration to Israel even though more and more families have been making this move in recent last years.

The article contemplates the impact of Judaism on the sense of belonging. For Belgian Jewish group, Jewishness is the primary identity, i.e., they feel they are Jewish before any other identities. Their Jewish identity is strong and very meaningful for them; they feel they are part of the Jewish community and of Jewish history. Thus, by implication, real integration in the broad sense of the term does not take place. Jews work in and use the services of general society but remain firmly within the Jewish community, directing their sense of belonging to this community rather than to the Belgian state. Israelis, in turn, do not integrate socially into the Jewish community of Brussels; generally speaking, they do not feel part of it and seek meaningful relationships with other Israelis.

The two groups' sense of togetherness reflects the impact of the general European attitude toward Israel. Demonstrations and anti-Semitic incidents and discourses bring the community together. People participate in gatherings to declare their belonging.

According to Ilani (2008), Israeli identity in the Diaspora fades with time. The study examines this point closely, showing that Israeli identity is much more pronounced in relations with the local Jewish community than in relations with the local Belgian community. By positioning themselves in an Israeli bubble and participating in events, attending social gatherings, maintaining close social relations with other Israelis, speaking Hebrew at home, and consuming Israeli media, the émigrés reinforce their Israeli identity. These are probably the most important reasons for their self-imposed segregation from the Belgian Jewish community.

One consequence of emigration for women is disengagement from the public domain and the workplace and return to the domestic sphere. The role that the Israeli emigrée women assume there brings them back to Judaism in a search for the familiar. This, however, does not necessarily mean the strengthening of religious practices; instead, it reflects the women's tendency to search for a sense of belonging.

נשים יהודיות סוריות במקסיקו סיטי: מהגירה לאתגרים בני-זמננו

פולט קרשנוביץ' שוסטר

תקציר

מאמר זה מתמקד בהגירת יהודים מסוריה למקסיקו סיטי, תוך דגש מיוחד על תפקידיהן וחוויותיהן של נשים. המאמר בוחן את גלי ההגירה הראשונים למקסיקו סיטי בשנים 1878-1950, ואת השלכות המודרניזציה אז ובקהילה היהודית בת-זמננו. הוא בוחן את מעמד הנשים בקהילה, את ביטויי המסורת לעומת המודרניות, את מבנה יחסי הכוח ואת האתגרים העיקריים שמולם ניצבו הנשים עם הגעתן למקסיקו ובקהילתן העכשווית. הנתונים נאספו ממקורות ארכיוניים, ראיונות, תצפיות וניתוח תכנים. ניתוח הנתונים נערך בגישה השוואתית בפרספקטיבות היסטוריות וטרנס-לאומיות.

מילות מפתח: הגירה, מקסיקו, נשים, יהודיות סוריות, מסורת ומודרניזציה

*ד"ר פולט קרשנוביץ' שוסטר, האוניברסיטה העברית, ירושלים

הקדמה

ההיבט המגדרי של ההגירה זכה לתשומת לב רצינית רק בעשור האחרון. כמו כן גובר כעת העניין בחוויותיהן השונות של המהגרות, תנאי ההגירה השונים שלהן, וקבלת הפנים השונה להן נחשפות במדינות שאליהן הן מהגרות. המאמר בוחן את מעמד הנשים בקהילה, את המסורת לעומת המודרניות, את מבנה יחסי הכוח ואת האתגרים העיקריים שמולם ניצבו הנשים עם הגעתן ובקהילתן העכשווית.

החלק הראשון של המאמר מתמקד בהגירה היהודית מסוריה למקסיקו סיטי, בקליטה ובשינויים סוציו-תרבותיים, תוך דגש מיוחד על תפקידיהן וחוויותיהן של נשים. המאמר בוחן את גלי ההגירה הראשונים למקסיקו סיטי בשנים 1878-1950. נבחנים גם גלי הגירה אחרים ומגמות אחרות, אך אלה נותרו מחוץ לטווח מחקר זה. חלקו השני של המאמר מוקדש להצגת דיוקנה של הקהילה היהודית בת-זמננו במקסיקו.

סקירת ספרות

סקירת ספרות זו הינה תקציר של כמה מהמקורות ששימשו בכתיבת מאמר זה. מאמרים איכותניים וכמותיים לא מעטים נכתבו בנושא הקהילה היהודית במקסיקו, אולם כמעט לא נחקר בהם לעומק חלקן של הנשים בקבוצות השונות.

הקהילות היהודיות הסוריות, הספרדיות והאשכנזיות במקסיקו סיטי, יזמו מחקרים שנועדו לשימור שורשיהן התרבותיים והדתיים. מרכז המחקר והתיעוד שהוקם על-ידי הקהילה האשכנזית בשנות התשעים המוקדמות סיפק מסד למחקרים ושימור מסמכים שמקורם במוסדות הקהילתיים השונים. המחקר האקדמי הראשון שעסק ביהודי מקסיקו (Harris, 1907) בוצע בתחילת העשור הראשון של המאה העשרים ובו מוצגות דעותיו של המחבר. אולם, השיח בנוגע ליהודי מקסיקו כמעט ולא היה קיים עד שנות השבעים. עבודתו פורצת הדרך של סורסקי (Sourasky, 1965), עבודות הדוקטורט של קראוזה (Krause, 1970) ושל לסר (Lesser, 1973) והתזה של סליקסון ברנפלד (Seligson Berenfeld, 1973), מתמקדות כולן בקהילה היהודית במקסיקו. אך הן לא דנות באופן משמעותי בתפקיד הנשים או ביהודים ממוצא סורי.

מאמצים משמעותיים לבחון את השורשים ההיסטוריים של קהילות אלו נעשו בשנות השמונים המאוחרות ושנות התשעים של המאה העשרים. עבודתה של ליברנט (Bokser de Liwerant, 2001) מספקת דיווח תיאורי מדויק להפליא של חוויות ההגירה היהודית במקסיקו ודנה בקצרה בתפקידן של הנשים. עבודתה של סימט (Cimet, 1997), מחקרה הנרחב של בקל (Gojman de Backal, 1993) ומספר מחקרים קטנים יותר הכלולים ב- Cuadernos de Investigación, בוחנים את הקהילה האשכנזית במקסיקו. סימט (Cimet, 1997) מתארת את המצב במקסיקו בקווי כלליים ומתמקדת בבעיות ההגירה היהודית במאה העשרים תוך תיאור ההתפתחות של מבנה הקהילה האשכנזית. היא חוקרת את התפתחות הקהילה מנקודת מבט אנתרופולוגית של שישה הוגים מרכזיים המשחקים תפקידים ספציפיים כסוכנים חברתיים. בקל (Backal, 1993) מנתחת היבטים שונים של הקהילה האשכנזית במקסיקו מרגע היווצרותה ועד הגיעה למבנה העכשווי שלה. ספרים אלו מעידים על כך שהקהילה היהודית אורגנה בשכבות על בסיס קווים מנחים חילוניים ודתיים והתמודדה עם מורכבות אידאולוגית מרגע הגעתה למקסיקו. אולם מחקרים אלו רק מזכירים בחטף, אם בכלל, את חלקן של הנשים בתהליך זה. מצד שני, עבודתם של דלה-פרגולה ולרנר (Della Pergola & Lerner, 1995) היא מחקר דמוגרפי

מסודר ומדוקדק של הקהילה היהודית במקסיקו. עבודה זו מנתחת היבטים מפורטים של כל המגזרים בקהילה זו ומשווה ביניהם תוך תשומת לב לתפקיד הנשים. מחקר של תיעוד בעל-פה בהנחייתה של בקל (Backal, 1990), מספקת תובנות ייחודיות לגבי הקהילה היהודית במקסיקו באופן כללי, דרך סיפורים אישיים של דמויות מפתח שונות, חלקן נשים. אוסף זה מספק טווח רחב של סיפורים אישיים על החיים בתנאי הגירה שונים.

אף כי הנשים היהודיות הסוריות שיחקו תפקיד פעיל גם בקהילת "מגן דוד" של יוצאי אֶלֶפו וגם בקהילת "הר סיני" של יוצאי דמשק, הן נמצאות בעמדות מוגבלות במישור הציבורי. נוכחותן המצומצמת בעמדות כוח מושרשת בתרבות הפטריארכלית של שתי החברות. קיימים מחקרים העוסקים בפעילויות השונות של שתי הקהילות אבל גם כאן הנשים כמעט ואינן מוזכרות (Hamui Halabe, 1989; 1990; 1997a). מחקרים אלו מתמקדים בהשפעה הכללית של החלבים במקסיקו, אך אינם מתמקדים במעורבותן של הנשים בקהילה מלבד בארגוני צדקה ועזרה הדדית. אוניקל פסחה (Unikel-Fasja, 2002) חקרה את חשיבות החיים הקהילתיים והדת בקהילת "מגן דוד" ועסקה בתפקידן של הנשים ביהדות ובבית הכנסת, אך זה לא נושא עבודתה העיקרי. הפרויקט היחיד שמקדיש שני פרקים לחקר הנשים הוא עבודה שנערכה על-ידי קהילת "הר סיני" ב-2001, ובה מוצגות הדילמות שנשים מתמודדות עימן במסגרת מעורבותן בחינוך ובחיי הקהילה. עבודתו של זנר (Zenner, 2000) היא אחת העבודות המעודכנות ביותר העוסקות בהיסטוריה ובהתפתחותם של יהודים שהיגרו מחלב לארצות הברית, לישראל, למזרח התיכון, לאירופה ולאמריקה הלטינית. חמוי הלב (Hamui Halabe, 1997b) כתבה את אחד המחקרים ההשוואתיים הראשונים העוסקים בקהילה היהודית הלבנונית ובקהילה היהודית הסורית. עבודתה היא נקודת התחלה טובה לניתוח השוואתי, אך פעילויות הנשים לא נחקרה בו באופן מפורט.

עד לאחרונה, כמעט לא נמצאו בספרות ההיסטורית והסוציולוגית מחקרים העוסקים בנשים מהגרות (ראו למשל, Morokvasic 1984; Pedraza 1991; Campani 1995) ובמיוחד בהיבט הנשי של הגירה יהודית (Glenn, 1990; Hyman 1995; Ewen, 1985). רייכמן וסמיונוב (Rajman & Semyonov, 1997) במחקרם על מעורבותן הכלכלית של נשים מהגרות בשוק העבודה הישראלי, מעלים השערות לגבי "החיסרון הכפול" של נשים מהגרות, קודם כל כמהגרות ולאחר מכן כנשים.¹ ניתן ליישם את המונח גם כלפי נשים סוריות שהיגרו למקסיקו. בנוסף לכך, שכתוב הנשים לתוך ההיסטוריה היא מטלה מפרכת שרבים לקחו על עצמם, אך אף אחד לא עשה זאת בנוגע לנשים היהודיות הסוריות במקסיקו. גורמים שונים מנעו את הדיון בנושא זה. אף כי התיעוד הקיים בדרך כלל מציין את חשיבותן של הנשים במגזרים הקהילתיים, הוא מדיר באותה מידה את עבודתן בפועל. הסבר אפשרי להדרה זו בספרות הוא שרוב התיעוד בוצע על-ידי ניתוח "עיוור מגדר", המתבסס על כך שתרומת הנשים היתה שוות ערך ומכאן שהיא דומה לתרומת הגברים. אולם, בהינתן העובדה שבתקופה הזמן הנידונה התקיימו חלוקות תרבותיות משמעותיות על בסיס הבדלי מין, המגרעות של גישה זו מתבהרות מיד.

תרומה צפויה ומחקר עתידי

מחקרנו עוסק בשילוב נשים כ"שחקניות" ראשיות בהיסטוריה ובתהליכים חברתיים עכשוויים. שילוב זה הוא תופעה מאוחרת, במיוחד באמריקה הלטינית, ומקסיקו אינה יוצאת מן הכלל בהקשר זה.

אף כי קיימים מחקרים ומאמרים רבים שנערכו על-ידי נשים יהודיות, לא קיים מחקר אקדמי משמעותי העוסק בנשים יהודיות במקסיקו, אלא רק דיווחים קצרים הכלולים במחקרים גדולים יותר העוסקים בקהילה היהודית. תחום המגדר הוא נושא מחקרי שרק עתה נולד במקסיקו.² המידע שנאסף מה-AGN (הארכיב הכללי הלאומי של מקסיקו) לשימוש באנליזה הנוכחית עבר השוואות בדרכים שונות והמידע שנאסף בראיונות ובשאלונים לא נבחן או השווה למקורות אחרים בעבר. בנוסף לכך, מחקר זה מאיר את ההיסטוריוגרפיה הכללית העוסקת במהגרים ובקהילות מהגרים במקסיקו.

כל מחקר העוסק בקבוצות תרבותיות ייחודיות עשוי לתרום להבנת העם וחיי המשפחתיים והקהילתיים ולהבנת ההקשר המקומי הנתון. מחקר אתנוגרפי העוסק במהגרים יהודים סורים במקסיקו יכול לשפוך אור על סוגי האתגרים היומיומיים הניצבים בפני חברי הקהילה ועל המנגנונים שאותם הם מפתחים כדי להתמודד עם אתגרים אלו בהקשר ההגירה. מחקר זה שואף אפוא להוסיף מידע לגוף הידע הקיים בתחום ההגירה ולימודי המגדר. בנוסף, המחקר עשוי ללמד על מהגרים יהודים סורים במדינות אחרות ועל הגירה והנושאים הקשורים לה ביחס לקבוצות מיעוט אחרות במקסיקו. בדומה למצב בתרבויות רבות אחרות, הסורים נוטים להיעזר במשפחתם המורחבת או בקהילה. מחקרים העוסקים במהגרים מתרבויות אחרות יכולים להעלות את מידת המודעות התרבותית לקבוצות אחרות, כולל לקבוצה המקסיקנית הדומיננטית. ברמה כללית יותר של סדר חברתי, מחקר זה עשוי לסייע להשגת צדק סוציו-פוליטי ושוויון.

שיטת המחקר³

שיטת המחקר כוללת חמישה מקורות מידע עיקריים: (1) חומר ארכיוני; (2) ניתוח תוכן; (3) שאלונים; (4) תצפיות; ו-(5) ראיונות.

חומר ארכיוני

החומר הארכיוני שבו נעשה שימוש נמצא בארכיב הכללי הלאומי של מקסיקו. הנתונים כללו 5,527 כרטיסי כניסת מהגר, 4,486 מתוכם שימשו לבניית בסיס נתונים. על בסיס המודלים שהציעו דלה-פרגולה ולרנר (DellaPergola & Lerner, 1995), זראווי (Zeraoui, 1997) ואלפרו-ולקמפ (Alfaro-Velcamp, 2001), נעשה שימוש במסגרת כרונולוגית שמתחילה ב-1878 ומסתיימת ב-1950. מטרת הניתוח היתה לקבוע את המאפיינים הכלליים של המקרה היהודי-הסורי באמצעות ניתוח המידע שנמצא בכרטיסים אלה, כגון: תאריך לידה, תאריך כניסה, לאום, מוצא, דת, והרכב מגדרי וגילי של המהגרים, במטרה לבחון את נקודות הכניסה ולספק הערכות לגבי גודל הקהילות.

ניתוח תוכן

נעשה שימוש בניתוח תוכן של מקורות ראשוניים, שניוניים ושלישוניים. המקורות הראשוניים כללו כתבי עת, עיתונים ותשדירי חדשות, יומנים אישיים, מכתבים, ספרי זיכרונות, ספרי ביטול, ספרי חשבונות רשמיים ומסמכים מתקופות שונות. המקורות השניוניים כללו ספרות רלוונטית שעוסקת בהיבטים התאורטיים הרחבים יותר, כגון: דת, החיים בעיר, חינוך, פוליטיקה, פעילויות חברתיות ותרבותיות ומאפיינים דמוגרפיים, שכולם השפיעו על הנשים היהודיות הסוריות.

המקורות השלישוניים כללו כלי משאב כגון: אנציקלופדיות, מילונים, מדריכים, אתרים ופורטלים באינטרנט.

שאלונים

חלק מהמידע עבור מאמר זה נשאב משאלונים שחוברו במיוחד עבור עבודת הדוקטורט שלי (Kershenovich, 2010). השאלונים עוסקים במניעי הקריירה של הנשים, וכן במחויבותן להשתתפות בכוח העבודה ותפקידיהן בו, הסידורים המשפחתיים, האפליה המגדרית, ומידע דמוגרפי אישי כגון: מעמד כלכלי כללי, טיפול בילדים, עזרה במשק הבית וכו'. בתקופה שבין ספטמבר 2003 ועד פברואר 2005 חולקו 516 שאלונים, אך רק 43% מהם הוחזרו. מרבית השאלונים נכתבו בספרדית. אוכלוסיית היעד כללה נשים יהודיות שנולדו בסוריה, ונשים ממוצא סורי, שגילן היה 18 ומעלה. בנוסף לכך, נכללו גם משיבות שהשתייכו, או היו קשורות באמצעות נישואים, לקהילת "מגן דויד" המזוהה עם מוצא חלבי (מהעיר אלפו), או לקהילת "הר סיני" המזוהה עם מוצא שאמי (מהעיר דמשק). כל המשתתפות קיבלו הסבר בנוגע למטרת המחקר. המשתתפות גויסו בעיקר באמצעות שיטת מדגם 'כדור השלג' ('חבר מביא חבר'), וכן באמצעות קשרים אישיים.

גיל המשיבות נע בין 18 ל-64. מקום המגורים המועדף עליהן היה שכונות עירוניות בעלות מובלעות אתניות שנוצרו מרצון, או מעין גטאות אתניים, שבהם התגוררו כמה משפחות יהודיות באותו בניין או באותה שכונה במקסיקו סיטי. מרבית הנשים היו נשואות, בדרך כלל לאנשי עסקים עצמאיים. הנשים הצעירות יותר גדלו בשכונות אלה וזכו להשכלה רחבה יותר באופן משמעותי (קרוב ל-45% זכו להשכלה אקדמית) ביחס להוריהן, שמרביתם היו מקסיקנים ילידי חו"ל (דור-ראשון) שגדלו במקסיקו סיטי באזורים המאפיינים מעמד נמוך יותר מבחינה חברתית ופחות אמידים. מרבית המשיבות היו עקרות בית, אך כמה נשים צעירות יותר עבדו מחוץ לביתן. לנשים הותר לעבוד מחוץ לבית כל עוד לא הזניחו את חובותיהן המשפחתיות.

תצפיות

תצפיות על המשתתפות התבצעו בשיטת "צופה-משתתף" בעיקר בקהילות היהודיות הסוריות. תחום מחקר זה כלל שיחות לא רשמיות רבות, ראיונות לא מובנים ופגישות אגביות עם נשים יהודיות סוריות. צפיתי בפעילויות ובאירועים חברתיים שונים, נכחתי בכיתות לימוד ובהתכנסויות. בנוסף להשתתפות בפעילויות יומיומיות שונות ובטקסים דתיים, ערכתי תצפיות גם בנסיבות ספציפיות שבהן מתרחשת אינטראקציה בין נשים יהודיות סוריות בדרכים שונות. הדבר הושג באמצעות תשאול אגבי, האזנה לשיחות והשתתפות בפעילויות היומיומיות בשווקים, בחנויות, בסופרמרקטים, בהתכנסויות חברתיות ובבתים.

ראיונות עומק⁴

התבצעו 16 ראיונות עומק עם נשים במקסיקו, בישראל ובארה"ב (ראיונות אלה לא כללו מפגשים או שיחות לא מובנות שהתקיימו בנסיבות רבות ועם חברות הקהילה היהודית סורית באופן כללי). הראיונות נערכו בתקופה שבין אוקטובר 1998 וספטמבר 2007. ראיוני ארבע נשים חלביות, שלוש שאמיות, חמש אשכנזיות-שאמיות וארבע ספרדיות. אלה ההגדרות בהן נקטו הנשים עצמן, והן מצביעות על שייכות לקהילת "מגן דויד" או "הר סיני", באמצעות ההיסטוריה המשפחתית או באמצעות נישואים. גיל המראיינות נע בין 24 ל-80 שנים. מרביתן היו נשואות,

בדרך כלל לאנשי עסקים עצמאיים. מספר הילדים הממוצע היה ארבעה. לאחת מהן היתה השכלה מינימלית. חמש החזיקו בתעודה המקבילה לתעודת בגרות, ועשר היו בוגרות קולג' או בעלות תואר גבוה יותר. כל המשיבות ציינו שהן גם עקרות בית. הראיונות כיסו מגוון נושאים שמתייחסים לנישואים, חינוך, ניסיון בעבודה, יחסים עם המשפחה, דת, פעילויות חברתיות, טיפול בילדים ועבודות הבית, סגנונות החיים וחוויותיהן של נשים, שגרות יומיות ופרספקטיבות על היהדות ועל ההווה היהודית. הראיונות נערכו כדי לאסוף מידע נוסף על היבטים אישיים והיבטי עבודה שעשויים לתרום לקידום הנשים, וכן כדי להשיג פרספקטיבה שונה באופן כללי. הנשים רואיינו גם במטרה ליצור תמונה של תהליך ההגירה וההסתגלות לקונטקסט חדש, של שימור ושינוי התרבות והמנהגים, של העברה בעל-פה לדורות הבאים, ושל בניית קהילה ופרספקטיבה אישית של הקהילה בת-זמננו. הראיונות התקיימו בבתייהן של המרואיינות, בבתי קפה, בבתי ספר, במרכזי ספורט ומועדונים חברתיים, במרכזי תרבות או בכל אתר אחר שהיה נוח מבחינתן. פגשתי כמה מהן מספר פעמים בכמה מקומות. כל הראיונות נערכו באמצעות שאלות פתוחות. מרבית הראיונות נערכו בספרדית, ומיעוטם באנגלית.

מסורתיות ומודרניות בהגירה היהודית למקסיקו

מאפייני ההגירה למקסיקו

בתקופה שבין 1876 ו-1934 קלטה מקסיקו מספר גדול של מהגרים במסגרת מדיניותה הרשמית של הממשלה לקדם את יישוב המדינה ולפתח את האומה. ההגירה נמשכה עד 1950, ולאחר מכן ירדו ממדיה לזרם דל בלבד.⁵ מחקרים קודמים הראו שגלי ההגירה היהודית למקסיקו – שהיתה חלק זעיר ביותר מכלל ההגירה – יצרו השפעת גומלין בין תרבויות ומנהגים מגוונים. מקסיקו הפכה למקום נוח ומתאים לקיומה, שימורה והמשכיותה של הזהות היהודית. בתחילה, עם הגעתן של הקבוצות הראשונות, התמקדו המהגרים בהישרדות. בשנות העשרים של המאה הקודמת החל תהליך אימוץ של התרבות הזרה, ולאחר מכן החל חיפוש זהות שהוביל לכינונם של מוסדות חברתיים וחינוכיים, מוסדות לסיוע הדדי, מוסדות לצעירים, מוסדות ספורט ומוסדות ייצוגיים. את שנות השלושים ניתן לתאר כתקופה של אינטרסים מגוונים וצרכים משותפים. בשנות הארבעים פרץ משבר זהות שהחריף עוד יותר את חוסר היציבות. הגירתם של היהודים הסורים למקסיקו היתה השלב האחרון של תהליך ההגירה. מהגרים אלה החליטו לאמץ את תרבות מקסיקו ולהשתלב בפעילויות הכלכליות, הפוליטיות והחברתיות, בעודם שומרים במקביל על זהות יהודית.

תחילה לא החשיבו המהגרים היהודים את מקסיקו ליעד נחשק, אלא למקלט זמני, או לקרש קפיצה לצורך הגירה במועד מאוחר יותר לארה"ב. התהליכים וסוגי ההגירה של היהודים נידונו בהרחבה בהקשרים אחרים: (Hamui Halabe, 1989; 1997a,b; Hamui Sutton, 1990;) (Gleizer, 2000; Smeke Darwich, 2001) ולפיכך יספיק כאן דיון קצר. מרבית היהודים נכנסו למקסיקו בשנות העשרים והחמישים של המאה שעברה, למרות שגלי ההגירה החלו עוד קודם לכן בתקופה המכונה 'פורפיריטו'.⁶ ניתן לזהות שלוש תקופות הגירה שבהן התרחשו שני גלי הגירה עיקריים: (1) 1876-1911; (2) 1911-1934; ו-(3) 1934-1950.⁷

מגמות הגירה אחרות בעלות רלוונטיות לקהילה היהודית המבוססת, או הגירתם של יהודים אחרים (אשכנזים וספרדים) לא יידונו בהרחבה במאמר זה. נכונותם של היהודים הסורים

להיטמע היתה קטנה יותר משל יהודי אירופה, ובשל הפרדה זו, וכן בשל מאפייניהם הפיזיים, לא קידמה אותם האוכלוסיה המקסיקנית בברכה (Hamui Halabe, 1997b: 125–145).

לא ניתן לזהות את חלקו הראשון של שלטון פורפיריו דיאז עם חיים יהודיים מאורגנים. היהודים התכחשו לזהותם בשל המורשת הספרדית הקולוניאלית של חוסר סובלנות דתית וכן בשל העמדה האנטי דתית של הרפובליקה המקסיקנית המשוקמת (Republica Restaurada) שהושקה ב-1867 ויושמה במהלך הפורפיריאטו (ימי שלטונו של פורפיריו דיאז) (Krause, 1970). תקופה זו התאפיינה בחיפוש אחר זהות, והסתגלות לסביבה החדשה.

היהודים הסורים היו דתיים מאוד (Krause, 1970; Kahhat & Moreno, 2009: 346). בגלל הצורך הדתי הגובר והחיפוש אחר אינטגרציה רבה יותר, הוקם ביוני 1908 הארגון היהודי הרשמי הראשון במקסיקו, "החברה היהודית לצדקה של ברית הר סיני" אך ארגון זה נעלם ב-1910 בעקבות המהפכה המקסיקנית והקרקע סביב סגנון המנהיגות שפרץ במקביל לעימותים אחרים וגרם לפילוג (Hamui Halabe, 1997a: 266). לאחר מכן התפצלו החלבים והקימו קהילה משלהם, "האגודה לצדקה ובריאות" שב-1938 הובילה להקמת קהילת "מגן דויד". ברית הר סיני שימשה את כל יהודי מקסיקו. למרות שלהט דתי זה לא נעלם במהלך הפורפיריאטו, לא היו קיימים בתי ספר יהודיים, בתי קברות יהודיים אקסקלוסיביים או מרכזים דתיים.

לקראת סוף הפורפיריאטו החלה לגאות הפעילות הדתית. לקבוצה זו של מהגרים יהודים לא היו משאבים כלכליים, ולפיכך לא היה ביכולתם להשקיע בפרויקטים שהתבצעו בחסות הממשלה. מרבית הגברים היו סנדלרים, פרוונים, סוכנים-נוסעים וחייטים. עם זאת, הצרכים הכלכליים של השנים הראשונות הכתיבו את השתתפותן של הנשים גם בפעילויות אלה. חובתן המסורתית של הגבר היהודי ללימודי דת אפשרה מאז ומתמיד לנשים להיות פעילות מבחינה כלכלית. במקסיקו חולל שינוי זה בסטריאוטיפ הגברי תמורה במרחב של הנשים היהודיות. ההגדרה המחודשת של תפקידיהן התבטאה בחיזוק מעמד הבית ותפקיד האם כתחומי פעילות נשיים שנחשבו לזכות מיוחדת. מגמה זו, שאפיינה באופן לא עקבי את הדור הראשון של המהגרים שהיו בתהליך הסתגלות למציאות החברתית-כלכלית, התחזקה בשנים שלאחר מכן.

המהפכה המקסיקנית ותוצאותיה גרמו לחוסר יציבות חברתית-פוליטי וכלכלי. היהודים נאלצו להתמודד עם אפליה ועם התגברות של רגשות לאומניים. על-פי אומדנים משנות העשרים של המאה העשרים נע מספרם של היהודים הסורים במקסיקו סיטי בין 500 ל-6,000 (Kahhat & Moreno, 2009: 346). היהודים חינכו את ילדיהם בבתי ספר ציבוריים, ובמהרה זיהו את הצורך להקים תלמוד תורה כדי לחנך את ילדיהם על-פי המסורת היהודית.⁸ שפת הלימוד היתה ערבית, ורק ב-1939 הוחלפה שפה זו בספרדית וגם בנות התקבלו ללימודים. בתקופה זו חלשו גברים יהודים דתיים על התחום הכלכלי, והנשים נשארו בבית וניסו לארגן ולסגל את משפחותיהן למצב החדש. גם הסטיגמה החברתית שיחקה תפקיד בהשארת הנשים בבית ובמניעתן מאינטראקציה חופשית עם החברה הלא-יהודית החדשה.

במונחי הרכב הקבוצה האתנו-דתי, 69% מהמהגרים היו ממוצא אשכנזי והם הגיעו לפני שנות השישים של המאה העשרים (DellaPergola & Lerner, 1995). בשל ההגירה והצמיחה הטבעית גדלה האוכלוסיה היהודית ל-28,000 ב-1960 מתוך האוכלוסייה הכללית שמנתה כ-35 מיליון (DellaPergola & Lerner, 1995: 28; Sourasky, 1965: 273), אף שבנתונים המקוריים של

מפקד האוכלוסין במקסיקו הופיע מספר תמוה של 100,750 שכלל רבים שחיו באזורים במקסיקו שבהם לא נמצאו יהודים (DellaPergola & Lerner, 1995: 28). חלק מהמהגרים החדשים היו יהודים סורים. באופן מסורתי היתה למקסיקו מדיניות של דלת פתוחה, והממשלה התנגדה להטלת מגבלות על צמיחת האוכלוסיה, בשל התנגדותן העזה של קבוצות קתוליות שהתאפיינו בלהט דתי. התנגדות זו התמתנה במידה מסוימת בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, בשל שיעור גבוה של צמיחת האוכלוסיה, בעיקר באמצע שנות השבעים. 50% מהמהגרים היהודים היו ספרדים ויהודים סורים (DellaPergola & Lerner, 1995). מאז התייצבה האוכלוסיה היהודית על כ-40,000 (DellaPergola, 2010; DellaPergola & Lerner, 1995: 28, 31; Dror & Wald, 2005: 12; Dror, 2006: 11). בקרב אוכלוסיה כללית של קרוב ל-11 מיליון בני אדם (<http://www.inegi.gob.mx>).

ההגירה היהודית הסורית

החלטותיהם של היהודים הראשונים להגר נבעו מעוני, רדיפה וחוסר סובלנות דתית במהלך בשל דעיכת האימפריה העות'מנית (Martinez Montiel, 1992: 379). סיבות נוספות היו חוקי הגיוס שהכתיבו התורכים הצעירים,⁹ חוסר היציבות הפוליטית, הידרדרות המצב הכלכלי והטלת מסים גבוהים (Akmir, 2009: 2), וההידרדרות הכללית במצבה של האימפריה העות'מנית. סיבה נוספת לעזיבת היהודים את האימפריה העות'מנית היתה ההזדמנות שארגון 'כל ישראל חברים' הציע להם.¹⁰ לאחר נפילת האימפריה העות'מנית, הסיבות להגירה היו העוני ששרר בתקופת המנדט הצרפתי (1923-1943) והרדיפות שנבעו מהלאומנות הסורית ומהרגשות האנטי-ציוניים.

במקסיקו לא חלו חוקי הגירה מגבילים, מה שאפשר למהגרים כניסה חופשית והשתלבות בחיי הכלכלה. באותה עת כבר כוננה מקסיקו מסגרות מודרניות שבהן נחשב חופש הדת לזכות אישית. בהקשר זה מצאו היהודים הסורים, למרות שנחשבו לזרים, וכן מהגרים זרים אחרים, מרחב לגיטימי לבניית זהות ולהתפתחות תרבותית.

ניתן לאפיין את ההגירה היהודית הסורית כהגירה כפויה, הגירת שיבה והגירת שרשרת (הידועה גם כהגירה משפחתית או סדרתית). על-פי הנתונים, 87.4% מהמהגרים הופנו על-ידי מישהו עם הגעתם, בעיקר על-ידי קרובים או מישהו שעמו היו להם קשרים עסקיים ושילם עבורם. המהגרים החדשים השתלבו בסביבתם החדשה באמצעות רשתות משפחתיות אלה, שאף שיחקו תפקיד בתהליכי אימוץ התרבות הזרה וההיטמעות (Zenner, 1970: 40-45). בנוסף לכך, סייעו הרשתות למהגרים היהודים הסורים בביצוע פעולות משפטיות ובאיתור בני משפחה ומכרים. באמצעות קרוביהם מצאו המהגרים שילוב נוח יותר, וכן את אנשי הקשר הדרושים למציאת עבודה ולתחילת תהליך בנייתו של הון חברתי וכלכלי (Zenner, 1982: 462; Pérez). (Oropeza, 1984: 149).

ההגירה היהודית הסורית החלה בעיקר בתקופת הפורפיריאטו (Seligson, 1973; Hamui) (Halabe, 1997b), שהתאפיינה בצמיחה והתרחבות. הפורפיריאטו פתח במקסיקו עידן חדש של התפתחות חברתית-כלכלית, השקעות זרות ומודרניזציה, שמשך הגירה חדשה וקידם את התפתחותו של מעמד בינוני עירוני שכלל עובדי צווארון לבן, בעלי מלאכה ויזמים. פורפיריו דיאז ביסס את תכנית המודרניזציה שלו על פוזיטיביזם, שיוצגה בידי Los Científicos ("המדענים"), תנועה/חוג מקסיקני חשוב (1890-1910) שכלל יועצים טכנוקרטיים (González Navarro, 1988). עם זאת, המודרניזציה והפעילות ההתיישבותית שבהן צדדו ה"מדענים" לא כללו את האפריקנים

והאסיאתים (סינים, יפנים והאנשים הידועים כ-Los Turcos), ובהם כמובן המהגרים היהודים הסורים.¹¹ כך אירע שהיהודים הסורים לא התקבלו בברכה על-ידי האוכלוסייה המקסיקנית, והגירתם למקסיקו נחשבה לבלתי הולמת (Krause, 1970; Hamui Halabe, 1997a,b; Alfaro Velcamp, 2001). מרביתם הגיעו מביירות, חלב ודמשק, אך נזכרים גם מקומות אחרים, קרוב לוודאי שהדבר נובע מהגירה מדורגת. חלק מהמהגרים (1.2%) היו מהגרים נודדים שהגיעו למדינה ממקומות שונים באמריקה הלטינית והקריביים, אירופה, פלשתינה וארה"ב. הדור הראשון, או מהגרים שנולדו מחוץ למדינה היווה את מרבית המדגם שלנו, קרוב ל-84%, (בהם 61.3% גברים ו-38.7% נשים). מבין הגברים 54.2% השתייכו לדור הראשון, ומבין הנשים 29.6% השתייכו לדור הראשון. רוב היהודים הסורים נרשמו רק כ"לבנים", מביניהם 56.2% גברים ו-35.7% נשים. מרבית היהודים הסורים ביקשו לשפר את רמת החיים שלהם למרות המשבר הכלכלי והפוליטי באזור (Klich, 1992). תחילה נרתעו הקשישים מעזיבת מולדתם ולכן המשיכו לקיים קשרים עם מקומות מוצאם. ברגע שצברו מספיק כסף, נקטו היהודים הסורים צעדים כדי להביא את קרוביהם ויקיריהם. כתוצאה מכך, בשנות העשרים הדגש הושם על עזיבת סוריה ובניית חיים חדשים במולדת החדשה, הדבר שגרם להתפרקותן של קהילות שלמות בדמשק וחלב עקב עזיבתם של רוב חברי הקהילה. במשך מאות בשנים קשרי הקהילה האורבנית היו המרכזיים בחלב ובדמשק. במקסיקו השתנתה זיקה זו למשמעויות מקומיות של דת, מזון ושפה. מרבית הנשים (61%) היו נשואות, 24.7% היו רווקות, ו-14.3% אלמנות. קרוב לוודאי שבמרבית המקרים התארסו נשים אלה עם הגעתן או זמן קצר לאחר הגעתן. מסך כל הלא-נשואים (גברים ונשים כאחד) השתייכו 27% לדור השני (ילדים שנולדו במקסיקו). 48.3% בלבד מהגברים היו נשואים. עד הדור השלישי התחתנו היהודים הסורים בתוך הגבולות הצרים של מגזריהם. למרות שמרבית בני הדור הראשון והדור השני ידעו קרוא וכתוב, ו-34.5% מהם דיברו יותר משפה אחת, רמת ההשכלה שלהם היתה נמוכה. הבדלי החינוך בין המינים היו ברורים, מכיוון ש-55.7% מהגברים ידעו קרוא וכתוב לעומת 24.9% בלבד מהנשים. 58.1% מגברי הדור הראשון ידעו קרוא וכתוב, לעומת 19.1% מהנשים. נקודה מעניינת היא שבדור השני 43.6% מהגברים ידעו קרוא וכתוב לעומת 55.3% מהנשים. הבדל זה מיוחס לעובדה שנשים בילו זמן רב יותר בבית הספר. הנטייה בקרב הנערים היתה לא ללמוד, וחלקם נשרו מבית הספר בשלבים מוקדמים מאוד כדי לסייע בפרנסת המשפחה, בעוד שהנערות נשארו בבית הספר עד נישואיהן. עם זאת, מרביתן לא השלימו את לימודיהן. אף לא יהודיה סורית אחת מופיעה ברשימה בסטטוס של תלמידה.

כמו במרבית מדינות אמריקה הלטינית, החלו היהודים הסורים לעבוד כרוכלים נודדים, אך בדרך כלל לא מבחירה. אסור היה לזרים לרכוש קרקעות במקסיקו, וכדי להתפרנס היה עליהם לעסוק ברוכלות (Martinez Montiel, 1992: 379). הודות לפיתוח מערכת הרכבות נרשמה עלייה במספר השווקים הקטנים באזורים גיאוגרפיים רחבים יותר, וגדל הביקוש לסחורות מכל הסוגים. עקב כך נרשמה עלייה בהיקף הרוכלות וכן זינוק במספר החנויות, דבר שהוביל להקמתם של מפעלים קטנים, בדרך כלל מפעלי טקסטיל (Hamui Halabe, 1997b: 132). חלק מעסקים אלה עדיין קיימים (עברו מדור לדור). ייצור הטקסטיל ממשיך להיות תעשייה נפוצה בקרב הקהילה היהודית הסורית, לצד ייצור ויבוא של מוצרים תעשייתיים ומוצרי צריכה. מרבית הגברים מצטרפים לעסק המשפחתי כבעלים או כמנהלים. מרבית הנשים (90.9%) בדור

הראשון עבדו, בעוד ש-9.1% בלבד מהדור השני היו מועסקות. 61.1% מבנות הדור השני למדו בבית ספר.

התנהלותם של היהודים הסורים תואמת את מודל ההיטמעות המקוטעת (Brown & Bean, 2006), מכיוון שדפוסי התכנסות לא אחידים מאפיינים את מסעם. מרבית המהגרים היהודים הסורים והדור השני הסתגלו מבחינה חברתית-כלכלית ורכשו את השפה הספרדית כשפת היומיום המדוברת, אך חיו (ועדיין חיים) במובלעות תרבותיות, ואף נמנעו מנישואים מחוץ לקהילה. הדור הראשון לא ראה צורך לשמור על השפה הערבית, ובהמשך לכך הפכה הספרדית לשפת ההוראה בבתי הספר הדתיים. למרות שאובדן השפה הערבית הוא עובדה ברורה, עדיין ממשיכות להתקיים רבות מהמסורות היהודיות-ערביות. יהודים סורים מהדור השלישי והרביעי אימצו את השפה וההשקפה התרבותית של מקסיקו, והשאירו את התרבות והשפה הערבית לדור ההורים.

עם הגעתם למקסיקו נאלצו המהגרים היהודים להתמודד עם האתגר הכפול של אינטגרציה במדינה החדשה ובמקביל עם שמירה על זהותם הקולקטיבית. מאז ומתמיד התקיימה הקהילה היהודית כמובלעת ואף כיום היא אינה נתפסת כישות לגיטימית במלוא ההיקף. היהודים נתפסו, ועדיין נתפסים, כזרים ולא כגורם אינטגרלי של התרבות הלאומית המקסיקנית הנשענת על הברית בין התרבות הספרדית והתרבות המקומית הקדומה. לעתים קרובות נתפסים היהודים רק כתושבים של אמריקה הלטינית, ולא כאזרחים (Lesser & Rein, 2008). למרות זאת, מבחינה משפטית, הם אזרחים במעמד מלא, על כל הזכויות המוקנות להם מכוח מעמד זה. הבחנה זו, על מרכיב האשליה שבו, היא גורם חשוב בזהותם הקולקטיבית של יהודי מקסיקו (Bokser de Liwerant, 2001; Lesser & Rein, 2008).

תפקידי הנשים

בדומה לארה"ב, היו הנשים חלק חשוב בקרב המהגרים החדשים במקסיקו, מכיוון שהיתה זו הגירה משפחתית. הנשים היוו שיעור גבוה יותר בקרב המהגרים היהודים מאשר בקרב כל קהילות המהגרים האחרות באותה עת (Hyman, 1991). ההגירה, ההסתגלות לחיים במקסיקו, ההשתלבות, ההיטמעות והשינויים התרבותיים שחוו הנשים המהגרות שונים באופן משמעותי מאלה של הגברים. להנחה הבסיסית יש הרבה מן המשותף עם הגישה המציבה במרכז את האישה, והמכירה בתפקידים שממלאות הנשים בקהילותיהן, וכן בסיכונים ובמכשולים שמולם ניצבת כל אישה במסגרת תרבותית ודתית מסוימת. הציפיה מנשים מהגרות היתה שהן יפעלו כגורם מוביל בתהליך האינטגרציה של משפחותיהן בחברה המקסיקנית, ובמקביל ישמרו על התרבות היהודית ועל המנהגים ממקומות מוצאן. קשה היה ליישב את הסתירה בין שתי משימות אלה בבתי ספר, בסביבה ובמערכות חברתיות לא מוכרים, בעיקר בשל שליטתן החלקית של הנשים בשפת המקום ובשל העובדה שהן פעלו בבידוד חברתי. כפי שקרה גם במקומות אחרים באמריקה הלטינית, הנשים היהודיות הסוריות תיארו לעתים קרובות את ההנאות והקשיים הכרוכים בהסתגלות לתרבות חדשה, את תחושת האחרות גם במולדתן וגם בביתן החדש (Agosin, 1999).

את ההגירה הובילו גברים צעירים (15-29), רווקים או בעלי משפחות וילדים קטנים (DellaPergola & Lerner, 1995). הנשים (רעיות, אחיות, אמהות אלמנות, כלות או ארוסות שהובאו לעולם החדש) והקשישים, באו בעקבות הגברים, ברגע שאלה הצליחו להתבסס

במקסיקו. לפי ההערות שנכתבו בכרטיסי הכניסה של המהגרים למקסיקו, חלק מהנשים שהיו בהיריון בכניסתן למדינה, או שילדו במהלך המסע, רשמו את עצמן מבלי לרשום את תינוקותיהן (הפקידים רשמו הערות ברוח זו, או שהנשים צולמו עם התינוקות). חלק מהנשים התייצבו אצל הרשם עם ילדיהן הצעירים. במשך תהליך זה היתה מעורבות חסרת תקדים של נשים בזרמי ההגירה ובכינונם של מוסדות משותפים. באמצעות נוכחותן והשפעתן של הנשים התאפשרה הקמת משפחות באווירה המגינה של מגזריהן הקהילתיים, ששימשו כאמצעי הראשוני להעברת מנהגים תרבותיים ודתיים (Hamui Halabe, 1997b: 129). נשים המשיכו להחזיק בתפקיד שומרות המסורת והערכים. רמת החיברות שחוו נשים אלה הועברה באמצעות שיח ודינמיקה בין-דוריים, וזיקה קבוצתית, שהיו גורמים חשובים בחיזוק זהותן.

בתהליך ההגירה, ההתיישבות ובניית הקהילות היהודיות הסוריות במקסיקו, מלאו הנשים, תחילה כמהגרות, תפקיד מפתח בשימור הזהות התרבותית כמיעוט במקסיקו סיטי, וכן בכינון קשרים עם החברה המארחת. המגע החל בחיים היומיומיים, והודגש מאוחר יותר במרחבים המועטים שהוקצו לנשים, ושבאמצעותם כבשו הנשים לעצמן בהדרגה הישגים אישיים וחברתיים.

אישה מבוגרת מקהילת השאמי סיפרה על כך שכאשר היתה כלה טרייה, חמה היה עושה את רוב הקניות בשוק המקומי ומדי פעם היה מאפשר לה להצטרף אליו. היא גיחכה ואמרה שאלו היו המפגשים הראשונים שלה עם הקהילה המקומית. לאחר כעשר שנות נישואים, הוא אפשר לה לעשות את הקניות לבדה. בעלה הסכים למגבלות שאביו הציב לה. נכדתה, שהיתה נוכחת בריאיון, ציינה שאף כי קל לה יותר לצאת ולהסתובב עם האוכלוסיה הכללית, היא מעדיפה באופן ברור את חברתם של יהודים, במיוחד מקהילת השאמי. הבדל בין-דורי זה הוא מרתק אך די נפוץ בקרב הנשים שאיתן שוחחתי. אישה נוספת, בת 26 מקהילת החלבים סיפרה שאסרו עליה לנהוג הביתה בעצמה לאחר השעה שמונה בערב, מגבלה שהפריעה לה מאוד, מכיוון שתמיד היתה זקוקה לליווי צמוד. אף כי התנועה הפיזית כבר לא מהווה עניין, ציפיות הקהילה ותקנות המשפחה המשיכו להגביל נשים, בעוד שגברים לא היו מוגבלים.

בשלבי ההסתגלות התרבותית וההתיישבות הראשוניים, על-פי הנתונים שהושגו מ-AGN, עבדו הנשים הסוריות היהודיות המהגרות מחוץ לבית, בעיקר כסוחרות ורוכלות בדוכנים פתוחים בשווקים ובירידים המקומיים, או בחנויות משפחתיות קטנות יחד עם בעליהן. הנשים עבדו גם כתופרות, מורות, קצרניות, קלדניות, עוזרות בית ועקרות בית. בחלק מכרטיסי המהגרות נכתב כי האישה עובדת בתחומים "ששייכים למגדר שלה". עם זאת, הצהירו 15.6% מהנשים בדור השני שהן בעלות מקצוע ו-25% עבדו כפקידות. קשה להעריך את תקפותן של טענות אלה, או לנקוב בדיוק בשם המקצוע שאליו התייחסו הנשים. בולטת העובדה ש-99.8% מכל הנשים תיארו את עצמן כעקרות בית בנוסף לכל סוג עבודה שעליה הצהירו. פירושו של דבר הוא שלאחר יום עבודה לצד בעלה בחנות המשפחתית, היתה האישה חוזרת הביתה וממשיכה לעבוד במשק הבית. העבודה מחוץ לבית הותרה בשל הצורך הכלכלי, אך לא נראתה בעין יפה מכיוון שבעיני הגברים היא מנעה מהנשים למלא את חובותיהן בבית. הנשים הפכו לחלק מכוח העבודה כתוצאה מצורך כלכלי, ולא מתוך שחרור עצמי או הגשמה עצמית. מסך הנשים היהודיות, 6.4% בלבד עבדו גם מחוץ לביתן והן עבדו רק בתחום המסחר או כבעלות עסק. הנתונים עולים בקנה אחד עם תיעוד בעל-פה, שלפיו לא הותר לנשים לעבוד מחוץ לבית אלא

אם הן עבדו לצד בעליהן או לצד קרובים (אב, אחים ובני דודים) בשווקים ובירידים המקומיים או בעסקים משפחתיים. עם זאת, ברגע שגברה הניעות החברתית והושגה רמת חיים נוחה יותר, ויתרו הנשים על מקומות עבודתן ושבּו לתחום הפרטי בתפקידיהן כעקרות בית ורעיות, והגדילו את היקף השתתפותן במסגרות הקהילתיות והדתיות. הדת לא השפיעה על תהליך הניעות החברתית האנכית, אך ברגע שהתבצעה ניעות כזאת, שוב נורמות התנהגות נאכפו על הנשים. בנותיהן ונכדותיהן המשיכו לשחק תפקיד כפול באמצעות העברת הערכים המשפחתיים, שהיא תופעה מרכזית בשימור וקיום זהות הקהילה והזהדות עם היהדות. חלק מצאצאיות אלה הפכו בעצמן למהגרות, אך מסיבות שונות מאוד. להגירות שהתבצעו מאוחר יותר היתה השפעה מערערת על המשפחה, והן חוללו שינוי מהותי במעמדן של הנשים ובתפקידן. מהגרים אשכנזים חוו חילון וליברליזציה פוליטית ואידאולוגית, אך הקהילות היהודיות הספרדיות והסוריות היו מסורתיות יותר ובעלות אוריינטציה דתית יותר. המשפחה המורחבת והפטריארכלית היתה גורם חשוב בעיצוב המעמד החברתי. פרופיל הערכים והארגון המסורתי של הקהילה כמרחב לזהות ולהתפתחות, היה מרכזי לשיח האינטגרציה. הדור הוותיק ניסה לשמר את הפרופיל המקורי של קהילת המהגרים, בעוד שחברי הקהילה הצעירים יותר הטילו ספק במבנה זה ללא הרף. חוזק המשפחה והיציבות החברתית תרמו באופן משמעותי לקיום המאפיינים התרבותיים והלכידות שהיו לקהילות במדינות המקור שלהן (Karpat, 1985: 180; Hamui Halabe, 1997b). הדת סיפקה חברות בקבוצה ומעמד אתני מחוץ לקבוצה. הדת שיחקה תפקיד חשוב בבידול ובשילוב בשלבי ההיטמעות ובאימוץ התרבות של החברה המקסיקנית המארחת, והיא ממשיכה להשפיע גם כיום בתחומים רבים (Alba & Nee, 1997: 826-874; Hamui Halabe, 1997b). ההיטמעות דומה לתפיסת אימוץ התרבות, שמתארת את השינויים התרבותיים השיטתיים הן בקרב המהגרים והן בתוך החברה המארחת במסגרת האינטראקציה ביניהם (Kroeber, 1948; Winthrop, 1991: 82-). בנוסף לכך, שימשה הדת כאמצעי ייחודי להגדרת זהותם של המהגרים, מכיוון שהיא היתה אחד המרכיבים הבולטים ביותר באתניות של כל תת-קבוצה.

הנשים מלאו תפקיד בשימור הזהות היהודית לנוכח תהליך ההיטמעות. למרות שרכישת השפה וגיוני המקום סייעו להן בהסתגלותן, רובן לא התפשרו על הערכים והזהות המסורתיים. במחקרה פורץ הדרך על מגדר והיטמעות באירופה ובארה"ב, טוענת היימן (Hyman, 1995) שדפוסי ההיטמעות של הנשים היהודיות היו שונים משל הגברים. במקסיקו היה המגדר גורם מבדל בריבוד החברתי של שינוי והתקדמות. ייתכן שהדבר נבע מהמבנה ומהגדרת תפקידי המגדר ההולמים. באופן טיפוסי הפכו הבנים למעורבים בעסקי אביהם בגיל צעיר, ולעתים נשרו מבית הספר. לעומת זאת, הבנות שסיימו את בית הספר היסודי, עסקו במלאכות הבית עד נישואיהן, והגבילו את חשיפתן להשפעות חיצוניות ולגורמים משחיתים. מהתיעוד בעל-פה עולה שהנשים היהודיות באותה עת היו משולבות היטב בקהילותיהן, והיתה להן תחושה של זהות יהודית חזקה.

ככל שצברו היהודים עושר רב יותר, הם החלו לתרום כסף להקמת מרכזים, בתי ספר ומוסדות דתיים. הנשים השתתפו באופן פעיל בהקמת פרויקטים אלה. כמו כן החלו הנשים ליהנות מדפוסי הניעות החברתית.

למרבית המהגרים לא היו האמצעים לספק את צורכי עצמם. הדעה הרווחת שחוזקן הייחודי של הנשים חייב להיות מוקדש לטיפול בחברי הקהילה הפגיעים, סיפקה הצדקה

לפעילותן הארגונית. בשלבים הראשוניים של ההגירה ואימוץ התרבות המקומית במקסיקו יצרו הנשים היהודיות את התשתית לפעילות זו. רק נשים מעטות היו מעורבות בבניית התשתית לארגוני הנשים היהודיות, אך משמעות פעילותן עלתה על ההיקף המספרי שלה, מכיוון שהן יצרו תקדימים חשובים עבור הדור השני והשלישי של נשים יהודיות, והעניקו להן אפשרויות חדשות לביטוי ולהגשמה עצמית. עם זאת, רוב הנשים, שמרביתן נישאו ליהודים וגידלו ילדים, הגבילו את פעילויותיהן לקשרים חברתיים בתוך הקהילות שלהן.

בשנות השלושים והארבעים, מעט נשים למדו באוניברסיטאות, והשתתפו אישית בפעילות פוליטית, חינוכית ותרבותית. הן מלאו תפקיד בביסוס של ארגוני סיוע הדדי וצדקה, ופיתחו פעילויות בתחומי תרבות וחברה. באותה תקופה קמו ארגוני צדקה בהנהגת נשים מהמגזר האשכנזי, בעיקר מן השמאל הפוליטי. מעורבותן של הנשים היהודיות הסוריות גברה רק כש"איחוד הנשים של הר סיני" הקים ב-1936 את ארגון הצדקה "ביקור חולים", ארגון שנועד לטיפול בחולים ולאיסוף כספים לתרופות. ארגון הנשים הציוני הבין-לאומי "ויצ"ו" הקים סניף במקסיקו ב-1938, ולאחר מכן, ב-1941, גם את ועדת הנשים המרכזית. הפעילויות העיקריות כללו גיוס כספים לבתי ספר ציבוריים, למקלטים לחסרי בית, לחלוקת מזון לעניים, ולהבטחת מלגות.

ועדת הנשים המסייעות של המרכז הרפואי (Comité Femenino de Damas Auxiliares del Centro Medico OSE) עזרה לחולים ולנזקקים באמצעות אספקה רפואית ושירותים רפואיים. הארגון תרם כספים ובית קיץ לילדים נזקקים. הפעילויות הכלליות שבהן השתתפו נשים בשנות הארבעים כללו איסוף ומכירת עבודות יד לצורכי צדקה, התנדבות לצלב האדום וחלוקת בגדים בקרב נזקקים לא יהודים. הצניעות דרשה שאישה יהודיה תעבוד לצד בעלה אם היה צורך כלכלי לעבודתה מחוץ לבית. התערבות באוכלוסיה המקומית לא נראתה בעין יפה, אלא למטרות פעילות צדקה. כאמור, בגלל הצורך הכלכלי ובגלל השמרנות המשפחתית, לא סיימו מרבית הנשים את בית הספר התיכון, ועוד פחות מכך למדו באוניברסיטה. נשים נישאו בגיל צעיר יחסית, בדרך כלל לפני הגיען לגיל 20 (Sourasky, 1965: 278). אלה שחפצו ללמוד יכלו לעשות כן בסמינר היהודי למורות עברית ויידיש, שהוקם ב-1947, ושניתן היה להתקבל אליו ללא תעודת גמר של בית ספר תיכון. הסמינר אפשר לנשים נשואות ואמהות לילדים ללמוד וסיפק הגנה לנשים פנויות מפני הגברים המקסיקנים. מרביתן לימדו לאחר מכן בבתי הספר היהודיים החדשים שנוהלו בידי גברים. בדרך כלל לא למדו הנשים היהודיות סוריות בסמינר באותה העת מכיוון שהידיש היתה שפת ההוראה והלימוד הדומיננטית, והדבר מנע את הכללתן.

תקופה זו של בניית מוסדות סימנה את סוף עידן החיפוש, ובאופן זה הפכה לבסיס עבור יהודי מקסיקו. באופן כללי, התמקדה התנדבות הנשים בפעילויות צדקה דוגמת סיוע לקשישים, לחולים או לפגועי נפש, הפעילויות החינוכיות הוקדשו לארגוני הורים-מורים בבתי הספר, והפעילות הדתית התמקדה בארגוני האחוזה הנשיים השונים בבתי הכנסת.

מסורתיות ומודרניות בקהילה היהודית בת-זמננו

היבטים כלליים

בכללותה, נחשבת הקהילה היהודית במקסיקו סיטי למסורתית (DellaPergola & Lerner, 1995: 73; Alduncin & Asociados, 2000). לדברי רויטמן, עם הזמן הופכת קהילה זו למסורתית עוד יותר

(Roitman, 1996). עם זאת, ניתן לזהות את המגמה ההפוכה בקהילה היהודית הסורית עקב תחיית האורתודוקסיה, וברור שתמורה דתית עמוקה נמצאת בעיצומה (Hamui Halabe, 2005). באופן כללי, החלבים דתיים כעת יותר מאשר השאמים.¹² משפחות יהודיות סוריות רבות נמצאות ברבדים החברתיים-כלכליים העליונים במקסיקו סיטי.

להיות מסורתי במקסיקו כרוך בהקפדה על כמה מההיבטים המחמירים של המסורת היהודית, כאשר במקביל ננקטת גישה גמישה כלפי היבטים אחרים, כמו למשל נהיגה בערב שבת לבית הכנסת כדי להשתתף בתפילה, או שמירה על כשרות בבית במקביל לאכילת מאכלים אסורים מחוץ לבית. עבור כל המדגם שלנו היה 'מאוד חשוב' או 'חשוב' לקיים את הערכים היהודיים המסורתיים.

הקהילה היהודית המקסיקנית בימינו מאורגנת, מאוחדת וממוקצת מאוד, ומורכבת מארבעה מגזרים עיקריים על-פי מקומות המוצא של דור המהגרים המקורי: אשכנזים, ספרדים (רובם יוצאי תורכיה) ושתי תת-קבוצות היהודיות סוריות (הדמשקאית והחלבית) הממשיכות להתקיים בהפרדה. תת-קבוצות אלה נחלקות לעשרה מגזרי קהילה שעמם קשורים מרבית היהודים המקסיקנים (Seligson, 1973: 203; <http://www.tribuna.org.mx>). בחוגים יהודיים ידועים מגזרים אלה כקהילות. התשתית הארגונית של הקהילה היהודית מקסיקנית נבנתה כאמצעי ליצירת תמיכה בתוך הקולקטיב. למרות שמגזרי הקהילה מאוחדים בקולקטיב אחד, כל מגזר קהילה מקיים ומנהל את המוסדות הדתיים, התרבותיים והחינוכיים של עצמו. היהודים הסורים עדיין מכונים כ-árabes (ערבים) בקרב בני הקהילה היהודית ממוצא אירופי, וכ-turcos (תורכים) או árabes בהקשרים לא-יהודיים.¹³ היהודים הסורים נהגו מאז ומתמיד להגדיר את עצמם כחלבים או שאמים, ולחלופין כ-árabes או Shajatos, במקום כספרדים, כסורים או כיהודים סורים. הנשים היהודיות סוריות ידועות כ-Shajatas או כ-Chatas, ביטוי מקסיקני שמשמש לתיאור אנשים נמוכי קומה או שטוחים.¹⁴ ייתכן שהן מכונות כך על-ידי הספרדים והאשכנזים כאות למה שנתפס כעליונות עליהם. הספרדים והאשכנזים נהגו להביע שאט נפש כלפי החלבים והשאמים כשדנו בהתנהגותם או בבגדיהם, והחלבים והשאמים נתפסו כ'אחרים' מבחינה תרבותית.

Shajatos מתוארים לעתים קרובות כיהודים ערבים שמתלבשים בבגדים ממותגים, עונדים תכשיטים רבים, גדולים וצעקניים, מתנהלים בקולניות ובראווותניות, או כמי שלא התברכו בשכל רב ואף מתנהגים בהתנשאות. למרות שספרדים ואשכנזים משתמשים בכינויים Shajatos ו-Shajatos כמונח מבזה, מתארים יהודים סורים את עצמם כ-Shajatos או Shajatos, וייתכן שניתן לפרש זאת כסימן לכך שהם מקבלים את המונחים הללו, או כהפנמה של מה שמייצגים מונחים אלה, בעיקר בהקשר להיותם בעלי ממון שמאפשר להם לפעול, להתלבש ולהתנהג כראות עיניהם.

הקהילה היהודית סורית מהווה כ-40% (DellaPergola & Lerner, 1995: 28; Hamui) 217: 2005 (Halabe) מסך האוכלוסייה היהודית במקסיקו¹⁵ וחלקה גדל מאוד בקבוצות הגיל הצעירות (DellaPergola, 2011). לפיכך יש חשיבות לנוכחותם ולהשפעתם. כחלק מהתפוצה היהודית באמריקה הלטינית, גיבשו החלבים והשאמים זהות תפוצתית, שבנויה ומתקיימת בחיי היומיום במקסיקו סיטי באמצעות קשריהם עם הקהילה היהודית הכללית. מכאן עולה שהחלבים והשאמים הם בבחינת מרכיבים שעולים בקנה אחד עם הקהילה כמרחב קולקטיבי,

בעודם שומרים במקביל על הפונקציות הנפרדות שלהם כקבוצות חברתיות ייחודיות (Escobar & Alvarez, 1992).

מסורת לעומת מודרניות

המודרניזציה במקסיקו עוברת שלבי שינוי נפרדים: (1) בממשלה, במסחר, בטכנולוגיה ובתחבורה; (2) בבריאות ובחינוך; (3) במבנה המשפחה ובדת; ו-(4) בהתנהגות ובשינוי התפיסות המגדריות. בשלב הראשוני שלה, התבטאה המודרניזציה בתקופת הפורפיריאטו בניסיון לאמץ בשלמותם ערכים ושאיפות זרים. בהדרגה הוטמעו שאיפות אלה בתרבות המקומית ונקלטו, ולאחר מכן קיבלו לגיטימיות מהעם המקסיקני.

המודרניזציה, שהתבססה בייחוד בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה באמצעות רפורמות ממשלתיות ואינדוקטרינציה של האוכלוסייה לקבלת צעדי מדיניות אלה, נועדה לקדם התפתחות חברתית, חינוכית וכלכלית. הודות לשינוי חברתי-כלכלי זה, שולבה סוגיית מעמד האישה בסדר היום של הממשלה. השוויון החברתי בין המינים, יחד עם רפורמות חינוכיות ומשפטיות, קודמו בסדר העדיפויות עיקריות של הממשלה. מודל זה דרש הערכה מחודשת של הגורמים החברתיים-תרבותיים ושל המוסדות הכלכליים והפוליטיים, שמעצבים גם הם את תפקיד הנשים בחברה. החינוך ככלי לקידום מודרניזציה לא הוביל לשחרור והעצמת הנשים כפי שקרה במדינות מערב אחרות, מכיוון שהפטרנליזם, המסורת והעושר הובילו ליצירת שכבה של עקרות בית עשירות ומשכילות.

המודרניות יצרה תכניות חדשות לחלוקת התפקידים המשפחתיים והחברתיים. להמרצת המודרניזציה המהירה באמצעות תיעוש נרחב היתה חשיבות מהותית במקסיקו ובמאמץ להשיג יעדים אלה, שימש החינוך ככלי חיוני ליצירת כוח עבודה שמסוגל לתכנן וליישם מטרות אלה בנוסף לרפורמות אפשריות נוספות. ריבוד באמצעות מגדר, יותר מכל גורם אחר, הוא שקבע את הכשרתן ואת בחירותיהן של מרבית הנשים. עם זאת, נשים רבות מהמעמד העליון והבינוני השיגו תעודות גמר של בית ספר תיכון ותארים אקדמיים שהתגלו כשימושיים בהשגת מקומות תעסוקה במגזר הממשלתי והפרטי. למרות המגבלות, היתה הנגישות המורחבת לחינוך עבור הנשים בבחינת הישג חשוב בתהליך המודרניזציה הכלכלית. עם זאת, עלול החינוך להיות חסר יעילות כגורם חיברות בהקשר של ערכים מסורתיים מסוימים שנאכפים בעקביות באמצעות פעילויות שכיחות. מרבית הנשים העירוניות והמסורתיות הודרו באופן כללי מעמדות של השפעה חברתית, שבהן החזיקו בדרך כלל הגברים. הדרה זו היא ייחודית למערכת הערכים התרבותיים במסגרת המבנה החברתי של מקסיקו. חלוקת העבודה התבססה על מגדר, וכל החובות הבית נפלו בחלקן של הנשים. הנשים שהפיקו את התועלת הרבה ביותר מהרפורמות החינוכיות היו נשות המעמד הבינוני העירוני, שהשיגו רמת השכלה שאפשרה להן להמשיך וללמוד במוסדות להשכלה גבוהה.

היהודים הסורים מתמודדים על בסיס יומיומי עם הטרוגניות חברתית-תרבותית המעמידה זו מול זו מסורתיות לעומת מודרניות בהקשר המקסיקני הרחב. הדואליות המורכבת של מודרניות לעומת מסורת ביהדות, לאור האינטראקציה בין הזהות הקולקטיבית לזהות האינדיבידואלית, נקשרת בדרך כלל בפיתוח תאוריות של תהליך המודרניזציה. קו מחשבה זה תורם באופן משמעותי להסברת האינטראקציות בין חברת הרוב וקהילת המיעוט, על מורכבותן

הפנימית, ומאפשר פיתוח צמוד יותר של ההשערה כי למרות המודרניזציה, שבות הנשים היהודיות סוריות במקסיקו לתפקידיהן המסורתיים של נשים ואמהות. כ"תוצר" של החברה המקסיקנית, וכן כחברות בקהילותיהן היהודיות הנפרדות, מתמודדות הנשים שנסקרו במחקר עם אותם האתגרים שעמם מתמודדות הנשים המקסיקניות באופן כללי, למרות שמדובר בנשים מהמעמד הבינוני והגבוה. לא זו בלבד שהנשים בקהילות היהודיות סוריות שבעות רצון מתפקידיהן כנשים ואמהות, אלא שהן רואות תפקידים אלה כבחירות שהן עשו בעצמן המשקפות את יכולתן של בעליהן לפרנס אותן. הנשים רואות את עצמן כתלכיד של זהויות, שהחשובה ביותר מביניהן היא הזהות הדתית, ואת תפקידיהן בחברה הן תופסות בהקשר של תפקידיהן בקהילות שלהן.

מבנה הכוח

במקסיקו יש למשפחה תפקיד מרכזי. המשפחה מהווה גורם חשוב גם בהיררכיה החברתית-תרבותית-דתית היהודית סורית, ומשחקת תפקיד מפתח כחוליה מקשרת וכגורם של מרכיב הזהות בתוך הקהילה. מבנה המשפחה מתאפיין בפטריארכיה נוקשה, וראש המשפחה הוא השולט המובהק (Kershenovich, 2010). לפיכך הערכים המסורתיים והארגון הקהילתי, כמרחב להיווצרות והתפתחות הזהות, מרכזיים לשיח האינטגרציה של היהודים הסורים. היהודים הסורים מדגישים את מרכזיות המשפחה, את ערכי המשפחה ואת תפקיד האמהות של הנשים. הערכים החברתיים הנוכחיים מעודדים את הנשים לבנות את זהותן בתוך הקשר המשפחה, כך שהן מרצונן דוחקות את הקריירה למקום שני. מרבית הנשים היהודיות סוריות במחקר זה מאמינות שהמפרנס העיקרי צריך להיות גבר, והנשים אחראיות לטיפול בבית ובמשפחה. כפי שהעידה בפניי אישה חלבית בת 27: "אני לא עובדת, בעלי עובד. זה מה שהוא עושה בשביל המשפחה שלו. אני מטפלת במשפחה וזה מה שאני עושה". כששאלתי אותה מה כוונתה בטיפול במשפחה, ענתה שהיא עושה את קניות האוכל, הבישול בחגים (הבישול היומיומי נעשה על-ידי העוזרת), לוקחת את הילדים לבית הספר ולשיעורים אצל הרב, למרכז הספורט היהודי ולפעילויות אחרות לאחר בית הספר. הנשים תלויות כלכלית בבעליהן גם כשהן עובדות מחוץ לבית, מכיוון שמשכורותיהן נחשבות למשכורות משלימות. זהותן של הנשים היהודיות הסוריות קשורה למושג האימהות וההשלכות שלהן הן חשופות בהקשרים חברתיים שונים (Oliveira & Ariza, 1999).

רוב הנשים הדגישו את תפקידן כאמהות וכעקרות בית. הן לא רצו לעבוד מחוץ לבית. הם ביטאו הקלה על כך שהעומס הכלכלי אינו מונח על כתפיהן ויש להן פנאי למפגשים חברתיים ולבילוי. אשת שאמי מסורתית בת 53, אם לארבעה, אמרה לי כי על אף שהיא עובדת פעמיים בשבוע כמורה, היא מנצלת את הכסף שהיא מרוויחה כדי ללכת לסלון יופי ולקנות דברים שהיא מעוניינת בהם אישית. שאלתי אותה אם בעלה גם קונה לה דברים, היא צחקה וענתה: "כמובן שהוא קונה לי דברים, אבל כך אני לא חייבת להגיד לו מה אני קונה ומתי". צעירה חלבית דתית שלמדה חינוך יהודי אמרה שהיא עובדת באחד מבתי הספר כמורה לעברית ותורה, לא בגלל הצורך, אלא בגלל המחויבות הדתית והמוסרית. היא תורמת את רוב כספה לקהילה למטרות כמו איסוף שמן בחנוכה או אפיית חלות למשפחות נזקקות. נשים רבות נוספות לוקחות גם הן חלק ביוזמות פילנתרופיות למיניהן.

נשים יהודיות סוריות במקסיקו נתונות לסגרגציה אינטנסיבית על בסיס מגדרי. הן חיות בעולם שאת תחומיו מגבילים התרבות והערכים המסורתיים, ושבזו גברים ונשים, או ליתר דיוק בעלים ונשים, מנהלים קיום נפרד. לבעל יש עולם שלם מחוץ לבית, הכולל עבודה, ידיים ועמיתים, ללא שום צורך או רצון להשתתף במטלות הביתיות או בגידול הילדים. האינטראקציה שלו עם הילדים מוגבלת לשעות הערב ולסופי השבוע. עולמן של הנשים ממוקד בעבודה במשרה חלקית (לכל היותר), בפעילויות פנאי, בצדקה, בידידות וקרובות משפחה – ומעל לכול עולמן מתמקד בית.

פעמי מודרניזציה: אז והיום

אף כי נשים יהודיות סוריות מדור שלישי ורביעי הן יותר פתוחות. הן "התעוררו", כמו שאומרת המרואיינת ס', אשכנזייה, חרדית-מודרנית, בת 42 ואם לשלושה, והן ממשיכות את המסורת הדתית על-ידי הנחלת הערכים המרכזיים לשימור הזהות שלהן כיחידות המהוות חלק מהקולקטיב שלהן. בתוך עולם מסוגר זה כפי שתואר על-ידי נשים שאמיות וחלביות, צעירות ומבוגרות, הן לומדות, מתנדבות בקהילה, עובדות וממלאות תפקידי מפתח במישור הפרטי.

ראשית נתייחס למאפיינים ברמת ההשכלה.¹⁶ פרופיל ההשכלה בקרב האוכלוסייה היהודית במקסיקו שונה למדי לעומת אוכלוסיית הרוב. ההבדלים בסדר הארגוני והמוסדי משתקפים מאוד בחינוך היהודי – תחום מרכזי בתפיסת הקהילה היהודית המקומית (כמו גם בשאר מדינות אמריקה הלטינית). במקסיקו, 85% מהילדים לומדים בבתי ספר יומיים יהודים (Dror, 2006: 92) ורוב יהודי מקסיקו הם בעלי השכלה תיכונית או על-תיכונית (80.9%) (DellaPergola & Lerner, 1995: 118). 15 בתי הספר היהודיים היומיים מייצגים עמדות אידאולוגיות נבדלות, חלקם מדגישים את היידיש כאמצעי לשימור התרבות היהודית, חלקם מקדמים את הציונות בעוד שאחרים מתמקדים בדת או בתכניות פדגוגיות אלטרנטיביות. בנוסף לבתי הספר היומיים ישנם כוללים וישיבות, שהבולטות שלהם גדלה בקהילה היהודית. יהודים סורים לומדים לרוב באחד משני בתי הספר היומיים המקיפים (א'-י"ב): Colegio Hebreo Monte Sinaí או Colegio Hebreo Maguén David. בתי ספר אלו הם בלבדיים לקהילה הסורית היהודית, אך גם תלמידים מהקהילה האשכנזית והספרדית יכולים להתקבל אף שהם בדרך כלל לא לומדים בבתי ספר אלו. מצד שני, יהודים סורים אינם לומדים בבתי ספר יהודיים של הקהילות האחרות או בבתי ספר פרטיים אחרים.

בדורות הראשונים, הנשים היהודיות ממוצא סורי לא ידעו קרוא וכתוב או היו בעלות השכלה מצומצמת, היו להן הזדמנויות מועטות לניידות סוציו-תרבותית והן דיברו מעט ספרדית או כלל לא. בחלוף הזמן, הגישה להשכלה ולהזדמנויות נפתחה והשפה הספרדית נרכשה. נשים צעירות זכו באופן מובהק להשכלה רבה יותר מאימותיהן (רק 13.8% מהאימהות סיימו תיכון ו-7.4% תואר ראשון). היום מקובל שאישה תסיים תיכון ותלמד גם באוניברסיטה,¹⁷ אולם גם כיום יש נשים שלא משלימות את חוק לימודיהן. על-פי שיחות עם המרואיינות, היו נשים שעזבו את בית הספר כדי להתחתן, להתארס, מתוך שעמום, או מן הסיבה הפשוטה שאין טעם לסיים את הלימודים כי "אישה לא צריכה להיות יותר מדי חכמה כי אחרת היא לא תוכל למצוא שידוך טוב". מצאנו נשים, במיוחד מקהילת החלבי, שנאסר עליהן ללמוד באוניברסיטה.

חרף הקשיים הכלכליים של שנות התשעים והמשבר הכלכלי הגלובלי ב-2008, היתה עלייה ברורה במספר הנשים שיצאו ללימודים באוניברסיטה בקרב קהילות השאמי והחלבי.

אולם, רבות מהן יצאו ללימודים רק למטרת הלימוד או כדי לצאת מהבית לכמה שעות, כפי שאמרה לי אשה אחת, ללא כל כוונה לעבוד לאחר סיום התואר. בחירה זו תואמת את הביטוי הספרדי הידוע כ-MMC - *mientras me caso* - עד שאתחתן. האוניברסיטאות מאפשרות מרחב שבו אפשר לשהות מחוץ לבית, הרחק מהמשפחה והמלחצים החברתיים של המסגרת המסורתית. במרחב זה נשים נחשפות לנקודות מבט חדשות ולרעיונות שונים, המשנים את תפיסת עולמן. במובן זה, הגישה והחשיפה להשכלה הן הישג חשוב היוצר הזדמנויות חדשות. קרוב ל-45% מהנשים שרואיינו למחקר זה היו בעלות תואר אקדמי (39% תואר ראשון, 5% תואר שני ו-1% תואר שלישי), 21% מהן היו בעלות הכשרה טכנית-מקצועית, 25% השיגו תעודת בגרות, 6% סיימו חטיבת ביניים ו-1% סיימו חינוך יסודי בסיסי בלבד. אף כי יותר נשים צעירות למדו באוניברסיטה מאימותיהן, עדיין רק 5% השיגו תואר שני בהשוואה ל-2.5% מדור האימהות, ו-1% השיג תואר שלישי בהשוואה ל-0.5% מדור האימהות. זה אומר שאף שנשים רבות יותר משלימות לימודי תואר ראשון, רק אחוז קטן ממשיך ללימודים לתארים מתקדמים, בקנה מידה שלא השתנה הרבה לאורך השנים. הנשים שלמדו לדוקטורט עשו זאת רק לאחר שהילדים גדלו או עזבו את הבית כדי להקים בית משלהם. רוב הנשים חשות שהשכלה חשובה לבנים ולבנות באותה המידה, במיוחד השכלה יהודית. זה תואם את החשיבות הכללית שניתנת להשכלה בקרב הקהילה היהודית המקסיקנית. אולם, רוב הנשים משיגות תואר ראשון בלבד, בדרך כלל במדעי הרוח, כיוון שתארים במדעי הטבע או ברפואה נתפסים כגורם מרתיע בהקשר של נישואין עתידיים. בראשית שנות התשעים, 22.5% מיהודי מקסיקו, גברים ונשים, השלימו תואר ראשון ורק 7.6% השלימו תואר שני (Della Pergola & Lerner, 1995: 118). תופעה זו נובעת בעיקרה מהעובדה שרוב הנשים מתחתנות לפני או במהלך לימודיהן האקדמיים. לימודים לתואר שני או "השכלת יתר" נתפסים כגורמים המצמצמים את אטרקטיביות האישה. אישה שאמית אחת ציינה שהיא רוצה ללמוד רפואה אך הוריה לא מאפשרים לה, ותחת זאת למדה תזונה - תואר שמשיך הלימודים להשגתו קצר בהרבה והוא מקצוע מקובל. אותה אישה המשיכה לתואר שני, אך רק לאחר נישואיה ועקירתה לארה"ב עם בעלה. מצב זה יכול להצביע על מגמה בקרב נשות הדור הצעיר להגשים מטרות אישיות ברגע שהן עוזבות את בית אביהן. רוב הנשים למדו הוראה, עיצוב גרפי, תקשורת, תזונה ופסיכולוגיה. תארים מקובלים אחרים שהוזכרו על-ידי המרואיינות היו: אמנות, היסטוריה של האמנות, היסטוריה, ספרות ושפות. הבחירות האקדמיות סותרות את ההצהרות הכלליות לגבי השכלה ותחומי הלימודים העדיפים. רוב הנשים הצביעו על כוונתן ללמוד כימיה, ביולוגיה, רפואת שיניים, עיצוב גרפי, תזונה, תקשורת, עיתונאות ויחסים בין-לאומיים. אישה חלבית בשנות השלושים המוקדמות סיפרה לי שכשהתוודתה בפני בן דודה שברצונה ללמוד פסיכולוגיה, הוא הציע לה להימנע מללמוד משהו כה מורכב ושעדיף לה ללמוד טבחות, במיוחד אם היא רוצה להתחתן. על אף האזהרה, אישה זו סיימה את התואר בפסיכולוגיה, אולם היא לא עבדה בתחום בשל נישואיה ולידת ילדיה. יש יותר בעלות מקצוע ואקדמאיות בקרב האשכנזיות, אך גם בקרב הקהילות הספרדיות והסוריות מספרן גדל באיטיות, כמו גם תחושת ההישגיות וההעצמה של הנשים. בדומה לדור המהגרות הראשון, המרואיינות במחקר זה היו דו-לשוניות וברוב המקרים תלת-לשוניות.

רוב הנשים שלמדו לתואר ראשון עשו זאת באוניברסיטה פרטית שבה רוב הסטודנטים הם בני מעמד הביניים והמעמד הגבוה.¹⁸ מסגרת ייחודית נוספת המאפשרת מקלט בטוח הוא ה-

Universidad Hebraica.¹⁹ מוסד שבו נשים, גם דתיות, יכולות ללמוד דיסציפלינות אקדמיות במסגרת יהודית. אפשרות זו מספקת מעט חופש ומקום לביטוי עצמי, שיקול חשוב בהתחשב בעובדה שמעודדים את הנשים להימנע מלבוא במגע עם המעמדות הנמוכים. אף אחת מהנשים שלמדו אינה עובדת בתחום שאותו למדה. אחדות ציינו התפכחות מאשלות לגבי הקריירה והחיים באופן כללי, אולי בשל האמונה שהן צריכות למצוא את הזהות והערך העצמי שלהן באמצעות בעליהן וילדיהן, דבר שגורם לרבות מהן לאבד את תחושת העצמי במסגרת המשפחה ולהזדהות רק כנשים וכאמהות ולא בנוסף לאופני הזדהות אחרים. סיבות נוספות להתפכחות הן המצב הכלכלי הקשה במקסיקו באופן כללי ותוצאות הלוואי שלו, כגון פשע וסכנה לביטחון האישי, ובעיות אחרות הקשורות לחיי כרך גדול וצפוף כמו מקסיקו סיטי. עמדותיהן של נשים אלה משקפות את ציווי החברה והקהילות שלהן והשפעתם על הדרך בה הן מתייחסות לרכישת השכלה, למשפחה ולעצמן. חוסר הסיפוק ממסלול ההתפתחות שלהן בתחום ההשכלה הוא ברוב המקרים תסמין של ציפיות לא ממומשות. אולם בשיחות ובראיונות האישיים לא כל הנשים ביטאו צורך בהשכלה גבוהה. זה מעלה את השאלה, האם באמת נשים נמצאות בדילמה.

יותר מ-70% מהנשים היהודיות תורמות באופן משמעותי לארגונים קהילתיים יהודים ו-15.3% מעורבות באופן ישיר בניהולם על בסיס התנדבותי. הן מעורבות באופן פעיל בצדקה או בארגונים ציוניים (67.2% מיהודי מקסיקו מתייחסים לעצמם כציונים) (DellaPergola & Lerner, 1995: 126-128). נשים יהודיות מחזיקות בתפקידי הנהגה גם בקהילה החילונית, ופעילותן כוללת עזרה למשפחות עניות ועיסוק משמעותי בארגוני חינוך ובריאות, כולל גיוס כספים עבור מוסדות אלו. נשים יהודיות סוריות לוקחות חלק בפעילויות רבות הכוללות מבנים קהילתיים, אחוות נשים וארגוני נוער.²⁰ באופן ספציפי, המרואיינות ציינו שרוב זמןן במרחב הציבורי מוקדש להתנדבות, לפעילויות חינוכיות, דתיות ומשפחתיות, לעזרה לקהילה ולפילנתרופיה. הן התייחסו ליותר מ-30 סוגים שונים של ארגונים כאלו.²¹ השתייכות לסוגים שונים של ארגונים מאפשרת לנשים הזדמנויות שונות ויצירת קשרים בין-אישיים. נוכחות ציבורית זו מצביעה על מידה מסוימת של נראות במישור הציבורי, אך היא מוצדקת מכיוון שהיא קשורה לנסיבות חברתיות ותרבותיות, והנשים כביכול אינן נחשפות למלכודות הרגילות של העולם החיצוני המאיים והן נשארות מוגנות. על-פי רוסלדו ולמפרה (Rosaldo & Lamphere, 1974), נשים כפעילות חברתיות נוהרות אחר כוח, ביטחון, יוקרה, הכרה ותחושת ערך במסגרת מבנים שונים.

בראיונות שונים, נשים יהודיות סוריות מדור שלישי ורביעי אמרו לי שבמידה רבה, ובדומה לאמותיהן ולסבתותיהן, זהותן נוצרה מהפעילויות שבהן השתתפו במסגרת אחוות הנשים בבית הכנסת או במסגרת קהילתן ולא דווקא מדתיותן ואדיקותן. רבות מהמרואיינות זיהו דתיות עם יהודיות – התחושה של להיות יהודי – ולא עם איכות דתית או אדיקות. עבורן, להרגיש יהודייה היה חשוב יותר מקיום הטקסים ושמירת המצוות. לדוגמה, כשנשאלו לגבי תפילה, רובן הודו שאינן יודעות להתפלל, אך זה לא הטריד אותן כיוון ששימור האלמנטים המסורתיים, השגחה על המנהגים ועל הכשרות ותחושת החיבור לעם היהודי היו יותר חשובים עבורן. עולם דתי זה הוא חלק מהמישור הביתי וגבולותיו, אשר הן מחשיבות כמרחב שלהן.

פילנתרופיה מקיפה טווח רחב של פעילויות שבהן לוקחות חלק יהודיות סוריות מכיוון שגיוס כספים נחשב לביטוי חזק של מעורבות בקהילה. מעורבות פילנתרופית איננה חדשה

לנשים. כאשר יהודים הגיעו לראשונה למקסיקו, נשים פעלו בחריצות כדי לעזור למהגרים החדשים, לגייס כספים להקמת בתי כנסת, מרכזים קהילתיים יהודים, בתי-קברות, בתי ספר דתיים ומוסדות אחרים בכדי לבנות זהות אתנו-דתית. פילנתרופיה נחשבת לפעילות חלקית עבור רוב הנשים, משנית אחרי המשפחה, ולעתים קרובות גם אחרי פנאי ותחביבים. פילנתרופיה מספקת ערוצים למעורבות פעילה או פסיבית ונחשבת לתחום שבו אפשר לבטא בדרכים אחרות את הזהות היהודית או את היהדות מעבר לפולחן הדתי כשלעצמו.

התחום הבולט ביותר שבמסגרתו נשים משתתפות בקהילה הינו התחום הדתי. הן מעורבות באופן פעיל בתמיכה היומיומית בבתי-כנסת באמצעות איסוף דמי חבר, בקשות ישירות לתרומות מסוגים אחרים, פניות טלפוניות ואירועי גיוס כספים (לדוגמה, ירידים שנתיים, דוכני מזון, ארוחות צהריים לצדקה, איסוף בגדים, הגרלות ומכירות פומביות) או במטלות אדמיניסטרטיביות הקשורות לפעילויות הסובבות את בית הכנסת.

ישראל גם היא מהווה מרכז שסביבו מתכנסות נשים. הן מקיימות קמפיינים שנתיים ומיוחדים לגיוס כספים. ישראל היא אלמנט חשוב בביטוי ובבניית הזהות היהודית אצל האישה. יחד עם זאת, המשפחה אינה מעודדת עלייה. נתינה לישראל וביקור בה נתפסים כצו מוסרי, אך לא העלייה. ייתכן ודיכטומיה זו נובעת מברית "שקטה" עם מקסיקו כמדינה שקיבלה את פניהם, ממיקומה הגיאוגרפי העדין של ישראל ועמדתה הפוליטית, או אפילו מהמרחק הגדול שלה מגרעין הקהילה במקסיקו. ייתכן ודיכטומיה זו נובעת גם מרמת החיים הגבוהה של יהודי מקסיקו, שיוצרת דילמה חברתית. שירות למען הקהילה הלא יהודית נתפס אצל רבים כהזדמנות לבטא יהודיות גם כן וכדרך לבטא הכרת תודה למקסיקו על קבלתם ואימוץ בזמנים קשים. זוהי דרך להחזיר ולהשיב על הנדיבות שהופגנה כלפיהם. אף כי מקבלי הסיוע אינם יהודים, המתנדבים מתייחסים לעזרה לילדים, לחולים ולנזקקים כמצווה יהודית. נעמת וויצו הם שני ארגונים המעורבים באופן פעיל בגיוס כספים לקהילה הלא יהודית.

מידת מעורבותן של נשים יהודיות בארגוני צדקה באופן כללי הינו עניין של מעמד חברתי כמו של דת. במילים אחרות, ישנה מידה דומה של מעורבות בקרב נשים קתוליות מאותו המעמד. הדבר השונה הוא סוג הארגון שבו משרתים. יהודיות סוריות לוקחות חלק גם במסגרת החינוך הפורמלית על-ידי הקדשת זמן לאיגודי הורים-מורים שונים בבתי הספר ולפעילויות משפחתיות הקשורות לפעילויות חינוכיות. הן גם משתתפות בפעילויות חינוכיות לא פורמליות הקשורות ללוח השנה היהודי, לריקודי עם, לתיאטרון וכו'. בתי ספר יהודים מספקים פורום להמשכיות ומהווים מוקד חשוב לארגון קהילתי ולמעורבות חברתית.

רוב המרואיינות שעבדו מחוץ לבית, עבדו במשרה חלקית. לנשים עובדות יש אפשרויות מוגבלות לפיתוח קריירה בשל הנורמות החברתיות. הן עובדות כמורות, כזבניות בחנויות שבבעלות המשפחה, כגרפיקאיות, תזונאיות, פסיכולוגיות וחוקרות באקדמיה. כפי שהגדירו זאת המשיבות עצמן, לנשים מותר לעבוד מחוץ לבית כל עוד אינן מזניחות את חובותיהן המשפחתיים. מקומות עבודה אלה נתפסים בעיקר כהשלמה להכנסת הבעל, ולא כמקור פרנסה עיקרי ועצמאי. העובדה שיותר ממחציתן עבדו, מאותתת על שינוי בחלוקת נטל העבודה שנמצאה במחקרים דומים אחרים (Kershenovich, 2010). גם אם חלק מן הנשים מבטאות אכזבה ממסלול הקריירה שלהן ומחיהן באופן כללי, לרוב הן מסופקות מהיותן עקרות בית ואמהות וכלכלת הבית הפכה תחת ידיהן לאמנות. הן הופכות ל-amas de casas (בתרגום מילולי

- אדוני הבית) ומבלות שעות רבות במטלה זו, הכוללת תיאום של עובדי משק הבית (נהג, גנן, טבח, אומנת), את הפעילויות היומיות ואת תדירות ביצוע המטלות הביתיות.²² כך, העברת מטלות הבית המפרכות והיומיומיות לעובדות חיצוניות הופכת להיות חלק מתהליך בניית הזהות ותחושת ההעצמה שלהן, כיוון שמעשה הפיקוח הופך את עבודת הבית לכלכלת הבית ומשנה את יחסי הכוח בבית. הנשים מחזיקות בכוח ושולטות על ה"אחר", במקרה זה עוזרת הבית למשל.²³ כלכלת הבית היא תהליך חברתי אינטנסיבי המערב משאבים חומריים, זמן ועבודת שכירים. העסקתם של משרתים נפוצה מאוד בקרב נשים יהודיות במקסיקו (באם הן עובדות מחוץ לבית בתשלום או לא בתשלום או שאינן עובדות). כמעט בכל משקי הבית של נשים יהודיות סוריות יש עוזרות (98.5%) שרובן גרות בבית (80.8%), השאר נעו משירותים מזדמנים של עוזרת בית (2%), ביקור של פעם בשבוע (3.9%) ועד לשלוש פעמים בשבוע (4.4%). למגמה זו יש השפעה עמוקה על תהליך האקולטורציה כיוון שרבות מעובדות אלה משמשות גם כאומנות וכטבחיות. השארת הילדים במשך שעות רבות בידי משרתים הינה צורה מקובלת לגידול ילדים שהרי לא נהוג להשאיר את הילדים במעון יום, אף כי גם מגמה זו משתנה במשך הזמן. בכל מקרה, האם מקבלת את ההחלטות בנוגע לרווחת הילדים. מנהלות משק הבית מכינות אוכל מקסיקני, אך גם לומדות להכין מאכלים מסורתיים.²⁴ הוויה זו משפיעה על זהותן של העובדות בשכר, כמו גם על זהותן היהודית של המעסיקות. האישה עושה מעט עבודות בית או כלל לא, אך מנצלת את זמנה כדי לתאם את הל"ז החברתי שלה ואת תחזוקתה האישית. הביקור בסלון היופי הוא אלמנט חשוב בזהותה. המראה החיצוני שלה הוא השתקפות לא רק של עצמה, אלא גם של ביתה ושל משפחתה. כפי שאמר לי יהודי אשכנזי בגיל העמידה: "הכל סובב סביב הבית, רק שהן לא עושות שום דבר בבית. הכול סובב סביב הקניות והריכולים". הבחנה אנקדוטלית זו זכתה להסכמתם של רבים איתם שוחחתי, גם בקרב היהודים הסורים וגם במגזרים קהילתיים אחרים במקסיקו סיטי. ברוב משקי הבית, העסקתה של עוזרת בית אחת לפחות, מאפשרת פינוי של הזמן הנדרש לפעילויות הפנאי, התחביבים, ההתנדבות בקהילה והפילנתרופיה (Barreda, 1980; Escolar, 1982).²⁵ במשפחות יהודיות סוריות יש נטייה גדולה יותר להעסיק עזרה בבית מאשר במשפחות ספרדיות ואשכנזיות, אולי בשל הצורך החזק בהכנת תבשילי המטבח הסורי המסורתי, דבר הדורש זמן, או מפני שהמשפחות הסוריות הן בדרך כלל גדולות יותר, ובכל מקרה מפני שהמצב הכלכלי מאפשר זאת.

הערות לסיום

לעתים קרובות מתייחסים לנושא ההגירה דרך פריזמה של ערכים, פוליטיקה ותרבות. מאמר זה בחן תבניות מסוימות בהגירה היהודית סורית למקסיקו סיטי בין השנים 1878-1950, בקליטה ובשינוי הסוציו-תרבותי בשני הדורות שלאחר מכן – מנקודת מבט מגדרית. זרמי הגירה אלו אופיינו על-ידי הגירה משפחתית המובלת על-ידי גורמים גבריים שהורכבה בעיקרה מיהודים אשכנזים. הנשים באו זמן קצר לאחר מכן. דור המהגרים הראשון התגבר על מעמדם כמהגרים חדשים על-ידי אימוץ הלבוש והשפה הלאומיים. אולם הדת סימנה והבדילה אותם כ"אחרים" תרבותיים. בשלב זה בתהליך עיצוב זהותם, המהגרים הרחיקו את עצמם, וקישרו את עצמם בעת ובעונה אחת לעם ולסביבה במקסיקו ולאנשים ומסגרות בקהילה היהודית. כך, ילדיהם של המהגרים משתייכים לשתי התרבויות גם יחד, וכך נבנתה זהותם ההיברידית. נשים מדור שני היו מודעות יותר לחוסר השוויון החברתי שנבע מהעמדות הדתיות והמסורתיות כלפי מגדר, מאשר

אימותיהן המהגרות. הן ניכסו לעצמן חללי זהות על-ידי אימוץ ערכים, התנהגויות ואמונות, הדומים יותר לחברה המקסיקנית מאשר לתרבות המוצא הסורית. אך הן גם קבעו גבולות כדי להבדיל את עצמן מהאחרים תוך שמירה על רקען התרבותי. אמנם הן מובחנות תרבותית מהזרם המרכזי של מסורות יהודי סוריה, אך הן עדיין מרגישות קשורות אליו. מנהגי הדת משפיעים משמעותית על המשגת הזהות האתנית של הדור השני.

ממצאי המחקר מאששים ומאמתים את הממצאים הכלליים של מחקרים קודמים (Zeraoui, 1997; Hamui Halabe, 1997a,b; Alfaro-Velcamp, 2001) ביחס לטבעה הפרגמטי של הגירה וקליטתה, אך גם מוסיפים תובנה חדשה לגבי הגירת נשים, לרבות מהמרחב התרבותי היהודי-סורי, תפקידיהן ותגובותיהן למצבים שמולם הן ניצבו. הדת היתה גורם חשוב בקביעת מידת השילוב. תהליכי הגירה ואינטגרציה השפיעו על הקצב ועל נסיבות התמורה בהשתתפות הנשים בתחום הציבורי בכלל, ועל התפתחות הנשים בתחום הפרטי בפרט. לנשים מהדור הרביעי והחמישי יש הזדמנות לממש את הפוטנציאל המלא שלהן וההיענות לאתגר זה תלויה בהן.

הקהילה היהודית הסורית נוטה לאורתודוקסיה או אורתודוקסיה קלה. מגמה זו חיזקה את ההיררכיה המסורתית של שליטה גברית וביצרה ערכים פטריארכליים, שהעמיקו את תלות האישה בגבר. אף כי נשים יהודיות סוריות מדור שלישי ורביעי הן פתוחות יותר ובעלות חופש גדול יותר מדור אמותיהן, הם ממשיכות את המסורות הדתיות על-ידי העברת ערכים חיוניים לשימור ותחזוק זהותן כיחידות וכחלק מהקולקטיב שלהן.

נשים יהודיות סוריות נהנות מרמת הכנסה גבוהה יותר מן הספרדיות והאשכנזיות במקסיקו, דבר העומד בניגוד בולט לתחילת דרכן כמהגרות שעסקו במסחר קמעונאי. ככל שנעשו אמידות יותר, כך התרחבו האפשרויות להגשמתן עצמית. הכנסה משפחתית גבוהה יותר אפשרה לנשים לחמוק מן ההיצמדות לבית, להשיג קריירה בטווח הקצר, אך את העושר הרב יותר מצאו בבית בטווח הארוך. האתגר כבר לא היה הישרדות הדומה לזו שחוו דור הסבתא-רבא והסבתא שלהן, אלא כיצד להיות יותר משוחררות, אינדיבידואליות ועצמאיות. בארה"ב התקיים מעבר מהעוני של הדור הראשון שאילץ את הנשים לעבוד, אל עבר השפע של הדור השני שלכאורה לא נדרש לעבוד. הנשים מהדור השלישי והרביעי הן יותר משכילות וליברליות, ומסיבה זו העדיפו לעבוד. בקהילה היהודית הסורית במקסיקו המעבר היה שונה. הוא החל גם כן במעבר מעוני של דור ראשון שבו הנשים נאלצו לעבוד, לשפע של הדור השני שאפשר להן לא לעבוד. כאשר הנשים מהדור השלישי והרביעי נעשו יותר משכילות וליברליות, הן החליטו מסיבה זו בדרך כלל לא לעבוד. פעם אחר פעם נשאלתי על-ידי נשים יהודיות סוריות: "מדוע שאעבוד?". הן טענו שהיה זה תפקיד הבעל (או החם) לפרנס את המשפחה. אם הן עבדו מתוך כורח כלכלי, היה זה בדרך כלל בהחלטת המשפחה וגם אז הן היו מוגבלות בבחירותיהן. נתקלתי בכמה קבוצות בודדות של נשים שבאמת בחרו לעבוד. רוב הזמן הן היו מרוצות מתפקידן כעקרות בית ואמהות. נשים עדיין ממלאות תפקיד חשוב ומורכב בשימור וטיפוח הזהויות המרובות שלהן, כיוון שהן הפכו לסוכנות העברה של הזיכרון הקולקטיבי ושל הערכים הקהילתיים. אף כי, בלשון המרואיינות, היה שינוי רב בין דור המהגרות לדור הנוכחי, יש עדיין צורך בשינויים רבים כדי להשטיח את העמדות התרבותיות והדתיות של בעליהן ושל חברי קהילתיהן ולאפשר לנשים לעשות את דרכן לעבר המישור הציבורי בתנאים שלהן.

תודות

אני אסירת תודה לכל הנשים שהשתתפו במחקר זה. ברצוני גם להודות לבנימין שוסטר על תובנותיו.

רשימה ביבליוגרפית

- Abramo, L. & M.E. Valenzuela (2008). Igualdad de género y mercado de trabajo en América Latina. *LASA Forum*, 39(4), 19-21.
- Agosin, M. (1999). *Uncertain Travelers: Conversations with Jewish Women Immigrants to America*. Hanover: Brandeis University Press.
- Akmir, A. (Ed.) (2009). *Los árabes en América Latina: Historia de una emigración*. Madrid: Siglo XXI.
- Alba, R. & V. Nee (1997). Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration. *International Migration Review*, 31(4), 826-874.
- Alduncin & Asociados (2000). Sociodemographic Study of Jewish Community in Mexico. Commissioned by the Comité Central of the Jewish Community in Mexico. [Spanish]
- Alfaro-Velcamp, T. (2001). *Peddling Identity: Arabs, Conflict, Community, and the Mexican Nation in the Twentieth Century*. Ph.D. Dissertation. Washington, D.C.: Georgetown University.
- Avni, H., J. Bokser-Liwerant, S. Della Pergola, M. Bejarano, L. Senkman (eds.) (2001). *Pertenencia y Alteridad – Judíos en/de América Latina: cuarenta años de cambios*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana – Vervuert, 305-340.
- Gojman de Backal, A. (ed.) (1990). *Testimonios de historia oral: Judíos en México*. Jerusalem: Hebrew University in Jerusalem, The Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry and Asociación de Amigos de la Universidad Hebrea de Jerusalén.
- Gojman de Backal, A. (ed.) (1993). *Generaciones judías en México: La Kehilá Ashkenazi (1922-1992)*. México: Ashkenazi Community. 7 volumes.
- Barreda, M. (1980). *El trabajo doméstico de la mujer*. Thesis. Mexico: ENAH.
- Baskin, J. (Ed.) (1998). *Jewish Women in Historical Perspective*. Detroit: Wayne State University Press.
- Baumel Joseph, N. (ed.) (2002). *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*. 5: 105-128.
- Bokser de Liwerant, J. (2001). *Imágenes de un encuentro: La presencia judía en México durante la primera mitad del siglo XX*. Third Edition. Mexico: UNAM, Tribuna Israelita, Comité Central Israelita de México, Multibanco Mercantil Probursa.
- Boyd, M. (1984). At a Disadvantage: The Occupational Attainments of Foreign Born Women in Canada. *International Migration Review*, 18(4), 1091-1119.
- Brown, S. & F. Bean (2006). New Immigrants, New Models of Assimilation. Center for Research on Immigration, Population and Public Policy University of California, Irvine. Special Issue on "The Second Generation." *Migration Information Source*. Washington, D.C.: Migration Policy Institute.
- Campani, G. (1995). "Women Migrants: From Marginal Subjects to Social Actors." in R. Cohen (ed.), *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, R. (ed.), (1995). *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cimet, A. (1997). *Ashkenazi Jews in Mexico: Ideologies in the Structuring of a Community*. Albany, New York: State University of New York Press.
- De Jong, G. & A. Madamba (2001). A Double Disadvantage? Minority Group, Immigrant Status, and Underemployment in the United States. *Social Science Quarterly*, 82(1), 117-30.

- DellaPergola, S. (2010). "World Jewish Population, 2010." *Current Jewish Population Reports*, 2010-02. Storrs, CT., North American Jewish Data Bank, 2010, 71 pp.
- DellaPergola, S. (2011). "¿Cuántos somos hoy? Investigación y narrativa sobre población judía en América Latina", in H.Avni, J.Bokser-Liwerant, S. DellaPergola, M.Bejarano, L.Senkman (eds.) *Pertenencia y Alteridad – Judíos en/de America Latina: cuarenta años de cambios*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana – Vervuert, 305-340.
- DellaPergola, S. and S. Lerner (1995). *La población judía de México: Perfil demográfico, social y cultural*. Jerusalem: Hebrew University Press, Avraham Harman Institute of Contemporary Judaism and Colegio de Mexico.
- DellaPergola, S., Y. Dror & S. Wald (Eds.) (2005). *Jewish People Policy Planning Institute Annual Assessment 2005*. Jerusalem: The Jewish People Policy Planning Institute.
- Deshen, S. & W. Zenner (Ed.) (1982). *Jewish Societies in the Middle East*. Washington DC: University Press of America.
- Dror, Y. (Ed.) (2006). *Jewish People Policy Planning Institute Annual Assessment 2006*. Jerusalem: The Jewish People Policy Planning Institute Ltd.
- Escobar, A. & S. Alvarez (1992). Introduction: Theory and Protest in Latin America Today. in A. Escobar and S. Alvarez (Eds.), *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy, and Democracy*. CO: Westview Press.
- Escobar, A. & S. Alvarez (Eds.) (1992). *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy, and Democracy*. CO: Westview Press.
- Escobar, M. (1982). *Trabajo doméstico y la reproducción social*. Thesis. Mexico: ENAH. Spanish.
- Ewen, E. (1985). *Immigrant Women in the land of Dollars: Life and Culture on the Lower East Side, 1890-1925*. New York: Monthly Review Press.
- Gleizer Salzman, D. (2000). *México frente a la inmigración de refugiados judíos 1934-1940*. Mexico: CONACULTA and INAH.
- Glenn, S.A. (1990). *Daughters of the Shtetl: Life and Labor in the Immigrant Generation*. Ithaca: Cornell University Press.
- González Navarro, M. (1988). Las Ideas Raciales de los Científicos, 1890-1910. *Historia Mexicana*, 37(4), 565-583.
- Haberfeld, Y. (1993). Immigration and Ethnic Origin: The Effect of Demographic Attributes on Earnings of Israeli Men and Women. *International Migration Review*, 27(2), 286-305.
- Hamui Halabe, L. (Ed.) (1989). *Los judíos de Alepo en México*. Mexico: Maguén David Community.
- Hamui Halabe, L. (1997a). *Identidad colectiva: Rasgos culturales de los inmigrantes judeo-alepinos en México*. Mexico: JGH.
- Hamui Halabe, L. (1997b). Re-creating Community: Christians from Lebanon and Jews from Syria in México, 1900-1938. in I. Klich and J. Lesser (Eds.), *Immigrants and Minorities, Special issue on: Arab and Jewish Immigrants in Latin America: Images and Realities*. London: Frank Cass, 16(1/2), 125-145.
- Hamui Halabe, L. (2005). *Transformaciones en la religiosidad de los judíos en México: Tradición, ortodoxia y fundamentalismo en la modernidad tardía*. México: Grupo Noriega Editores.
- Hamui Sutton, A. (1990). *Antecedentes y causas de la emigración de los judíos de Alepo a México*. B.A. Thesis, Mexico: Universidad Iberoamericana. [Spanish]
- Harris, V. (1907). *The Jews in Modern Mexico*. Los Angeles: B'nai B'rith Messenger.
- Helman, A., E. Lederhendler, & U. Rebhun (eds.), (forthcoming). Jerusalem: *Studies in Contemporary Jewry*.

- Hourani, A. & N. Shedai (Eds.) (1992). *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*. London: I.B. Tauris and Co., Ltd.
- Hyman, P. (1991). Gender and the Immigrant Jewish Experience in the United States. in J. Baskin (Ed.), (1998), *Jewish Women in Historical Perspective*. Detroit: Wayne State University Press.
- Hyman, P. (1995). *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*. Seattle, Washington: University of Washington Press.
- Kahhat, F. & J. A. Moreno (2009). La inmigración árabe hacia México (1880-1950). in A. Akmir, (Ed.), *Los árabes en América Latina: Historia de una emigración*. Madrid: Siglo XXI.
- Karpat, K. (1985). The Ottoman Emigration to America, 1860-1914. *IJMES*, 2(17), 175-209.
- Kershenovich, P. (2002). "Evoking the Essence of the Divine: The Construction of Identity Through Food in the Syrian Jewish Community in Mexico." in N. Baumele Joseph (ed.), *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*. 5: 105-128.
- Kershenovich Schuster, P. (forthcoming). "Tapestry of Tastes: Sephardic/Mizrahi Women and Food in Mexico and Israel." in A. Helman, E. Lederhendler, and U. Rebhun (eds.), Jerusalem: *Studies in Contemporary Jewry*.
- Kershenovich Sefchovich, P. (2010). *The Syrian Jewish Community in Mexico City in a Comparative Context*. Ph.D. Dissertation. Jerusalem: The Hebrew University.
- Kershenovich Schuster, P. (2012), *The Syrian Jewish Community in Mexico City in a Comparative Context: Between a Rock and a Hard Place*. Saarbrücken, Germany: LAP Lambert Academic Publishing.
- Klich, I. (1992). "Criollos and Arabic Speakers in Argentina: An Uneasy Pas de Deux, 1888-1914." in Albert Hourani and Nadim Shehadi (eds.), *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*. London: Center for Lebanese Studies and I.B. Tauris.
- Klich I. & J. Lesser (Eds.) (1997). *Immigrants and Minorities, Special issue on: Arab and Jewish Immigrants in Latin America: Images and Realities*. London: Frank Cass, 16(1/2), 125-145.
- Krause Azen, C. (1970). *The Jews in Mexico: A History with Special Emphasis on the Period from 1857 to 1930*. Ph.D. Dissertation. Pittsburgh: University of Pittsburgh.
- Kroeber, A.L. (1948). *Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Lesser, H.S. (1973). *A History of the Jewish Community of Mexico City, 1912-1970*. Ph.D. Dissertation. Columbia University. Ann Arbor: Michigan University Microfilms.
- Lesser, J. & R. Rein (Eds.) (2008). *Rethinking Jewish-Latin Americans*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Martinez Montiel, L.M. (1992). The Lebanese Community in Mexico: Its Meaning, Importance and the History of Its Communities. in A. Hourani and N. Shedai (Eds.), *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*. London: I.B. Tauris and Co.
- Mirelman, V. (1988). *En búsqueda de una identidad: Los inmigrantes judíos en Buenos Aires, 1890-1930*. Buenos Aires: Editorial Milá.
- Morokvasic, M. (1984). "Birds of Passage are Also Women," *International Migration Review*. 18(4): 886-907.
- Oliveira, O. de & M. Ariza (1999). *Un recorrido por los estudios de género en México: Consideraciones sobre áreas prioritarias*. Montevideo: Oficina Regional para América Latina y el Caribe CIID/IDRC.
- Ota Mishima, M.E. (Ed.) (1997). *Destino México: Un estudio de las migraciones asiáticas a México, siglos XIX y XX*. Mexico: COLMEX.
- Páez Oropeza, C.M. (1984). *Los libaneses en México: Asimilación de un grupo étnico*. México: INAH.

- Pedraza, S. (1991). "Women and Migration: The Social Consequences of Gender." *Annual Review of Sociology*. 17: 303-325.
- Rajman, R. & M. Semyonov (1997). "Gender, Ethnicity, and Immigration: Double Disadvantage and Triple Disadvantage among Recent Immigrant Women in the Israeli Labor Market." *Gender and Society*. 11(1): 108-125.
- Roitman, D. (1996). *Jewish Identification Among Young Mexican Jews*. M.A. Thesis. Ramat Gan: Bar-Ilan University, Department of Sociology.
- Rosaldo, M.Z. & L. Lamphere (eds.), (1974), *Woman, Culture and Society*. CA: Stanford University Press.
- Seligson Berenfeld, S. (1973). *Los judíos en México: Un estudio preliminar*. B.A. Thesis. Mexico: INAH.
- Smeke Darwich, J. (Ed.) (2001). *Historia de una Alianza*. México: Alianza Monte Sinaí. Sourasky, L. (1965). *Historia de la comunidad israelita de México, 1917-1942*. Mexico: Moderna Pintel.
- Sourasky, L. (1965). *Historia de la comunidad israelita de México, 1917-1942*. Mexico: Moderna Pintel. [Spanish]
- Spencer, R. (Ed.) (1970). *Migration and Anthropology*. Proceedings of the 1970 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society. Seattle: University of Washington Press.
- Unikel-Fasja, M. (2002). *Sinagogas de México*. Mexico: Fundación Activa.
- Winthrop, R. (1991). *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*. New York: Greenwood Press.
- Zeraoui, Z. (1997). Los árabes en México: El perfil de la migración. in M. E. Ota Mishima (Ed.), *Destino México: Un estudio de las migraciones asiáticas a México, siglos XIX y XX*. Mexico: COLMEX.
- Zenner, W. (2000). *A Global Community: The Jews from Aleppo, Syria*. Detroit: Wayne State University Press.
- Zenner, W. (1970). International Networks in a Migrant Ethnic Group. in R. Spencer (Ed.), *Migration and Anthropology*. Proceedings of the 1970 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society. Seattle: University of Washington Press.
- Zenner, W. (1982). Jews in Late Ottoman Syria: Community, Family and Religion. in S. Deshen and W. Zenner (Ed.), *Jewish Societies in the Middle East*. Washington DC: University Press of America.

<http://www.inegi.gob.mx>

<http://www.tribuna.org.mx>

הערות

- ¹ למחקרים אמפיריים נוספים המנתחים את השערת ה"חיסרון הכפול" ראו: De Jong & Madamba, 2001; Boyd, 1984; Haberfeld, 1993.
- ² תואר שני או תעודה בלימודי יהדות מוענקים ב-Universidad Iberoamericana וב-Universidad Hebreaica, מוסד יהודי שממומן בין השאר על-ידי הקהילה האשכנזית ועל ידי ועד החינוך המקסיקני. לימודי נשים במקסיקו החלו בשנת 1983 עם הקמת התכנית האוניברסיטאית הבין-תחומית הראשונה ללימודי נשים בקולג' של מקסיקו. מאז שנת 1990 ניתן ללמוד בתכנית זו לימודי תואר שני. ה-UAM פיתח תחום מחקר בנושא נשים, זהות וכוח בשנת 1983 ומאז 1994 הציעה לימודי תואר שני בתחום. בשנת 1992, ה-UNAM ייסדה תכנית ללימודי מגדר ושנתיים לאחר מכן Universidad Iberoamericana פיתחה תכנית דומה.
- ³ מאמר זה מבוסס על שיטת המחקר ששימשה לעבודת הדוקטורט של המחברת. Kershenovich 2010.
- ⁴ 31 ראיונות נערכו לצורך עבודת הדוקטורט; רק 16 הראיונות הרשמיים כלולים במאמר זה.
- ⁵ תהליכי ההגירה למקסיקו נידונו בהרחבה בספרות הקיימת. לדיון כללי ראו: Hamui Sutton, 1990; Kahhat & Moreno; Hamui Halabe 1997a; Bokser de Liwerant 2001; Alfaro-Velcamp 2001; Gleizer 2000; Zeraoui 1997; Ota Mishima 1997; Martínez Montiel 1992; 2009.
- ⁶ תקופת שלטונו של פורפיריו דיאז (1884-1911).
- ⁷ לנתונים הסטטיסטיים לגבי מספר היהודים שהגיעו למקסיקו, ראו Souraski 1970; Krause 1970; Liwerant 2001; DellaPergola & Lerner 1995.

- ⁸ המוסד, שנפתח ב-1917, היה בית הספר היהודי היחיד עד 1922.
- ⁹ חוקי ההגירה כפו על כל נתיני האימפריה העות'מאנית לשרת בצבא ללא קשר לדתם, ועקב כך נאלצו יהודים ונוצרים להימלט כדי להימנע מגיוס. Mirelman, 1988: 39.
- ¹⁰ Alliance Israélite Universelle היתה מערכת בתי ספר שהוקמה כדי לבצע מודרניזציה במדינות האסלאמיות. היא הוקמה ב-1980 בפריס כדי להפיץ את רוח הנאורות ולקדם את האמנציפציה בקרב היהודים המזרחיים.
- ¹¹ Los Turcos - האנשים מתורכיה. עם זאת, עבור תושבי מקסיקו שאינם חברי הקהילה היהודית, כלל מונח זה את כל מי שבא מהמזרח התיכון ואת כל מי שמוצאו ערבי.
- ¹² לדיון בתמורה הדתית במגזר קהילה זה, ראו Hamui Halabe, 2005.
- ¹³ כינוי זה עלול להיראות לחלק מהקוראים ככינוי מבזה אך רוב חברי מגן דוד והר סיני כבר מקבלים אותו, למרות שאינו חביב עליהם. במקורו היה המונח árabe מבזה, כשהיהודים מקהילות אלה הגיעו לראשונה למקסיקו, אך כיום הוא כבר חדל מלהיות כינוי מבזה. כיום עדיין נהוג להתייחס ליהודים בכינוי זה.
- ¹⁴ המונח Shajato נובע מהמילה Shakhath או Shajath שפירושה 'רוכל' בערבית סורית. עם זאת, אמרו לי חלבים ושומרים רבים שפירושה של Shajato הוא 'סנדל' ישן. ייתכן שפירוש זה מצביע על הסנדלים שבהם השתמשו הרוכלים, וייתכן שהוא נבע מאופייה המבזה של המילה, הבדלי הדיאלקט, פירוש מוטעה או בורות לגבי מקור המילה.
- ¹⁵ חמוי חלאבה מצטט את מחקריהם של דלה-פרגולה ולרנר ושל אלדונסין ועמיתיו. לפי דלה-פרגולה ולרנר, 39.5% הם אשכנזים, 47.4% שייכים למגזרים הספרדיים והיהודים-סוריים יחד, ו-13.1% הם ממוצא לא ידוע או אינם מייחסים חשיבות למוצאם (DellaPergola & Lerner 1995: 104; Alduncin & Asociados 2000).
- ¹⁶ במקסיקו מונהגת כיום מערכת חינוך חובה חננים לילדים בין הגילאים 6-14. בשנת 2011, 6.4% מהאוכלוסייה הכללית במקסיקו לא ידעה קרוא וכתוב (<http://www.inegi.gob.mx>). בקצה התחתון של הסולם הכלכלי פחות נשים מגברים משלימות את החינוך היסודי שלהן ושיעור אי ידיעת קרוא וכתוב הוא גבוה יותר בקרב נשים מאשר גברים, במיוחד בקרב האוכלוסייה הכפרית. עד לאחרונה, התקיימו פערי מגדר בבית הספר במסגרת חינוך חובה. בין 2000 – 2010, פערים אלו כמעט ונעלמו. בשנת 2010, רמות ההשכלה היו: 56.7% בית ספר יסודי, 19.3% חטיבת ביניים ו-16.5% תיכון (<http://www.inegi.gob.mx>). יותר נשים מגברים לא למדו במסגרת כלשהי, אם כי במקסיקו סיטי שיעור הלומדים בבית הספר בשנת 2010 השתנה מעט לאורך הספקטרום. יחד עם זאת, חוסר השוויון החברתי ממשיך והינו עדיין אחד הגורמים המרכזיים לאי הופעת תלמידים בבית הספר. בקצה הגבוה של הסולם הכלכלי היתה עלייה אדירה ב-20 השנים האחרונות במספר הנשים הלומדות באוניברסיטה, אולם גישתן של נשים להכשרה מקצועית עדיין נמוכה הרבה יותר משל גברים. למרות החיסרון היחסי של נשים בהשכלה ובהכשרה המופיע בהשוואה בין רמות ההשכלה של גברים ונשים במקצועות דומים, נראה שבאופן פרדוקסלי נשים בכוח העבודה הן משכילות יותר מעמיתיהן הגברים.
- ¹⁷ מתוך כ-50 אוניברסיטאות במקסיקו, 20% נמצאות במקסיקו סיטי; יותר מ-80% מן הסטודנטים חיים בעיר. זה שומר על חוסר איזון סוציו-אקונומי ברמות ההשכלה עם העדפה משמעותית למעמד הביניים ולמעמד הגבוה.
- ¹⁸ האוניברסיטאות הבולטות בהן לומדים יהודי מקסיקו סיטי הן: UNAM, UAM, אוניברסיטת Anahuac, ITAM, Universidad Iberoamericana במוסף ל-Tecnológico de Monterrey (DellaPergola and Lerner, 1995: 118).
- ¹⁹ האוניברסיטה היהודית במקסיקו סיטי נוסדה בשנת 1992 וזוכה להכרה אקדמית מלאה של מערכת ההשכלה הגבוהה במקסיקו.
- ²⁰ כמה דוגמאות: מכבי הצעיר, בני עקיבא, בית יעקב, לוחמי חירות, אהבה ושלו, Juventud Monte Sinaí ו-Moadon Monte Sinaí.
- ²¹ ארגונים כללו: ויצו, דור השמש, הקהילה הספרדית, CDI, קהילת/בית ספר מגן דוד, הקהילה האשכנזית, Comité de Madres, נעמת, קהילת הר סיני, Kasimita, ביקור חולים, ועדת בת מצוה, בית לזקנים, קרן כלות, Unión Femenina, קרן קיימת, קרן היסוד, Comité de Damas, ארגונים תרבותיים, משמר אזרחי, בית כנסת בית אל, קדימה, תהילים פלוס, ועדת הגשרה, תנועות, Comité Central, קול הניסיון, דם אדם ומנורה.
- ²² ב-1979, מחצית מכל העובדות העירוניות היו עובדות בית (ILO 1979). ב-2006, עבודה בבית עדיין תפסה שיעור גבוה של עבודת נשים באמריקה הלטינית (Abramo & Valenzuela, 2008: 20).
- ²³ בדרך כלל מתייחסים לעוזרות הבית כ-muchachas (בנות) או אפילו gatas (חתולות, כינוי להתנהגות כנועה).
- ²⁴ לעוד חומר על הקשר בין אוכל ותפקיד הנשים בקהילה ראו (Forthcoming) ו-Kershenovich 2010, 2002.

²⁵ עזרה בבית היא מקור התעסוקה העיקרי של ילדות מקסיקו. העבודה שנדרשת ממשפחות אלו נחשבת לתפקידן הבלתי נמנע. הם בדרך כלל חיות בבתי מעסיקיהם, שם הן מקבלות חדר ואוכל בנוסף לשכר. הן עובדות שישה ימים בשבוע ומצופ מהן להיות זמינות כל היום, גם מאוחר בערב, ולדאוג לכל צרכי המשפחה שאותה הן משרתות. למרות העזרה העצומה שהן מספקות, תלונות עליהן מהוות נושא שיחה נפוץ. עקרות בית יכולות להיות חשדניות באופן פרנואידי לגבי משרתת, שהיא מרמה, גונבת, או מזניחה את הילדים. מצד שני ה-muchachas יכולות גם להיות "חלק" מהמשפחה, בדרך כלל אחרי שנות שירות רבות.

Syrian Jewish Women in Mexico City: From Immigration to Modern Challenges

Paulette Kershenovich Schuster

Abstract

This article focuses on patterns of Jewish immigration from Syria to Mexico City, focusing on the 1878–1950 period and placing special emphasis on the roles and experiences of women in order to observe absorption and socio-cultural change from a gender perspective. Although most Jews who immigrated to Mexico did so between the 1920s and the 1950s, immigration flows in that direction began earlier, during the *Porfiriato*—the regime of Porfirio Díaz (1876–1880 and 1884–1911). This period marked the onset of Jewish immigration from Syria, primarily from Aleppo, and Damascus. These flows were characterized by chain or family migration led by male contingents and closely followed by women. Although the first-generation immigrants overcame their status as newcomers by adopting national dress and language, they remained cultural others due to their religion. Their children became part of both cultures and constructed a hybrid identity. Women members of this second-generation were more aware of social inequalities shaped by religious and traditional attitudes toward gender than their first-generation immigrant mothers had been.

This article is one of the first to delve into the concept of gender in the context of immigrants to Mexico. Women immigrants were expected to engineer their families' integration into Mexico while maintaining the Jewish culture and customs of their places of origin. Consequently, those who participated in the initial stages of immigration and acculturation created an infrastructure of Jewish Mexican women's organizational activities. In the 1930s and 1940s, some of these women attended university and participated at an individual level in all sectors (political, educational, cultural, etc.). They were instrumental in consolidating mutual-aid and charitable associations and developing cultural and social activities. By the 1940s, their areas of activity

I would switch it and write הערה[B1]:
Jewish Mexican instead Mexican-Jewish.
For them, being Jewish is more important
than being Mexican. They have stated this
throughout my interviews.

for society at large included collecting handicrafts for charity, volunteering for the Red Cross, and distributing clothes to the needy.

The article also examines the status of both Halebi and Shami women in the Syrian Jewish community, tradition vs. modernity, the power structure, and the main challenges that first and second-generation women faced upon arrival and later their granddaughters and great-granddaughters in the contemporary community. The Jewish community in Mexico City is highly organized, close-knit, and centralized. It is comprised of four main sectors differentiated by ancestral places of national origin: Ashkenazim, Sephardim, and two distinct Syrian-Jewish subgroups (Damascene and Aleppan). Syrian Jews from Aleppo are known as *Halebis* (Haleb signifying Aleppo in Hebrew [I added this]) and center on the Maguén David Community; those from Damascus are known as *Shamis* and belong to the Monte Sinaí Community. While the Jewish community of Mexico City is considered traditional, the modern Syrian Jewish community leans toward Orthodoxy. Overall, the Halebis are more religious than the Shamis.

Even though third- and fourth-generation Syrian-Jewish women are more open-minded and freer than their foremothers, they sustain the religious traditions by transmitting values that are central to the preservation and maintenance of their identity as individuals and as members of their collectives.

Syrian Jewish women tend to be wealthier than their Sephardi and Ashkenazi counterparts, in stark contrast to their immigrant beginnings as peddlers. The wealthier they became, the more options for self-fulfillment they had. Greater wealth gave women the opportunity to escape the confines of the home and build careers. This, however, was in the short run only; in the long run, the increase in wealth made them increasingly home-focused. The challenge, then, is not one of survival, as it had been for their grandmothers and great-grandmothers, but one of becoming more liberalized, individualistic, and independent.

They are known as Halebis :[B2]הערה
not Halebim!!!!

I would take this out since :[B3]הערה
Halab is also in Arabic. I don't want to get
into semantics in this short paper. Also the
audience is Hebrew speaking, so I would
just leave that out.

Congregation is not used in :[B4]הערה
the Mexican context. They use Comunidad
which means community.

They are known as Shamis :[B5]הערה
and not as Shamim. They use the "s" in
Spanish. This shows cultural fusion,
combining Hebrew and Spanish.

The data were gathered from interviews, questionnaires, archival materials, observations, and content analysis and were analyzed using a comparative approach (historical and cross-national perspectives).

Further research should examine the experiences in, contributions to, and centrality of women in this Diaspora ethnic community. One hopes that this study will encourage other studies on immigration, women's status, role, sexuality, and identity, and their manifestations at the personal and public levels elsewhere in Latin America.

הנחיות למחברים

- היקף המאמר עד- 8,000 מילים.
- המאמר לא נמסר לפרסום בכתב עת אחר.
- המאמר ייכתב בתוכנת Word, בגופן Tahoma, גודל 10, רווח של שורה וחצי, מיושר לשני הצדדים.
- פסקה חדשה תצוין בהזחה ולא ברווח כפול.
- ציטוטים יצוינו בהזחה מצד ימין.
- ניתן לשלב במאמר חומרים מקוריים ממגוון תחומי היצירה, כגון תמונות וסרטונים.
- יש להגיש את המאמר לאחר עריכה לשונית ולצרף תקצירים בעברית ובאנגלית בני 200 מילים כל אחד. התקצירים יכללו את שם המאמר.
- לאחר התקציר בעברית יופיעו 5-6 מילות מפתח.
- יש להוסיף למאמר דף נפרד ולציין בו בעברית ובאנגלית, את שמות המחברים, תוארם האקדמי, שיוכם המוסדי ומספר שורות אודות המחברים.
- הפניות יופיעו בטקסט בסוגריים. המילה "שם" לא תופיע בטקסט ויש לציין מחדש את המקור.
- End notes – יופיעו בסוף המאמר (לפני הרשימה הביבליוגרפית).
- הרשימה הביבליוגרפית תותקן לפי [כללי APA \[1\]](#), התקפים כיום בכתב העת של האגודה הסוציולוגית "סוציולוגיה ישראלית". יש להקפיד על התאמה מלאה בין האזכורים בטקסט לבין הופעתם ברשימת המקורות.
- בהליך השיפוט המערכת מסתייעת בחוות דעת של קוראים מעריכים ומקפידה על שיפוט אובייקטיבי – אנונימי.
- המחברים יתבקשו לתקן את המאמר לפי חוות הדעת ובהתאם להנחיות העורכים שיצורפו אליהן. המאמרים יעברו עריכה לשונית והמחברים יידרשו לתיקונים נוספים ולאישורו הסופי של המאמר לפני פרסומו.
- מאמר שהתקבל לפרסום יועלה לאתר כתב העת, עוד בטרם הופיע הגיליון המלא

**חוקרים מוזמנים לשלוח מאמרים
לכתובת הדואר האלקטרוני:**

rsharaby@gmail.com

[1] כללי APA מוצגים באדיבות הספרייה של המכללה האקדמית לחינוך, אורנים, לכללים המלאים [לחצו כאן](#)

Author Guidelines

- Submissions should not exceed 8,000 words.
- Submissions must not have been submitted for publication to any other journal in Hebrew.
- Submissions must be in Word format, using the Tahoma font (in Hebrew and English), 10 point, 1.5 line spacing and justified.
- New paragraphs should be indicated by indentation and not by leaving an extra vertical space.
- Quotations should be indicated by indenting from the left.
- Authors may embed original materials from various media, e.g., photographs and video clips.
- Papers should be submitted after editing, and must include abstracts in Hebrew and English (200 words each). The abstract should include the title of the paper.
- 5–6 keywords should be provided, following the abstract in Hebrew.
- On a separate page, attached to the paper, authors should note in Hebrew and English their name, academic rank, institutional affiliation, and a brief biography, in no more than a few lines.
- References are to be embedded in the text and closed inside parentheses. 'Ibid' should not be used; rather, the source should be noted again.
- Endnotes should be used, rather than footnotes, and they are to be positioned before the bibliography.
- The bibliography should be prepared using APA citation style, the accepted format of *Israeli Sociology*, the journal of the Israel Sociological Society. References within the text must be fully compatible with their appearance in the source list.
- An objective, anonymous refereeing process will be used.
- Authors will be asked to correct their papers as indicated by the referees and the attached editorial guidelines. Papers will be copy edited and authors will be asked to make further corrections and give final approval before publication.
- Papers accepted for publication will be uploaded to the journal's website before the full issue of the journal appears.

Please submit papers to:

rsharaby@gmail.com

